



Fale Alea 'o Tonga



**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	28
'Aho	Tusite, 24 'Akosi 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e

Tevita Lavemaau

Tānaki Pa'anga Hu Mai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Poasi Mataele Tei

Ma'u'anga Fakamatala

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Vātau Hui

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Tatafu Moeaki

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongu Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosā Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala



**FALE ALEA
'O TONGA**

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA
28/2021
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O
TONGA**

'Aho: Tusite 24 'o 'Aokosi, 2021

Taimi: 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		NGAUE FAKAVAVEVAVE:
	4.1	Lao Fika 30/2021: Lao Fakaangaanga ki he Sino'i Pa'anga 'a Tonga ki he Feliuliuaki 'o e 'Ea 2021
Fika 05		NGAAHI LIPOOTI KOMITI:
	5.1	Lipooti Fika 1/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale <ul style="list-style-type: none">• Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Kau Toketa, Kau Ngāue ki he Nifo mo e Kau Ngāue ki he Mo'ui 2021 (Lao Fika 26/2021)
	5.2	Lipooti Fika 2/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale <ul style="list-style-type: none">• Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o mo e Kau Ma'uli Fakapolofesinale 2021 (Lao Fika 27/2021)
	5.3	Lipooti Fika 4/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale <ul style="list-style-type: none">• Fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisa Kolo 2021 (Lao Fika 18/2021)

5.4	<p>Lipooti Fika 5/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga</p> <ul style="list-style-type: none"> Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2021 (Lao Fika 13/2021)
5.5	<p>Lipooti Fika 6/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga</p> <ul style="list-style-type: none"> Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangike Langa Fakalalakaka ‘a Tonga 2021 (Lao Fika 14/2021)
5.6	<p>Lipooti Fika 7/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga</p> <ul style="list-style-type: none"> Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Kautaha Tanaki mo e Nō Pa’anga 2021 (Lao Fika 12/2021)
5.7	<p>Lipooti Fika 10/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao</p> <ul style="list-style-type: none"> Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 4) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga (Lao Fika 28/2021) Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 5) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga (Lao Fika 29/2021)
5.8	<p>Lipooti Fika 1/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he ‘Atakai</p> <ul style="list-style-type: none"> Fekau’aki mo e Lipooti ‘Atita’i ‘o e Ola ‘o e Matu’uekina ‘a e Feliuliuaki ‘o e ‘Ea mo e Lahi Fe’unga ‘o e Me’atokoni, Sune 2021
Fika 06	NGAAHI FAKAMATALA FAKATA’U:
6.1	<p>Potungaue Ngoue, Me’atokoni mo e Vao’akau</p> <ul style="list-style-type: none"> Ta’u 2018/2019 Ta’u 2019/2020 Ta’u 2020/2021
Fika 07	KOMITI KAKATO:
7.1	Lipooti Fakata’u ‘a e ‘Ofisi Palemia 2020-2021
Fika 08	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea 'o Tonga.....	11
Lotu	11
Ui 'a e Fale	11
Poaki.....	12
Me'a e Sea.....	12
Tohi fakahū mai Lao Fakaangaanga fika 30/2021	13
'UHINGA mo e taumu'a e Lao Fakaangaanga fika 30/2021.....	14
Lao Fakaangaanga fika 30/2021	15
Fokotu'u pea poupou'i ke tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 30/2021	16
Me'a e Sea	17
Tokanga ki he ua Minisita 'oku kaunga ki he Lao Fakaanganga fika 30/2021.....	17
Tokanga ki he lahi ngaahi komiti nau pule'i Sino'i pa'anga ki he Feliuliuaki 'Ea.....	18
Tali Pule'anga ki he tālafili fekau'aki mo e Minisita 2 kaunga ki he lao.....	19
Tali Pule'anga fekau'aki mo e fehu'ia lahi ngaahi komiti.....	19
Faingamālie Pasifiki kau ai Tonga ke 'inasi mei he pa'anga tokoni ki he feliuliuaki 'ea.....	20
Tokanga pē 'oku kei tu'uaki kitu'a ngaahi ngāue taimi tali ai kole polōseki.....	21
Tokanga ke faitotonu pea falala'anga ki he kakai ngaue'aki pa'anga lahi tokoni mei muli	22
Taukave Pule'anga 'i ai tautea ki he faihala'aki pa'anga tokoni mei muli	23
Fehu'ia ha faingamālie ki he kakai ke nō mei he ngaahi pa'anga tokoni mei muli	26
Faikehekehe ongo 'akauni & 'inivesi ke ma'u ha tupu he ngāue'aki pa'anga tokoni.....	27
Tali Pule'anga fekau'aki mo e kupu 23(6).....	27
Fakamahino Pule'anga 'oku malava nō kitu'a pa'anga tokoni mei muli 'oka fiema'u ...	28
Fokotu'u ke tali Lao Fakaangaanga fika	29
Fokotu'u ke fokotu'u he kupu 8 mo ha sino 'e taha ke kaunga ki ai fo'i lao.....	29
Tali Pule'anga 'oku 'i loto pē Sekelitali Kapineti 'i he Komiti Pule	30
Pāloti'i 'o tali monomono kau Minisita Fonua ko e mēmipa 'i he kupu 8(h).....	31
Fokotu'u pea poupou'i ke pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 30/2021	32
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 30/2021.....	32
Lipooti kakato ngāue ki he Lao Fakaangaanga fakavavevave.....	32
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 30/2021	33
Fakamālō'ia Pule'anga lava hono fakapaasi Lao Fakaangaanga fika 30/2021.....	34

Tohi fakahū mai ‘aki Lipooti fika 1/2021 Komiti Ngaahi Me’a Fakasosiale	34
Lipooti fika 1/2021 Komiti Ngaahi Me’a Fakasosiale.....	35
Kole ke tukuhifo ki he Komiti Kakato e Lao Fakaangaanga fika 26/2021	39
Fokotu’u ke lau fakalukufua ngaahi lipooti ke vavevave ngāue Fale	40
Pāloti’i ‘o tali fokotu’u Tongatapu 4.....	40
Fokotu’u ‘o tali tukuhifo Lao fakaangaanga fika 27/2021 ki he Komiti Kakato.....	41
Lao Fakaangaanga fika 12/2021	41
Kole tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 12/2021 ki he Komiti Kakato	42
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 12/2021	42
Tokanga ‘ikai fe’unga taimi ne ‘ave Lao Fakaangaanga fika 12/2021 ki he kakai	43
Taukave Pule’anga taumu’a e lao ko e langa fonua & langa fakalalakala.....	43
Fehu’ia hano malu’i founa tānaki pa’anga tapatolu pē <i>pyramid scheme</i>	44
Tali Pule’anga ‘oku malu’i & pule’i ‘aki nō pa’anga mo fakahū pa’anga Kulētiti ‘Iunioni.....	44
Mahu’inga ke hoko atu ngāue ke faitokonia kakai nō pa’anga.....	45
Poupou mo e fokotu’u ke tali Lao Fakaangaanga fika 27/2021	45
Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 12/2021	45
Fakamālō’ia Pule’anga he tali Lao Fakaangaanga fika 12/2021.....	46
Lipooti fika 4/2021 Komiti Ngaahi Me’a Fakasosiale.....	46
Fakamā’opo’opo mo e ngaahi Fokotu’u mei he Komiti.....	47
Pāloti’i ‘o tali Lipooti fika 4/2021 Komiti Sosiale.....	47
Lipooti Fika 5/2021 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga	48
Ola e ngāue ‘a e Komiti.....	49
Ngaahi fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga fika 13/2021	49
Fokotu’u ke tu’uaki lakanga <i>CEO</i> ngaahi kautaha Pule’anga he ‘osi ta’u 4 kotoa.....	50
Pāloti’i ‘o tali Lipooti fika 5/2021 Komiti Pa’anga	50
Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule’anga	50
Fehu’ia ha lava liliu ngaahi me’a fekau’aki mo e lipooti fakata’u ke ‘omi ki Fale Alea.....	51
Hoha’a he fokotu’u ke kau Pule’anga he fakalele Poate Ngaahi Pisinisi Pule’anga	51
‘Iakai kau kau Minisita he fokotu’u ke kau Poate Ngaahi Pisinisi Pule’anga	52
Fehu’ia pē na’e fakakaukau ha kau atu kau Mēmipa Fale Alea ‘ikai Kapineti he ngaahi Poate Pule’anga	53
‘Uhinga Pule’anga ke tu’u ‘atā kau Mēmipa Fale Alea mei he kau ki ha Poate.....	53
Poupou ke ‘ave kakai lelei ke mēmipa he Poate Ngaahi Pisinisi Pule’anga.....	53
Tokanga pē ‘oku malava ke laka hake he toko 1 kau ngāue fakapule’anga hū kau he Poate	55

Founga ngāue Pule'anga ke faka'aonga'i 'ene ivi ngāue & kau ngāue fakapule'anga ke fakalele 'ene ngāue.....	55
Lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule'anga 2021	56
Mahu'inga ke 'i ai le'o Pule'anga he ngaahi Poate kae fakangatangata pē	56
Poupou ki he lao & ke fakapotopoto hono faka'aonga'i ngaahi faingamālie ki he kau ngāue fakapule'anga	57
Fehu'ia 'uhinga 'ikai kau Lulutai he ngaahi kautaha e Pule'anga 'i he kupu 23	57
Fakamahino Pule'anga 'atā kau kau ngāue fakapule'anga ki ha Poate kae 'ikai hoko ko e Sea	58
Te'eki hoko Lulutai ko e taha ngaahi pisinisi Pule'anga he ko e kautaha ia	58
Tokanga pē 'oku 'i ai ha Lao ke fakalele kautaha e Pule'anga.....	59
Fehu'ia 'uhinga te'eki kau ai Lulutai he lisi ko e ngaahi pisinisi Pule'anga	61
'Uhinga ki he te'eki fakakau Lulutai he lisi ngaahi pisinisi Pule'anga.....	62
Kupu 5 Lao 'i ai ngaahi me'a ke fakakakato & toki kau Lulutai lisi ngaahi pisinisi Pule'anga.....	62
Kei fai ngāue ke fakakakato kae toki fakakau Lulutai he lisi ngaahi pisinisi Pule'anga	63
Kole 'omi hingoa kau Talekita ke fakalele Lulutai	63
Fokotu'u ke 'omai he Pule'anga kau talekita he Kautaha Lulutai	64
Fokotu'u Palēmia ki he kupu 22 ke fakahū mai Lipooti fakata'u Poate ki Fale Alea	65
Ngaahi fakatonutonu ki he kupu 22 hili 'a e lau tu'o 2.....	65
Monomono Minisita Leipa ki he kupu si'i 2 he kupu 22	66
Fakatonutonu ki he kupu 22 ke fakangatangata hoko kau ngāue fakapule'anga ke Sea he Poate pisinisi e Pule'anga.....	66
Pālōti'i 'o tali lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 13/2021	67
Lipooti fika 6/2021 Komiti Pa'anga.....	68
Ola e ngāue 'a e Komiti.....	69
Ngaahi fokotu'u fakatonutonu ke fakahoko ki he Lao Fakaangaanga fika 14/2021	69
Pālōti'i 'o tali Lipooti Fika 6/2021 Komiti Tu'uma'u Ngaahi Me'a Fakapa'anga.....	70
Lao Fakaangaanga Fika 14/2021 (Fakatonutonu ki he Lao Pangike Langa Fakalakalaka).....	70
Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangikē Langa Fakalakalaka 'a Tonga 2021	71
Fakamālō'ia hono fakapaasi Lao Fakaangaanga fika 14/2021	72
Lipooti fika 10/2021 Komiti Lao	72
Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u 'a e Komiti.	73
Fakama'ala'ala ki he Lipooti fika 10/2021 Komiti Lao.....	74
Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga fika 28 & 29/2021	74

Fokotu'u fakatonutonu ki he kupu 4 e Konisitūtone.....	74
Fokotu'u fakatonutonu ki he kupu 61 e Konisitūtone fekau'aki mo e lakanga Sea Fale Alea	75
Kole fakama'ala'ala ki he fiema'u hiki tokolahi e pāloti mei he vaeua ki he vahe 2/3	76
Fokotu'u ke 'omai ha lau Pule'anga fekau'aki mo e fokotu'u liliu Konisitūtone.....	76
Fokotu'u na'a 'oku fakapotopoto ke mohetolo alea'i fakatonutonu ki he Konisitūtone	77
Pāloti 'o tali fakatatafe Tohi Tu'utu'uni 'i hono lau/pāloti'i Lao Fakaangaanga fika 28/2021.....	79
Pāloti 'o tali ke toloi Fale ki he 530	80
Fokotu'u ke tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 28 & 29/2021 ki he Komiti Kakato.....	81
Fakama'ala'ala na'a kuo taimi ke liliu lea me'avale ki he kakai	82
Mahu'inga e lea 'oku ne 'omi ke fakatau'atāina kakato e kakai.....	83
'Ikai poupou'i he Pule'anga fokotu'u liliu Konisitūtone 'i he Lao Fakaangaanga fika 28 & 29/2021	83
'Ikai felāve'i ongo Lao Fakaangaanga mo ha liliu ki ha mafai.....	84
Tui 'ikai taau ke kei ngāue'aki fo'i lea <i>me'avale</i> he Konisitūtone 'oku ne tataki tautolu ...	85
Tui Palēmia hala 'aupito feinga ke tataua e nofo fakatu'unga he sosaieti	86
Taukave ke ngāue'aki maama e ako ke nga'unu ki ai mo e taimii	86
Taukave 'ikai to'o ngeia Tu'i mo e Hou'eiki 'oka liliu me'avale ki he kakai	88
Fokotu'u ke 'ave ngeia tangata & fefine ki he tu'unga totonu 'oku 'i ai ko e kakai kitautolu	89
Tui 'osi ngāue'aki lea kakai 'i Fale Alea pea ko e 'uhinga ia ui nautolu ko e kau Fakafofonga Kakai	90
Tonga pē 'oku makehe hono lea pea ke tau tauhi hotau taufatungamotu'a ki he ma'uma'uluta e fonua.....	90
Taukave ko e kuonga lotu eni fiema'u ke hakeaki'i ngeia e tangata	92
'Ikai tali Pule'anga fakatonutonu ki he Lao fika 28 & 29/2021 he ko e lea 'oku ne fakafuo anga nofo fakatu'utu'unga he sosaieti.....	93
Tui 'oku kehekehe pē lea ngāue'aki he fakakalalasi e nofo 'i he sosaieti.....	95
Fokotu'u 'ave Lao Fakaangaanga fika 28 7 29/2021 ki ha komiti pea 'ave ki he kakai.....	96
Poupou ke tu'uma'u pē fo'i lea me'avale tala ai hotau Tonga.....	97
Tui 'e masiva ange fonua ka to'o fo'i lea me'avale mei he Konisitūtone	99
Fokotu'u ke ngāue'aki e lea komonā ke fetongi'aki fo'i lea me'avale.....	100
Tui 'ikai mole tu'unga fakamolale ke ngāue'aki fo'i lea me'avale	101
Tui ke tu'uma'u pē tokolahi ki hano pāloti'i ke tukuhifo e Sea.....	104
Poupou ki he fokotu'u ke tu'uma'u pē tokolahi ki he pāloti hano feinga fakahifo e Sea ..	105

‘Ikai tui tataau Pule’anga ki he pehē ‘oku tukuhifo e tangata he ngāue’aki fo’i lea me’avale	105
Taukave Pule’anga hanga he fo’i lea me’avale ‘o hulu’i ‘a e faa’i kavei koula e Tonga.	107
Fokotu’u ke liliu fo’i lea me’avale ke hiki’i hake ngeia e tangata.....	109
Pālōti’i ‘o ‘ikai tali Lao Fakangaanga fika 28/2021.....	110
Lao Fakaangaanga fika 29/2021	111
Pālōti ‘o ‘ikai tali Lao Fakaangaanga fika 29/2021	111
Makatu’unga e pālōti ‘ikai pou pou Sea Fale Alea ongo Lao Fakaangaanga fika 28 & 29	111
Tohi fakahū mai ‘aki Lipooti Fika 1/2021 Komiti Tu’uma’u ki he ‘Ātakai.....	112
Fakamā’opo’opo mo e Ngaahi Fokotu’u ‘a e Komiti.	113
Fakama’ala’ala he Lipooti fika 1 Komiti Tu’uma’u ki he ‘Ātakai	114
Kole fakalahi ngaahi houa palau ki he kau ngoue.....	115
Tali ki he kole fakalahi houa palau kau ngoue.....	117
Kole ke ‘oua faitu’utu’uni Fale Alea ki he ngāue ke fakahoko he Pule’anga.....	117
Pālōti ‘o tali Lipooti Fika 1/ 2021 Komiti Tu’uma’u ki he ‘Ātakai mo e Feliliuaki	117
Tohi fakahū mai ‘aki fakamatala Fakata’u Potungaue (MAFF) ki he 2018-2021	118
Fakama’ala’ala ki he Ngaahi Fakamatala Fakata’u MAFF ki he 2018-2021	119
Tu’unga mateuteu ‘aupito Potungāue MAFF ki he KOVITI.....	120
Tokolahi kau ngāue e Potungāue	121
Vahevahe e patiseti e Potungāue.....	121
Holo ivi tānaki pa’anga e Kolonitini	121
Ngaahi ngāue ki he ngoue mo e me’atokoni	121
Fehu’ia fokotu’utu’u ke fokotu’u ‘Ofisi MAFF ‘i Ha’apai.....	122
Fakamālō’ia ngāue fakahoko MAFF ‘i Ha’apai.....	123
Fokotu’u ke faitokonia e kole fakame’alele e Potungāue	125
Kei fai ngāue Pule’anga ke faitokonia ke fakaivia fakame’angaue mo fakapa’anga ngaahi potungāue	125
Kole ke fakaakeake mai ‘a e ngāue Potungāue ‘i Pangai.....	125
Mateuteu Potungaue MAFF fakahoko ngaahi ngāue langa ngoue ‘i Ha’apai.....	126
Fiema’u ‘aupito ha me’angaue lelei fakahoko ‘aki ngāue Potungaue MAFF.....	127
Tokanga ki he fuoloa hano ta’e fili ha Pule Ngāue e Potungāue MAFF.....	127
Tokanga ki ha taimi foki mai kau ‘enisinia ki he ngaahi misini palau.....	127
Fakamālō’ia fengae’aki mo e MAFF ki he fakalalakala sekitoa ngoue	128
Ke tokangaekina ngaahi fokotu’u ‘a e Lipooti Komiti ‘Ātakai & Feliuliaki ‘Ea fekau’aki mo e malu fakame’atokoni.....	128
Tali ki he tuai hono fili ha CEO ‘a e MAFF.....	129

Pāloti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u Potungāue <i>MAFF</i> ta'u 2018-2021	130
Fakamālō'ia tali Fakamatala Fakata'u <i>MAFF</i> 2018-2021	131
Me'a e Sea Komiti Kakato	131
Alea'i fakataha Lao Fakaangaanga fika 26 & 27/2021	131
Tokanga ki hano uesia e ngāue ki he mo'ui ka 'ikai totongi e lesisita fakata'u.....	132
Kole fakama'ala'ala ki he kupu 30 (3) (c)	132
Lolotonga totongi he Potungāue Mo'ui lesisita fakata'u kau ngāue fakapolofesinale.....	133
Tali ki he fiema'u ke fakafo'ou tohi fakamo'oni ngāue.....	133
Fehu'ia pē 'oku kau kau mā'uli faito'o faka-Tonga he fiema'u ke lesisita	133
'Ikaikai kau e kau mā'uli faka-Tonga he Lao 'oku alea'i.....	134
Tokanga pē 'oku lava ke lāunga'i ha fehalaaki fakangāue ke iku mole ai ha mo'ui	134
'Ikaikai fakangatangata hano lāunga'i kau ngāue fakapolofesinale ki he malu mo'ui kakai .	135
Tokanga ki ha malava e Poate ke fakafaikehekehe'i tohi fakamo'oni ako kau neesi.....	135
Fakamālō'ia e ongo fo'i Lao ke lesisita kau ngāue fakapolofesinale ki he mo'ui kakai ...	136
Fokotu'u ke tau'atāina ngāue Poate Kau Neesi & Mā'uli Fakapolofesinale	137
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 26 & 27/2021 & ngaahi fakatonotonu	138
Lipooti Fakata'u e 'Ofisi Palēmia 2020/2021	139
Pāloti'i 'o tali Lipooti Fakata'u e 'Ofisi Palēmia 2020/2021.....	139
Lipooti Sea Komiti ki he ngāue ne lava	139
Ngaahi fakatonotonu ki he Lao Fakaangaanga fika 26 & 27/2021	140
Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga fika 26/2021	140
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 26/2021	141
Lao Fakaangaanga fika 27/2021	141
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 27/2021	142
Fakamālō'ia Pule'anga hono tali Lao Fakaangaanga fika 27/2021	142
Kelesi.....	143

Fale Alea 'o Tonga

Aho: Tusite, 24 'Akosi 2021

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, kole atu ki he 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC ke tataki mai 'a e lotu ki he pongipongi ni.

Lotu

(*Na'e fakahoko 'a e lotu ki he pongipongi ni 'e he 'Eiki Minisitā ki he MEIDECC, Hon. Poasi Tei*)

<005>

Taimi: 1005-1010

(*hoko atu e lotu*)

<007>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke ui mai e Hou'eiki Mēmipa e Fale.

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā e Kapineta, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afio, pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ...

<008>

Taimi: 1015-1020

Kalake Tēpile: ... Kakai kae 'atā ke fakahoko e ui 'o e Falé ki he 'aho ni, 'Aho Tusite 24 'o 'Aokosi 2021.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafofonga, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau mo e Toutai, 'Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmate Afī, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Sione Vuna Fā'otusia, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma'u Piukala.

Sea kole ke u toe fakaongo mu'a.

'Eiki Minisitā Pa'anga mo Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau mo e Toutai, 'Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmate Afi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonōmika. 'Eiki Sea ngata'anga ē taliu'i.

Poaki

Ko e poaki 'oku ma'u heni 'a e poaki me'a tomui mai e 'Eiki Minisitā Ako, poaki tengetange 'a 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō pea kei hoko atu 'a e poaki 'a 'Eiki Nōpele Vaha'i poaki tengetange pea mo Sione Vuna Fā'otusia. Ko e ni'ihi e Hou'eiki Mēmipa 'oku te'eki ke tali mai honau u'i 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē, mālō 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ma'u heni pea mo e poaki pea meia 'Eiki Nōpele Fusitu'a mālō 'aupito.

Me'a e Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, fakamālō atu Hou'eiki homou laumālie lelei fakahoko 'etau fakataha he pongipongi ni hangē pē ko e toloi mai e Falé kuo lava atu e ngāue lahi na'e tukupi ki he ngaahi Komiti Tu'uma'u e Falé. Pea 'i he'ene pehē kuo fakakakato e ngaahi ngāue ko ē 'ū komiti 'o ...

<009>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea: ... fokotu'u mai 'i he'etau 'asenita fika 5. Hangē pe ko e 'asenita ki he 'ahó ni mou me'a ki ai Hou'eiki ko e lipooti me'i he 'ū komiti ko hono fakafoki mai ngaahi Lao Fakaangaanga ne tukupi ki lalo, 'a ia ko e ngaahi lao pe 'a e Pule'angá pehē foki ki he lao fakafotiutui. 5.1, 5.2, 5.3, 5.4, 'o a'u ki he 5.8 ko e Lipooti fika 'uluaki ia 'o e Komiti Tu'uma'u ki he 'Atakaí. Ka 'oku 'ikai ngata ai 'e tau 'asenitá Hou'eiki, fika 6 ko e ngaahi fakamatala fakata'ú kuo na'e toloi mai foki koe'uhí ko e me'a atu e 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue Ngoué ka ko eni kuo fakakau atu 'a e Lipooti fakata'u me'i he 2018-2021.

'A ia 'oku fika 6 ia 'i he'etau 'asenita Hou'eiki pea ko e fika 7 ko e Lipooti Fakata'u 'Ofisi Palēmíá 'a ia 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakató. Hou'eiki ko e ngaahi kaveinga ngāue ko eni me'i he fika 4 'o 'etau 'asenitá ki he fika 7 'oku fiema'u ke fakakakato pe kimu'a pea tau mālōlō he aho ní.

Ko e toenga ko ē 'etau ngāue ke fakakakato he uike ní 'oku 'osi fakafuofua pē 'o vahevahe ki he'etau 'asenita 'aho ní, 'asenita 'apongipongi pea mo e 'asenita ki he 'aho Tu'apulelulú. 'I he'ene pehē 'oku 'i ai e faka'amu 'e lava ke fakakakato e 'asenita 'oku vahe ki he 'aho Tūsite 'aho 24 ko e 'aho ní, hā pe fuoloa taimi 'oku fiema'u he Fale ní ke fakakakato'aki e 'asenita ko eni. Kuo pau ke 'osi ia kimu'a pea tau hoko atu ki he toenga 'asenita 'apongipongi.

'I he hili ko ia ngāue 'a e Falé ni ki he'etau 'asenita kakato ki he uike ní 'o faka'osi he 'aho Tu'apulelulú té u kole atu Hou'eiki ke toe fakataha pe e Falé 'i he 'aho Tūsite uike kaha'ú. Ko e 'asenita pē taha 'oku toe ki he 'aho ko iá. 'A ia ko hono fakakakato 'a e tali 'a e Fale Alea

‘o Tongá ki he’ene ‘Afió pea ko ‘ene lava pē ‘etau ngāue ko iá ko ‘ene ‘osi ia ‘etau ngāue ki he to’u Fale Alea ko ení.

‘I he’ene pehē Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke u toe fie fakalōloa kuo lahi e ngāue kuo tuku mai ke tau fakakakatō, kamata pe ‘i he fika 4 ‘etau ‘asenitá ko e ngāue fakavavevave eni kuo fakahū mai meí he Pule’angá fekau’aki pea mo e Lao fika 30/2021 ko e Lao Fakaangaanga ki he Sino’i Pa’anga ‘a Tonga ki he Feliliu’aki ‘o e ‘Ea. Hangē pe ko e founga ngāue ‘o e Falé ni, te u kole ki he Kalaké ke ne hanga ‘o lau mai ‘a e tohi ‘oku fakahū mai’aki e Lao Fakaangaanga ko ení, fakamo’oni’i ‘e he Palēmiá ko e Lao Fakavavevave.

Tohi fakahū mai Lao Fakaangaanga fika 30/2021

Kalake Tepile: Tapu mo e ‘Eiki Sea Fale Alea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa kakato e Falé kae ‘atā ke fakahoko atu e lau e tohi ko eni meí he ‘Ofisi ‘o e Palēmiá. ‘Oku ‘i he ‘ulu’i tohi pe ‘a e ‘Ofisi ‘o e Palēmiá ‘aho

19 ‘Aokosi 2021

‘Eiki Nōpele Fakafanua
Sea Fale Alea
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea

Lao Fakaangaanga ki he Pa’anga Fakafonua ‘a Tonga ki he Feliuliuaki ‘o e ‘Ea 2021

‘I he loto faka’apa’apa mo’oni ‘oku ou fakahoko atu ‘a e tohi ni ke fakahā ki he Feitu’ú na ko e Lao Fakaangaanga ki he Pa’anga Fakafonua ‘a Tonga ki he Feliuliuaki ‘o e ‘Ea 2021 ko e me’a fakavavevave. ‘I he’ene pehē ‘oku ‘oatu ‘a e tohi ni ‘i he malumalu ‘o e Tu’utu’úni 33 kongá (a) mo e Tu’utu’úni 34 ‘o e ngaahi Tu’utu’úni ‘o e ngaahi Fakataha ‘o e Fale Alea ‘o Tongá ke me’a ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipá ko e ngāue fakavavevave. Ko e ngaahi makatu’unga ‘eni ‘oku fakavavevave ai ‘a e Lao Fakaangaangá ni.

1. Ke toe fakalahi ange ‘a e ngaahi faingamālie ‘o e Pule’anga Tongá ke nau kole mo ma’u ‘a e pa’anga lahi ‘oku laui miliona meí he pa’anga fakaemāmani lahi ‘a e feliuliuaki ‘o e ‘eá
2. ‘Oku makatu’unga ‘a hono tali ‘a e ngaahi kole tokoni ki he ngaahi tukuikolo ne fakahū atu meí he Pule’anga Tongá ki he ngaahi pa’anga ki he feliuliuaki ‘o e ‘eá meí he tali ‘o e Lao Fakaangaangá ni.
- 3.

<010>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile: ... ‘Oku matū’aki mahu’inga ‘aupito ‘a e ma’u ‘o e pa’angá he taimi kotoa ke malava ke fakahoko lelei ai ‘a e ngaahi ngāue ke matū’aki, matu’uaki ‘a e ngaahi uesia meí he feliuliuaki ‘o e ‘eá ‘i Tongá ni.

4. 'I he tali 'o e Laó ni pea 'e falala'anga ange kiate kinautolu te nau 'omai 'a e pa'angá he kuo 'i ai 'a e lao ke ne fakapapau'i 'a e 'ata kitu'a mo e taliui ki hono ngāue'akí 'o e pa'angá.

Ko e Lao Fakaangaanga ni na'e fuofua kamata 'a hono talanoa'i mo fa'ú 'i he ta'u 2011 pea na'e lava mai ai 'a e tokotaha mataotao ki he pa'anga tokoni ki he feliuliaki 'o e 'eá ko *Nimmo Bell* ke ne fakahoko 'a 'ene fale'i ki he founa lelei taha ki hono fokotu'ú, ngāue'akí mo hono pule'i 'o e pa'angá ke fakakau ki he Lao Fakaangaanga 'a Tongá.

Na'e fakahoko 'a hono tālangu'i 'o e Lao Fakaangaanga ni pea mo e ngaahi potungāue fekau'akí, kau 'ofisa tekinikale mei he Poloseki Tokoni ki he Feliuliaki 'o e 'Eá, ngaahi sekitoa taautahá mo e ngaahi tukui koló. Na'e kakato 'a e ngāue 'i he ta'u 2020.

'Eiki Sea 'oku matū'aki mahu'inga 'a e Lao Fakaangaanga ni ke fakahoko ha ngāue fakavavevave ki ai 'a e Fale Aleá koe'uhí ko e ngaahi tokoni 'e ala fakahoko mai ki hotau fonuá ke ne tau'i 'a e nunu'a 'o e feliuliaki 'o e 'eá 'a ia 'oku lolotonga fe'ao mo hotau kāingá 'i he ngaahi fonua 'o e Pasifikí.

Faka'apa'apa atu,

.....
Hon. Rev. Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
(Palēmia 'o Tonga)

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Kalake. Te u kole eni ki he 'Eiki Minisitā 'oku fakamo'oni mai he Lao Fakaangaanga ko eni *Hon. Poasi Tei kātaki* 'o tuku mai ha fakamatala 'ikai toe lōloa ange he miniti 'e 5 kimu'a pea tau lau 'uluaki.

'UHINGA MO E TAUMU'A E LAO FAKAANGAANGA FIKA 30/2021

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Seá, fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Falé kae 'atā mo e motu'á ni ke fai atu ha ki'i lavelave nounou pē ki he lao ko eni.

Sea mahalo ko e tohi ko eni na'e 'omai 'e he Palēmiá 'oku ne fakamatala kakato 'a e fakalukufua mo e anga e sio ki he 'uhinga hono 'omai ko eni 'o e lao ko eni. Te u, 'oku 'i ai pē fanga ki'i me'a te u fakahoko atu pē ke mou, ke mou mea'i 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e sēniti. 'Osi 'i ai e ki'i fo'i sino'i pa'anga Sea na'e 'omai 'e he *ADB* ke, pea 'oku fai mei ai 'a e totongi ko eni 'o e tangikē vai pea mo e fanga ki'i poloseki iiki 'oku kole mai mei he ngaahi koló.

Na'e fai foki 'a e fakakaukau ke fokotu'u 'a e sino'i pa'anga ko eni pea kole leva ki he kau *donors* ke nau tokoni mai 'o fakalahi mai e sēniti ko eni. Pea ko e 'uhinga ia hono 'omai fakavavevave 'a e lao ko eni Sea ko 'ene toki maaú eni. Momou lahi 'aupito e kau *donors* ia ke 'omai ha sēniti. Nau fiema'u 'enautolu ia ke tohi'i ange 'a e, 'a e founa hono pule'i 'o e sēniti pea mo e anga hono vahevahe ki he ngaahi poloseki ke fatu ha lao ke mahino ko e sēniti ko ē 'oku nau 'omai 'e faka, 'e faka'aonga'i fakatatau ki he 'uhinga ko ē na'e kole ai. Pea ko e 'uhinga ia 'a e, 'a e lao ko eni Sea.

Mou mea'i pē 'emoutolu 'a e ngaahi *project* ko ē 'oku ngāue'aki ki ai. Ko e tanu e fōsoa, ko e tanu e ngaahi feitu'u ma'ulaló, na'a mo e a'u ki he fanga ki'i poloseki iiki a'u ki he tō tongo e ngaahi matātahi ko ē 'o e ngaahi kolo 'oku tu'u lavea ngofua, a'u ki he hala holá. Pea kau ki ai e ngaahi *project* 'o e hangē ko e tufa 'o e tangikē vai pea 'oku a'u atu pē ki he tu'unga 'oku, 'oku momou 'a e kau *donors* pea he'ikai ke nau 'omai nautolu ha sēniti kae 'oua leva ke mahino 'oku 'i ai ha founa pau pea ko e 'uhinga ia hono 'omai 'a e lao ni ke fakahū mai ki ho Falé Sea pea mo e Hou'eiki 'o e komiti. 'Oku ne 'omai 'a e founa pau.

'Oku 'i ai e ngaahi komiti, ko e Komiti Pule, ko e Komiti Ngāue, ko e Komiti ki he Ngaahi Me'a Fakatekinikale mo hono tu'utu'uni mo honau ngaahi fatongia kehekehe. 'Oku ne tu'utu'uni ki he founa 'o e 'inivesimeni mo e sēniti 'e lava 'o ngāue'aki pea 'oku 'osi fai pē 'a e sio koe'uhí ko e Lao ko ē 'a e Pule'angá ki he *Public Fund* ke mahino 'oku fenāpasi pē pea 'oku 'ikai ke ne maumau 'i 'a e, ha tu'utu'uni 'a e Lao 'o e *Public Fund* pea 'oku 'osi fai mo e sio ki ai 'a e kau loea. Pea ko hono iku'anga eni Sea e lao ko eni mahalo ko e ki'i tokoni atu pē ia ki hono fakama'ala'ala 'o e lao e pongipongi ní. Mālō 'aupito.

Eiki Sea: Kole atu ki he ...

<002>

Taimi: 1030-1035

Eiki Sea: ...Kalake ke lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga fika 30/2021 ko e Lao Fakaangaanga ki he Sino'i Pa'anga Tonga ki he Feliuliaki 'o e 'Ea, 2021.

Lao Fakaangaanga fika 30/2021

Kalake Tēpile: (*Lau 1*). Lao Fakaangaanga Fika 30/2021

LAO FAKAANGAANGA SINO'I PA'ANGA TONGA KI HE FELIULIUKI 'O E 'EA 2021

KO E LAO KE FOKOTU'U HA SINO'I PA'ANGA FAKAFONUA KI HE FELIULIUKI 'O E 'EA MA'A TONGA KE MA'U 'A E NGAHI PA'ANGA MEI HE NGAHI MA'U'ANGA PA'ANGA FAKAFONUA MO FAKAVAHA'APULE'ANGA PEA MO FAKAPA'ANGA 'A E NGAHI POLOSEKI FAKAFONUA FEKAU'AKI MO E FELIULIUKI 'O E 'EA MO HONO FAKASI'IS'I MO FAKALELEI 'A E FELIULIUKI 'O E 'EA.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

Konga 1 – Talateu

1. Hingoa Nounou.

1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakaangaanga ki he Sino'i Pa'anga 'a Tonga ki he Feliuliaki 'o e 'Ea, 2021.

Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga Fakavavevave Fika 30/2021, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’afitu. Loto kotoa ‘a e Hou’eiki ko eni ko e toko hongofulu ma valu. (18)

‘Eiki Sea: Koe’uhi ko e Lao Fakaangaanga Fakavavevave eni, tau hoko atu ki hono lau tu’o 2.

Kalake Tēpile: (*Lau Tu’o 2*)

LAO FAKAANGAANGA SINO’I PA’ANGA TONGA KI HE FELILIUAKI ‘O E ‘EA 2021

KO E LAO KE FOKOTU’U HA SINO’I PA’ANGA FAKAFONUA KI HE FELILIUAKI ‘O E ‘EA MA’A TONGA, KE MA’U ‘A E NGAahi PA’ANGA MEI HE NGAahi MA’U’ANGA PA’ANGA FAKAFONUA MO FAKAVAHA’APULE’ANGA PEA MO FAKAPA’ANGA ‘A E NGAahi POLOSEKI FAKAFONUA FEKAU’AKI MO E FELILIUAKI ‘O E ‘EA MO HONO FAKASI’ISI’I MO FAKALELEI ‘A E FELILIUAKI ‘O E ‘EA.

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

Konga 1 – Talateu

1. Hingoa Nounou.
- 2) ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakaangaanga ki he Sino’i Pa’anga ‘a Tonga ki he Feliuliaki ‘o e ‘Ea, 2021.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fokotu’u pea pou pou’i ke tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 30/2021

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni, fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Sea ko e kole atu pē pē ‘e lava ‘o tukuhifo eni ki he Komiti Kakato, ‘oku ‘i ai pē fanga ki’i me’a ke kole fakama’ala’ala ai ‘Eiki Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fokotu’u eni ke tukuhifo ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Komiti Kakato, ‘i ai ha pou pou. (*Ne pou pou’i*)

Kole atu ki he kalake ke tau pālōti. Kātaki Hou’eiki ‘e tukuhifo pē Lao Fakaangaanga ki he Komiti Kakato. ‘Io, ‘oku ou kole atu ki he Sea ‘o e Komiti Kakato ke tau nofo pē ‘i he pōini koe’uhi ko e ‘atā ‘a e taimi, ko ‘ene mahino pē ngaahi *issue* ki he Feitu’u na pea ke pālōti. Hou’eiki tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(*Liliu ‘o Komiti Kakato me’a mai ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’i’afitu, ki hono me’a ‘anga*).

Me'a e Sea

Sea Komiti Kakato: Tapu pea mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga, tapu mo e Tu'i 'o Tonga, tapu mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Kapu 'a e Talafakatapu ko u fakatapu heni ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, fakatapu makehe heni ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga, kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki, pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Hangē ko e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea Hou'eiki, 'oku taimi pē 'etau ngāue, he 'ikai te u toe fiema'u ke ke faka'uhinga 'i ha'o 'uhinga kehe mei tu'a 'i he 'uhinga 'o e 'asenita 'oku fakataha'i. Tatau pē Lao Fakavavevave ko eni mo e 'ū lipooti 'oku fokotu'u, ko e 'uhinga ko e taimi 'oku *schedule* ia 'i he 'aho ni ke 'osi pē ngāue ko eni 'i he 'aho ni.

Ka 'i ai ha'o 'uhinga kehe 'au, fakaekitautolu faka-Fale Alea he 'ikai te u tali 'e au ke ke me'a. Ko 'etau tu'utu'uni ia. Talitali e Tonga kotoa ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Sea Komiti Kakato: ... Pehē ki he lotu lelei na'e fai 'e he 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC* tuku ia ke sāsāuni hotau fatongia he tataki 'a e laumālie ke tau ma'u ha lotu hangamālie ke fakakakato'aki 'a e fatongia 'a e 'aho ko eni, he'ikai ke u toe fakalōloa he 'uhinga 'o e tu'utu'uni 'o ha Lao Fakaangaanga 'o ha Lao 'oku fokotu'u fakavavevave tau hoko atu leva ki he'etau 'asenita Hou'eiki he Lao Fika 30/2021. Lao Fakaangaanga ki he Sino'i Pa'anga 'a Tonga Feliliuaki 'o e 'Ea 2021. Ngaahi me'a'ofa eni mei muli fengāue'aki 'a e Pule'anga pea 'oku fiema'u ke fakakakato kae fai hono fakakakato e fiema'u 'a e kakai 'i he 'uhinga 'etau Fakafofonga he Fale ni, ka 'oku 'ikai ko ha Lao eni ke tau taulatu'u ai 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'iate kitautolu ka ko e 'ū tokoni ia ki he ngaahi konivēsio 'i he hoko 'a Tonga ni ko ha mēmipa 'o e Pule'anga Fakatahataha tuku atu leva ke mou me'a mai ko u kole ki Tongatapu Fika 4 kapau 'e toki me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā hono fakamaama ke me'a mai he 'uhinga ho'o tukuhiho 'a e Lao ko eni fakavavevave kae toki me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā me'a mai.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae tuku mu'a Sea ke fai atu ha ki'i fakalavelave mo ha kole fakama'ala'ala fekau'aki mo e Lao mahu'inga ko eni 'oku mahu'inga Sea pea 'oku 'uhinga pē hono fakavavevave 'ona he kuo pau ke paasi eni ko e kongā ia 'a e ngaahi *trigger* ki hono tukuange mai 'o e pa'anga, ka ko hono 'uhingā Sea hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ko e kongā eni 'o e pa'anga 'oku fakapa'anga mei ai e ngaahi kole 'oku tautonu ki he fiema'u 'a e kakai he 'aho ni ko e ngaahi tangikē vai. 'Oku faingofua foki e kole he taimi ni Sea ko hono fokotu'u ko eni ki he Lao 'oku 'i ai leva hono ngaahi sitepu 'o 'ona ia. Pea 'oku 'i ai e tokanga ki ai Sea ke mahino ki he kakai 'o e fonua he 'oku pau ke lesisita 'a e ngaahi kautaha ko ē 'e kole 'i he Pule'anga pea 'oku 'i ai e founa mo e ngaahi sitepu te nau hētolo mai ai ka nau toki a'u 'o kau 'i he pa'anga ko eni Sea. 'Oku ou kole pē ki he 'Eiki Minisitā, Hou'eiki Pule'anga ke nau tokoni mai pē ka u fakalavelave atu pē 'a e fanga ki'i me'a 'oku kole ke nau fakama'ala'ala mai Sea.

Tokanga ki he ua Minisita 'oku kaunga ki he Lao Fakaanga fika 30/2021

'Uluaki pē Sea te u kamata mei he peesi 10. 'Oku 'i ai pē Sea 'a e kole ke fakama'ala'ala mai ko e angamaheni ko e Lao kotoa pē 'oku pule'i 'e ha Minisitā 'e taha ke pau, ka ko e Lao ko

eni 'oku kau ki ai 'a e Minisitā 'e ua. 'A ia ko e Minisitā ko eni 'oku ne fakahū mai pea mo e Minisitā Pa'anga. 'Oku 'i ai e konga ia heni 'oku *switch* pē 'oku mafuli leva 'o pule 'a e Minisitā Pa'anga 'i he ngaahi me'a ko ia. Ka ko e angamaheni ko e Lao ko eni ko hono *administration* pē ko hono tokanga'i 'oku tokanga'i ia 'e he Minisitā pau 'a ia ko e Minisitā MEIDECC ka 'oku fakahoko mai ia heni 'oku ua 'a e Minisitā Sea.

Tokanga ki he lahi ngaahi komiti nau pule'i Sino'i pa'anga ki he Feliuliaki 'Ea

'Oku 'i ai foki mo e ngaahi komiti kehekehe 'oku nau pule'i 'a e kole ki he pa'anga ko eni Sea. 'Oku ou fakatokanga'i hifo mahalo 'oku nima 'a e ngaahi komiti pea 'oku 'i ai 'a e kole Sea ke fakama'ala'ala mai 'a e 'uhinga 'o e lahi ko ē 'o e ngaahi komiti ko ia ke tokoni kiate kimautolu tautautefito ki he komiti 'oku hā 'i he peesi 17 mo e peesi 18. 'A ia 'oku 'i ai 'a e Komiti ko e fokotu'u 'o e komiti fokotu'utu'u Kupu 18,

Sea Komiti Kakato: Ko ho me'a 'oku ta'epau ...

Mateni Tapueluelu: Kupu 18 Sea, 'a ia ko e peesi 16 eni. Hoko hifo ai 'oku 'i ai 'a e " ko e fatongia 'o e komiti fokotu'utu'u" 'a ia ko e kupu 19 ia 'oku pehē hono fakalea. "Fakakaukau'i 'a e ngaahi fokotu'u atu 'a e Komiti Fakatekinikale" 'a ia ko e (a) ia. 'A ia ko e Komiti Fakatekinikale 'Eiki Sea 'oku fokotu'u ia 'e he kupu 20, pea kapau te mou me'a Hou'eiki ki he Komiti Fokotu'utu'u 'oku toko 16. Ko e Komiti Fakatekinikale 'oku toko 13...

<007>

Taimi: 1040-1045

Mateni Tapueluelu : ...ko e ngafa 'o e Komiti ko ē 'i he Komiti Fokotu'utu'u, ke ne fakakaukau'i 'a e ngaahi fokotu'u atu 'a e Komiti Fakatekinikale. 'A ia 'oku hanga 'e he toko 16 'o *scan* e ngāue 'a e toko 13. Ko e kole pē Sea 'oku mahino pē ia ki he mātu'a ni, 'oku 'ikai ke kei fa'u noa'ia e lao 'oku 'i ai hono 'uhinga kae tokoni Sea toe fakahoko mai, pē 'oku *repeat* nai e ngāue. He ko e 'osi ko ē hono fokotu'u ko ē hono *scan* 'e ia e ngaahi fokotu'u, toe 'ave ia ki he Komiti Pule, pea toki aofangatuku mei ai.

'Oku 'i ai pē tokanga Sea, kapau 'e me'a 'a e Hou'eiki ki he peesi fakamuimui ko e ngaahi founa eni Sea ki he fakataha 'a e ngaahi Komiti ko ia, na'e 'i ai 'eku vakai ki ai 'anepō Sea, 'oku fakahoko mai, ko e *quorum* tau pehē ko e peesi 47. Peesi 47 'a ia ko e tēpile 4, ko e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e founa ngāue 'a e Komiti Fakatekinikale. 'A ia ko e Fika 1(1) kuo pau ke toutou fakataha 'a e Komiti Fakatekinikale, 'a ia ko nautolu 'oku nau sivi ko eni 'a e ngaahi kole atu ki he pa'anga. Kapau ko e kole ki he 'ai uafu, te nau hanga 'enautolu 'o sivi'i 'a e ngaahi me'a fakatekinikale ko iā kapau 'oku fai ha tāfea. Hangē tau pehē kapau 'e kole 'a Siesia pē ko Nukunukumotu ki ai ke 'ai ha fōsoa, te nau sivi 'enautolu 'a e me'a ko ia.

Pea ko e kupu 2 'oku pehē: **"Kuo pau ko e tokolahi fe'unga ki ha fakataha 'a e Komiti Fakatekinikale ko e kau Mēmipa 'e toko 7."** Ko 'ene a'u mai ko e kau memipa 'e toko 7, ko 'ene a'u mai 'ana ki he tēpile 5 Sea ko e founa ngāue 'a e Komiti Lāunga, 'oku fokotu'u mai ia ai, kuo pau ko e tokolahi fe'unga ki he fakataha pē hopo 'o e Komiti Lāunga 'a ia ko e Komiti eni 'oku fai ki ai ha lāunga kapau te te ongo'i 'oku 'i ai ha'ate palopalema. Kuo pau ko hono kau Mēmipa kotoa, kau Mēmipa kotoa, pea ko e tokanga Sea ko hono 'uhinga ko e *quorum*. Ko e angamaheni foki Sea, ko e ma'u pē ha tokolahi pē 'ova hake 'i he vaeua. Ka 'oku fiema'u

ia hena kotoa pea ko e tokangá Sea, 'oku ou tokanga'i 'a e ki'i palopalema ko ia ke tokoni mai pē, pē ko e hā 'oku fokotu'u pehe'i ai, kau ai mo e poini hokó Sea 'o pehē. **Kuo pau ko ha tu'utu'uni 'a e Komiti Lāunga 'e fakahoko 'aki ia 'a e fili 'oku loto taha ki ai 'a hono kau mēmipa.** 'Aia kuo pau ke nau loto taha Sea.

Ko e tokanga pē ia pē 'oku *viabile* 'a e founa ko eni, ke tokoni eni ki he ngaahi faingatā'ia 'o e kakai, 'oku ki'i kehekehe. Ko ē 'oku 'omai 'a e toko 7, ki he Komiti ko eni ki he lāunga kuo pau ke nau kau kotoa nautolu ki ai. 'A ia Sea ko e ki'i kole pē ia 'oku tatau pē eni Sea, mo e hoha'a ko ia he hangē ko ia 'oku Minisitā 2. Kae kehe Sea ko e kole ke tokoni mai pē Minisitā pē 'oku *repeat* nai 'a e ngāue ko eni 'oku fakahoko 'e he Komiti Fokotu'utu'u pea mo e Komiti Tekinikale 'i hono hanga pē 'e he Komiti 'e taha 'o toe fakahiki pē 'a e ngāue 'a e Komiti 'e taha 'o toki 'ave ki he Komiti Pule ke nau aofangatuku. Ko e kole ia ke kamata mai 'Eiki Minisitā, 'Eiki Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'aupito Fakafofonga Tongatapu Fika 4. Kole ki he Minisitā ke fakamaama mai, kamata mei he peesi 10, 'a e 'uhinga e tu'u 'a e 'uhinga e Mēmipa Pule ki he tu'u 'a e Minisitā ko e Sea mo e Minisitā 'oku tokanga'i e pa'anga, hoko mai ki he peesi 16, 17, 18 a'u ki he Komiti Fakatekinikale pea toki faka'osi mai ki he Tēpile 4. Konga 1 (2) me'a mai.

Tali Pule'anga ki he tālafili fekau'aki mo e Minisita 2 kaunga ki he lao

Eiki Minisitā MEIDECC : Tapu ki he Sea pea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa. Sea ko e peesi 10 'oku 'asi ai ko ē 'a e Sea 'a e Minisitā MEIDECC pea 'oku kau ki ai pea mo e Minisitā Pa'anga. Ko e ngaahi me'a fakatekinikale 'oku mou mea'i pē foki ko e *resources* pea mo e *expertise* 'oku 'i he MEIDECC ia, ko e 'uhinga ia ko ē 'oku Sea ai 'a e ...

<008>

Taimi: 1045-1050

Eiki Minisitā MEIDECC: ... Minisitā ko ē 'o e MEIDECC ko e taimi ko ē 'oku 'alu ai ki he *disperse* ko ē 'o e seniti pē tukuange atu 'o e siliní 'oku 'oange leva 'a e fatongia ko ia ki Minisitā Pa'anga he ko e fatongia fakalao ia 'o e Minisitā Pa'anga ko e 'uhinga ia na'e fai ai ko ē 'a e fakahoha'a atu ko ē 'anenai pau pē ke fenāpasi 'a hono fokotu'utu'u 'o e lao pea mo e Lao ko ē ki he *Public Fund* pē ko e pa'anga ko e 'a e fonua 'i he taimi ni pea ko e 'uhinga ia Sea 'a e pau ke kau lōua 'a e ongo 'Eiki Minisitā ko eni he Komiti Pule pea mo e ngaahi fatongia 'e ni'ihī 'oku pau ke fakakakato ia 'e he Minisitā pē, 'e he Minisitā Pa'anga.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e fehu'ia lahi ngaahi komiti

Ko e konga ko ē ki he Komiti Fokotu'utu'u mo e Komiti Tekinikale 'oku lolotonga lele pē ia Sea he taimi ni ko u tui ko e lao ko eni 'oku hangē pē ko e lao ko ē 'e toki fakahū mai 'amui ki he ngaahi me'a fakatu'upakē 'oku 'osi 'i ai pē 'ū fokotu'utu'u pea 'oku fakahoko he taimi ni hono toutou vete pea neongo pē 'oku hangē ko ē 'oku ngali *repeat* 'a e *roles* pea mo e ngāue 'o hangē 'oku toutou fakahoko ka 'oku pehē pē foki Sea 'eku, he ko e ngaahi kole ko ē mei he ngaahi koló 'oku 'ikai ko ha ko ha ngaahi kole 'oku si'isi'i 'oku lahi 'aupito hangē ko e taimi ko ē 'oku fai mai ai ha kole ki he vai fakakoló, kole mai ha kole ki he ke fakalelei'i 'a e fale 'a e holo e koló ke hola ki ai e kakai he taimi afā 'oku pau ke 'i ai e kau tekiniakale ke nau o 'o sio na'a fakalelei'i e koló pea hola ki ai e kakai ia pea holo 'a e holó ia he taimi ko ē 'e a'u mai ai 'a e afā pea pea mo'ua ai 'a e Pule'anga ka ko e fanga ki'i me'a pehē. 'A ia 'oku lolotonga 'i ai

pē ongo komiti ia ko eni ko hono toki tohi'i foki eni ko hono toki tohi'i eni 'oku 'alu mei he Komiti Fokotu'utu'u ki he Komiti Tekinikale pea 'oku pau ke fakaikiiki 'enau *check* ko ē me'a 'oku 'i ai pē mo e kongā ia heni 'e toki ui 'e he Komiti Tekinikale ia ha taha 'oku nau fiema'u ha taha 'oku 'oku 'ilo pau, 'ilo papau 'aupito ki he ngaahi palopalema ko ē 'oku 'omai 'akí.

Ko e Komiti Lāunga 'oku toko 3 pē ia Sea he ko e 'uhinga ia hono 'ai ko ē ke, ke nau ke nau kau kātoa 'oku pau ke 'i ai e fo'i toko 3 na'a ha'u pē ha toko 2 ia 'o 'ai ha ki'i fo'i me'a pea pea hao atu ka 'oku 'ikai foki ha lāunga Sea ke pehē ko ha lāunga ha faihala pea ko ha lāunga ha *criminal charge* mo ha me'a ko e lāunga pē eni he founa ko ē 'o e ngāue. Kole mai e ongo 'a e kolo 'e ua pea 'uluaki ma'u e kolo 'e taha 'e lāunga mai e kolo ia 'e taha pē ko e hā e me'a 'oku 'uluaki ma'u ai e kolo ko ē kae toki ma'u e ... Ka ko e fanga ki'i me'a pehē pē ka 'oku mau pehē pē 'e fakapotopoto pē he ko e 'uhinga ko 'ene toko 3 ke 'ai pē ke nau ōmai kātoa pea mahino te nau lototaha he lāunga pea nau sio ki he me'a ko ē 'oku fakapotopoto pea, pea fakahoko kae fakafoki mai ki he komiti ke liliu atu 'aki pē fakahoko ai pē 'a e tu'utu'uni ko ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Faingamālie Pasifiki kau ai Tonga ke 'inasi mei he pa'anga tokoni ki he feliliuaki 'ea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni atu pē ki he 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*. 'Uluaki pē ke ke mea'i pē he 'e Fale 'o e Feitu'una 'Eiki Sea 'a ia 'oku taumu'a eni ia ke ngāue'aki 'a e pa'anga mei muli, ko e pa'anga ko eni ki he feliliuaki e 'ea ko e fakafuofua ko ē he taimi ni 'e 'i he fakamuimui taha ko eni e tānaki pa'anga e ngaahi fonua ko ē ki he pa'anga fakamāmani lahi te nau tukuhifo 'a e meimei ko e a'u pē ki he 1 miliona 'Amelika ki he ngaahi fonua iiki he Pasifiki pea mo Kalipiane.

'A ia 'oku 'i ai 'a e faingamālie ai e Pasifiki ke tau lava ma'u ai e 500 miliona 'Amelika pea ko e sio ko ē he fonua iiki e Pasifiki 'e kau 'a Tonga ni ia he fonua 'e 4 'oku tu'ukimu'a pē ko Kilipati pē ko Tuvalu ka 'oku mou mea'i ko e ngaahi fonua kehe hangē ko Fisi ko Niue ngaahi fonua ma'olunga. Ka ko e anga ko ē sio 'e 'i ai e faingamālie lelei 'o Tonga. Pea ko e taha ko ē e ngaahi fiema'u hangē pē na'e 'oatu he 'Eiki Minisitā 'a eni 'oku 'oku fiema'u 'aupito ia ke tau lelei 'a 'etau ngaahi fokotu'utu'u pea mo e kolé, ka ko e fie fakamatala ki ai Sea 'e foki mai ia ki he 'uhinga ko ē 'o e ongo komiti 'a ena he kupu 14, 15, 18 mo e 19 ko ē 'o e Laó. Ko e me'a ko ē 'oku maheni 'aki e ngaahi kole mei he fonua 'oku fa'a mahino 'oku 'ikai ke teuteu'i lelei pea 'ikai ke fakatau ki hono ngaahi me'a fakatekinikalé. Ko u tui 'e mea'i pē he Hou'eiki e Falé ko e Komiti ko ena ko ē Fokotu'utu'u Fakafonua 'oku meimei ko e kau pule ngāue pea mo e kau ai pē kau 'a ia 'oku taumu'a e me'a ko nautolu ia te nau talí ka ko e Komiti Tekinikale 'oku 'uhinga ia ke 'i loto ai 'a e kakai tekiniakale 'oku 'i ai honau taimi ke nau vakai'i fakalelei'i.

Pea 'e foki mai leva ia Sea ki he 'uhinga ko ena 'o e kupu ko ē ke felotoi kātoa 'i he tēpile fā.

<009>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... kongā hono 3 he ko e me'a ko ē hangē ko e me'a ne tokanga ki ai e Minisitā 'oku mahu'inga 'aupito ki he ngaahi kole ko eni koe'uhi ko e 'ave ia pea fai hono lipooti. 'Oku mahu'inga ia ke 'ave ki ha tūkunga lelei mo ha tūkunga pau 'a hono ngaahi

naunau fakatekinikalé pea 'oku fiema'u ia ke ma'u taimi e komiti tekinikalé ke nau fakahoko 'a e vakai fakaikiiki ko ení pea toki fokotu'u ke faitu'utu'ú ni ki ai 'a e komiti fokotu'utu'ú.

Sea, 'oku mea'i pe 'e he Feitu'ú na hangē pe ko e fa'unga 'o e Falé ni ka ko e me'a mahu'inga hení 'a e fiema'u ke takimu'a e Pule'angá he pule lelei. Pea 'i loto ai kuo mā'opo'opo lelei meí he fakatekinikalé 'o 'ohake ai ke fai hono faitu'utu'úni pea 'oku tui ko 'ene lelei ko ía ko e fakamonū'ia ki hotau fonuá Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito fakamaama 'ofisá, me'a mai Tongatapu fika 4

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea, ko u fakamālō ki he tangata'eiki Minisitā 'i he fakama'ala'ala mo e tokoni ko ía ka 'e 'alu pe taimi Sea 'e matala mai 'a e 'uhinga 'o e ngaahi fokotu'utu'u ko ení pea ko e kolé Sea 'oku me'a mai 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai foki 'a e Komiti Pule, Komiti Fokotu'utu'u, Komiti 'Inivesimeni, Komiti Tekinikale, Komiti Lāunga ko e me'a pe 'Eiki Minisitā ko e Komiti Fokotu'utu'u ko ia 'oku nau hanga 'o tali 'a e ngaahi *project* kae vakai'i 'e he Komiti Tekinikale 'a e ngaahi tūkunga fakatekinikale. 'Oku tonu pe 'Eiki Minisitā ē? Ka e vakai'i 'e he ngaahi Komiti Fokotu'utu'ú 'a e ngaahi kole ko ení 'o tali.

Tokanga pē 'oku kei tu'uaki kitu'a ngaahi ngāue taimi tali ai kole polōseki

Ko e tokangá pe Sea he 'oku hā ia 'i he kupu (9), Komiti Pule honau fatongiá pea 'oku a'u mai ki he Kupu (10) ko honau mafai kuo pau ke kau 'a e Komiti Pulé ki he mafai ke tali pe ta'ofi fakataimi ha polōseki. 'A ia ko e Komiti Pulé ia Sea, 'a ia ko e 'uhinga ia 'o e kole ko ē ke faka'ala'ala ke mahino pē ki he kakai 'o e fonuá 'a e ngafá kehekehe 'o e ngaahi komiti mo e ngaahi sitepu ko ē te nau fou ai.

Ko e ki'i kole fakama'ala'ala pe taha Sea, kapau 'e 'i ai ha *project* tau pehē 'oku kole mai ki ai ha tau pehē ko ha kolo pe ko ha motu. Ko hono 'uhingá ko e nānunga 'o e feliuliaki 'o e 'eá 'oku tāfea pe hake 'a e tahí ki he fonuá, Pea nau kole tau pehē kuo tali ke 'i ai hanau fōsoa, 'oku *tender* e ngāue ko ení kitu'a pe ko e hā e fongá ke tokoni mai ange ki he ki'i fakama'ala'ala. 'Oku *tender* e ngāue koia kitu'á pe 'oku 'alu hangatonu pe ia ki he komiti 'oku nau fai e kolé.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Toe ki'i fakamahino mai angé fakafofonga kātaki

Mateni Tapueluelu: Ko e kole kapau 'e kole *project* ha ni'ihi ki he pa'anga ko ení, tau pehē ko ha kolo pe ko ha motu, ko hono 'uhingá ko e feliuliaki 'o e 'eá 'oku hake 'a e tahí pea 'oku nau fiema'u ke 'ai ha'anau fōsoa. Ko 'enau kole ko ē ke fakafosoa'i 'oku foaki 'a e pa'anga mo e ngāue ko ia ki he koló pe ko e motu ko ía pe 'oku *tender* ia kitu'a pe te u fai pe ngāue ki he kolo pe ko e motu ko ía, *tender* ia ki ha kautaha ki'i kole pe ke tokoni mai.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā

'Eiki Minisitā MEIDECC: 'I he lao ko ení Sea, 'i he *fund* ko ení, 'a e pa'anga ko ení ki he feliuliaki 'o e 'eá 'oku fou pe ia ki Fale Pa'anga, 'e 'alu pe ia 'o *tender* 'o fakatatau ki he Lao ko ē 'o e *Procurement*, mālō.

Mateni Tapueluelu: Fakamālō atu Sea

Sea Komiti Kakato: ... hoko pea toki 'i ai mei ai ke kumi ha taha ke fai e ngāué ka 'oku 'ikai ke nau fai pe 'enautolu e ngāué.

'Eiki Minisitā Lao: Sea, ki'i tokoni atu pē Sea, ko e kupu 9 'oku 'i ai e me'a 'e fakatatau ki he ngaahi tu'utu'ú ni ko ē 'o e pa'angá, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Lao ...

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea ko hono 'uhingá 'oku me'a mai kakai 'o e fonuá ko e kongá eni e ngaahi fehu'i 'oku nau tokanga mai ki ai Sea 'a ia 'oku mahino ko e ngaahi kautaha 'oku angamaheni 'i he'enu kole ki he ngaahi pa'anga ko eni 'oku nau tokanga mai ki he founga fo'ou ko eni ho Fale 'Eiki Sea mo e anga pe ia 'o e faka'amu ko e ngaahi komiti ko eni Sea tautefito ki he Komiti Fakatekinikalé 'oku tau falala 'e matū'aki tau'atāina 'aupito e ni'ihi ko eni te nau pule'i 'a e pa'anga 'a e pa'anga ko iá. Ko e pa'anga lahi faka'ulia Sea ko e kole ki he kakai 'o e fonuá, ko u kau au 'i he pou pou. Na'á ku lave'i pe Sea e feinga ko eni na'e kau ai e 'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone 'o e 'ahó ni he feinga he 2014 hono kau he feinga ke fokotu'utu'u 'o e laó ni ko hono 'uhingá ko e pa'anga ke 'inasi ai kakai 'o e fonuá. Ka 'oku mahalo ko e kongá me'a na'e tokanga ki ai motu'á ni ke fakama'ala'ala mai Sea, ko u fakamālō atu ...

<010>

Taimi: 1055-1100

Mateni Tapueluelu: ... 'i he ma'u taimi.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito e malanga lelei Tongatapu Fika 4 mo e fehu'i. Me'a mai e Fakafongá mei Ha'apaí.

Tokanga ke faitotonu pea falala'anga ki he kakai ngaue'aki pa'anga lahi tokoni mei muli

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'una Sea pea tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Sea ko u nofo 'o fakakaukau ki he lao ko eni na'e ma'alifekina 'anenai talu mei he 2011 mo hono fakakaukau 'a e lao ko eni 'Eiki Sea. 'O fononga mai 'i he fu'u taimi lahi pea na'e lava pē foki 'e he potungāué 'Eiki Sea 'i he ngaahi taimi ko iá 'o fakahoko pē e fatongiá.

Ko u sio ki he lao ko eni 'Eiki Sea mei he Komiti Pule, 'alu 'o a'u ki he tekinikalé. 'Oku tui e motu'á ni 'Eiki Sea ko e fa'ahinga natula eni 'o e mā'opo'opo hono pule'ia 'o e pa'anga e fonuá kuo 'omi ki he lao ko eni 'Eiki Sea. 'Oku mahino pē foki 'Eiki Sea e fatongia 'o e mātū'a ni ki hono sivi'i mo hono vakai'i 'o e ngaahi lao ko ē 'oku 'omí. Ko u fakakaukau ki he lao ko eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u, ko u tu'u pe 'aku 'oatu 'eku pou pou. 'I he mahino ki he motu'á ni 'Eiki Sea ko e falala ko ē ki hono pule'i 'o e pa'anga 'a e fonuá 'e meimei tafe ma'u pē ki he Kapineti 'o e 'ahó he ko e Pule'anga ia 'o e 'aho ko iá. 'Oku hanga 'e he lao ko eni 'Eiki Sea 'o tuhu'i mai ki he kakai 'o e fonuá ke fakafokifoki mai 'a e me'a 'oku ui ko e falala pe ko e *trust* 'i he ni'ihi 'oku nau tatakí hotau fonuá.

Ke mea'i 'Eiki Sea ki he lao ko eni 'oku 'i ai 'a e Komiti Pule. Ko hono totonu ia 'Eiki Sea hono fokotu'utu'u 'o ha fa'ahinga lao he fonuá ni tautautefito ki he taimi 'oku tau tila ai mo ha pa'anga lahi faufaua 'oku tafe mai ki he fonuá ni. Pe ko e tukuhau 'a e kakai 'oku nau ngāue

‘i he ‘uha mo e la’ā ‘i he fonuá ni pē ko e pa’anga mei muli he ko e pa’anga pe ia na’e ngāue’i ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fakatonutonu atu. ‘Oku ‘ikai ko ha tukupau eni ia ‘a Tongá ni ...

Mo’ale Finau: Ko ‘eku fakatātā ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e ‘ū me’a’ofa eni ia mei he Pule’anga Fakatahatahá.

Mo’ale Finau: ‘Oku mahino. Sea ki’i tuku mai mu’a e faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai he poini.

Mo’ale Finau: Ko ‘eku poini ‘oku pehé ni. Ka ‘i ai ha pa’anga ‘oku tātaki ki ha fa’ahinga *project* ‘a e fonuá ni ‘oku tātaki ia mei he ngaahi matavai kehekehe. Ko e pa’anga ko eni neongo ko e pa’anga mei muli ka ko e pa’anga tukupau ‘a e kakai ko ē ‘i muli.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ke totonu ia ke pu’aki ‘i Fale ni ‘a e lea ko iá ko e tukupau ‘a e kakai. Ko e me’a fakamāmani lahi eni ia ‘i he konivēsio pea ‘oku ha’u mei he Pule’anga Fakatahatahá e ‘uhinga ‘o e ‘ātakai tu’u lavea ngofua. Me’a mai. ‘Oua fa’a lau tukupau he ‘oku ‘ikai ke lau tukupau e Pule’anga Fakatahatahá.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ko u ‘ohake ai e lea ko eni he ko e pa’anga kotoa pē mei muli ko e pa’anga ia na’e tātaki ‘e he kakai ‘o e fonua ko iá. Pea ko e *source* ko iá ‘Eiki Sea ko e ngaahi *source* mahu’inga ia.

Ko e poini ‘oku ‘oatú ‘Eiki Sea ko u kole pē ki he Hou’eiki ko e poini ‘oku ou fakamalanga atu ai ko e me’a ko e falala ‘a e kakai ‘o e fonuá he ko e pa’anga ‘eni ‘e lau miliona. Ke mea’i he Feitu’u na ‘Eiki Sea lahi e ngaahi fetō’aki ‘i he ngaahi me’a ko e *project*. Tautautefito ki he *project* ko eni fekau’aki mo e pa’anga ko eni mei he *Climate Change Fund*. Lahi ‘aupito na’a tau fononga maí. Kapau te u tu’u ke u hanga ‘o fakahinga atu a’u ki Ha’apai ki he ngaahi *project* lalahi ko e tafe mei he pa’anga ko eni ‘Eiki Sea. Te u hanga ‘o fakahā atu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea ‘oku lalahi pē ke ‘i ai pē ‘a e me’a ‘oku ui ko e ta’emaau. Mea’i pē he Feitu’una.

Ko e lao ko eni ‘oku ou faka’amu ange Hou’eiki ke tau hanga ‘o *implement* lelei pea *enforce* lelei’i kae lava ke ne ma’u ‘a e falala ‘a e kakai ‘o e fonuá ki he me’a ‘oku ui ko e fa’u lao tautautefito ki hono fokotu’u mai ko ha lao ‘oku fakavavevave ‘a e lao ko eni ‘Eiki Sea.

Taukave Pule’anga ‘i ai tautea ki he faihala’aki pa’anga tokoni mei muli

‘Eiki Minisitā Lao: Sea. Kole ke u ki’i tokoni atu. Kole pē ki he ‘Eiki Fakafofongá ke ne toe ki’i lau hifo pē laó ke mahino he ‘oku ‘i ai mo hono ngaahi tautea ‘o e faihala ko ē hono ngāue’aki ‘a e pa’anga ko eni. ‘Oku kakato pē ai.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Ke ne lau hifo ke mahino kae ‘oua te ne ...

Mo’ale Finau: Ko u kole mu’a te u a’u ki ai ...

‘Eiki Minisitā Lao: Fai fa’ahinga malanga ko eni ...

Mo’ale Finau: Minisitā te u a’u ki he me’a ko ena ‘oku ke a’u mai ki aí.

‘Eiki Minisitā Lao: Hanga ia ‘o takihala’i e kakai ko ē fonuá.

Sea Komiti Kakato: ‘Io mahino ‘aupito e tokoní. ‘Io ‘oku ‘i he lao pē ko ení Fakafofonga.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea kole ange ki he Minisitā te u a’u ki ai kae tuku mai mu’a ‘eku malangá ke tau’atāina.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea. Kole ke u ki’i fakahoha’a atu mu’a Sea.

Mo’ale Finau: ‘Ange’ange ē hē ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki Kapineti ‘oua te mou tau toe tu’u ...

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ‘ikai ke u tali au e tokoní ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku felekeu e malangá he ko e lao fakavavevave ‘oku fakahū mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ka u fakatonutonu pē Sea.

Mo’ale Finau: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Tukuange ki he Fakafofonga Kakai ka mou, ka toki fehu’i atu pē ha me’a fekau’aki mo moutolu pea mou me’a mai.

Mo’ale Finau: Ta’utu ki lalo.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e fakatonutonu eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā e Fakalotofonua, vave pē ko ‘etau taimí. Fakamolemole Fakafofonga ka ke toki hoko atu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e tapu mo e Feitu’una Sea, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō. Ko ‘eku fakatonutonu Sea hangē kiate au na’e tonu ke fai kātoa pē me’a ko eni ko e Sea eni ‘i he Komiti Laó. Na’e tonu ke fakama’ala’ala kātoa e ‘ū me’a ko iá hē ke mau pea fai ai ‘ene talatalaifale ko eni ...

<002>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ka tau hoko atu mu’a Sea he ‘oku nounou ‘a e taimi. Fakatonutonu ia Sea. Mālō.

Mo’ale Finau: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ho’o poini ai ‘Eiki Minisitā, tau fakatokanga’i ‘e he Komiti Tu’uma’u ...

Mo’ale Finau: Sea ‘oku te’eki ai ke tukuhifo ‘a e me’a ko eni ki he ...

Sea Komiti Kakato: ... he ko e ngāue ‘a e Fale Alea ‘oku tukuhifo ‘e he Sea, ‘oku falala ‘a e Sea ‘o e Fale Alea ki he’ene tu’utu’uni ‘i he ngāue fakamaama ‘e he Komiti Tu’uma’u. Me’a mai.

Mo’ale Finau: Sea na’e Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio ke tau ‘omi fakapotopoto ha ni’ihi ki he Fale ko eni. Ko e fili ko eni ‘i Nōvema ‘Eiki Sea, ‘e ‘omai ‘e he kakai ‘a e fakapotopoto. Tuku ke hoko atu ‘eku malanga.

Ko e lao lelei eni ‘Eiki Sea, totonu ke fiefia ‘a e Hou’eiki ‘i he me’a ‘oku ou malanga ki ai, ko ‘eku fokotu’u ‘oku ‘i ai ‘a e Komiti Pule, ke faitotonu ‘a e Komiti Pule. Palopalema ‘Eiki Sea ‘a e pa’anga lahi ko eni ‘i he fnua ni, ‘oku makatu’unga mei he ‘ikai ke ‘i ai ha lao pehē ni ke *implement* pea *enforce*, ko e fokotu’u ia ‘oku ou ‘oatu ‘i he’eku fakamalanga ‘Eiki Sea.

Ko e taha ‘oku ‘i ai ‘a e Komiti Teknikale ‘oku ‘asi hē, ko ‘eku kole mo ‘eku fokotu’u te u hoko ko e Fakafofonga ‘o e kakai, faka’aonga’i lelei pea *enforce* lelei ‘a e kau tama teknikale ke nau fai lelei’i ‘a e ngāue. Ko e kole ia ‘a e motu’a ni ‘i he lao ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku mahino koā ‘a e Komiti Lāunga eni Sea, ke ‘ave lāunga ko ‘eku kole, ka ‘ave leva ‘a e lāunga ki he lāunga pea lāunga’i lelei’i, pea fakahoko lelei ‘a e fatongia fakalāunga ‘Eiki Sea.

Sea ko e ngata’anga pē ia ‘o e ki’i fakamalanga ‘oku ‘oatu, ko hono fakakatoa ‘Eiki Sea, ‘oku ou pou pou au ki he lao, ka ‘oku ou kole ki he Pule’anga ke *enforce* lelei ‘a e lao ko eni, ke fakapapau’i ‘Eiki Sea, ‘oku fiefia ‘a e kakai ‘o e fonua ‘i hono faka’aonga’i ‘a e lao ko eni ‘Eiki Sea.

Ko e anga pē ia ‘Eiki Sea ‘a e fakamalanga pea ‘oku ou fakame’apango’ia pē au ki he fu’u ‘ohofi mai ko eni ‘oku fai mai ko eni, ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ke paasi ‘a e lao ia ko ē Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Fakafofonga, tokanga pē ho’omou feme’a’aki ko e pehē mai pē ko u pou pou te u pehē atu ‘oku ‘i ai ha pou pou ke pālōti te tau pālōti leva.

Mo’ale Finau: ‘Oku ou fokotu’u atu ‘e au Sea ke pālōti e lao ia ko eni. Sea kuo lava ‘e fakamalanga ‘a e motu’a ni, mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Ha’apai. Me’a hifo kae me’a mai ‘a Tongatapu fika 4, fakamolemole mou feme’a’aki pē ke maama lelei pē ‘a e lao ni, mālō.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole pē Sea ke u, kole ko eni, ko e ki’i me’a eni ia ‘oku ou fie pou pou pē ki he me’a ‘a e Fakafofonga Sea, ko hono ‘uhinga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi hopo ‘i he lolotonga ni ‘i he ngaahi *project* ‘oku foaki tupu pē mei he fakafekiki ‘i he ni’ihi fakatekinikale ,mahalo ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e fakatangi ‘oku ‘oatu, ke fakapapau’i mu’a ko e ni’ihi ko ia ‘i he Komiti Teknikale ‘oku tonu ‘a e taukei ‘oku nau ma’u, pea ‘oua ‘e toe fa’a iku ai ha ni’ihi ki he Fakamaau’anga. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi hopo ‘oku lolotonga lele ‘i he taimi ni, mahalo ‘oku mea’i pē ‘e he ‘Eiki Minisitā ko e fakafekiki pē ‘i he tūkunga fakatekinikale. Kae kehe Sea, ‘oku ou kole au ke tokoni mai mu’a ke fakama’ala’ala faka’osi ‘a e poini ko eni ‘i he kupu 23 mo e kupu 24 ‘o e lao fekau’aki eni mo e ‘inivesi Sea, hono ‘inivesi ‘o e pa’anga.

'A ia, tautefito eni ki he kupu 24 (2) Sea, 'a ia 'oku, 'e ngofua ke fakahoko 'a e 'inivesi 'aki 'a hono fakahū fakataimi 'i ha ngaahi Pangikē kuo lesisita 'i Tonga, 'e fakahoko 'a e 'inivesi 'i ha ngaahi koloa kehekehe 'oku fakapalanisi fakakulupu 'a ia 'e tu'utu'uni 'e he Komiti Pule, 'oku toe lave 'a e 'inivesimēni 'i he kupu 23, (a).

Sea ko e kole e ke fakama'ala'ala mai, ko e pa'anga ko eni 'e 'omi 'o tuku ke kole ki ai 'a e kakai 'o e fonua, ke tokoni'i kinautolu honau ngaahi faingata'a'ia ko hono 'uhinga ko e feliuliaki 'o e 'ea, pē 'e 'omai ia 'o 'ave 'o 'inivesi 'i ha feitu'u ka nau tali kinautolu. Ko e kole pē ia Sea na'a hā 'oku tau hanga 'etautolu 'o 'omai 'a e pa'anga 'o 'inivesi ke tupu kae si'isi'i 'a e pa'anga 'oku 'omai. 'Oku ke mea'i Sea 'oku 'asi 'i he kupu heni, ko e pa'anga ko ē 'e 'omai ke 'atā ke kole ki ai 'a e kakai 'o e fonua, kuo pau ke vahe'i mai ia ki he Fale Alea, ke kau 'i he patiseti, ko e silini ia 'oku 'atā pē ke kole ki ai 'a e kakai 'o e fonua. He ko e ngaahi nānunga 'o e feliuliaki 'o e 'ea 'i he 'aho ni, 'oku lahi, mea'i pē 'e he kakai 'o e fonua, tāfea atu 'a fē, tō atu 'a e afā 'i 'Amelika, na'a fihia 'a e pa'anga 'i hono'inivesi 'i ha feitu'u 'oku tau pehē 'oku taimi lōloa, ka tau fiema'u 'etautolu ke fai ha kole ke ngāue'aki 'e he kakai 'o e fonua, fakamolemole pē he ki'i fakama'ala'ala kae mālō.

Eiki Minisitā Lao: Sea ki'i tokoni atu pē kupu 24 (2) 'oku ne talamai ai, ko e 'inivesi ko ia fakataimi, pea 'i ha pangikē pē 'oku lēsisita 'i he fonua ni fakataimi ko e me'a mahu'inga ia heni 'oku 'ikai ko ha ...

Sea Komiti: Mālō 'aupito, Hou'eiki ko 'etau taimi tau ki'i mālōlō ai, miniti pē 'e 15 pea mou me'a mai. Mālō.

(mālōlō miniti 'e 15)

<005>

Taimi: 1125-1130

Satini Le'o: Me'a mai e Sea e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie 'atā pē feme'a'aki me'a mai e Fakafofonga mei Vava'u Fakafofonga Kakai 14 me'a mai.

Fehu'ia ha faingamālie ki he kakai ke nō mei he ngaahi pa'anga tokoni mei muli

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea 'oku mahino 'aupito pē ki he motu'a ni 'a e mahu'inga 'a e Lao ko eni Sea pea kuo mahino pē he feme'a'aki 'a e mā'opo'opo 'a e Lao pea mo hono ngaahi fokotu'utu'u structure ke muimui ai 'a e potungāue pea mo e Pule'anga ki he ngaahi tokoni ko eni fekau'aki pea mo e feliuliaki ko ia 'o e 'ea. 'Oku 'i ai 'a e pou pou lahi 'a e motu'a ni ia Sea ki he Lao ko eni ka ko e ngaahi kole fakama'ala'ala pē ke mahino pea mea'i 'e he Fale 'Eiki ni kae 'uma'ā 'a e kakai 'o e fonua 'a e fanga ki'i issue iiki ka 'oku ou tui 'oku mahu'inga pē Sea. Sea ko 'eku ki'i fakahoha'a pē 'a'aku ai 'o kole fakama'ala'ala 'i he kupu 23 ko eni 'i he peesi 20. Ki he ngaahi account pangikē 'a e sino'i pa'anga, mahino mai Sea 'oku 'i ai 'a e account fakatupu pea mo e account ngāue, te u tuku pē au ia ki he Pule'anga ke fakama'ala'ala mai pea mo e kupu (6) Sea 'oku talamai ai 'e ngofua ki he sino'i pa'anga koe'uhī ko hono fakakakato 'ene ngaahi talanoa ke fakahoko ha ngaahi nō 'i he ngaahi teemi 'oku ne fakakaukau 'oku fe'unga 'i he founa hono fakalahi ki he ngaahi project 'a e sekitoa tautaha.

'Oku ou faka'amu pē au Sea ke fakama'ala'ala mai he Pule'anga 'a e ki'i me'a ko eni 'oku fai ki ai ki he ongo *account* ko eni 'oku fokotu'u mai ko eni pē 'oku faingamālie ki he kakai mo e kau kolé ke nau nō ha seniti mei he sino'i pa'anga ko eni 'oku vahe'i 'e he Pule'anga ki he ngaahi pa'anga tokoni ko eni. Ko ia pē Sea ki'i kole fakama'ala'ala ki he Pule'anga mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga me'a mai e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki.

Faikehekehe ongo 'akauni & 'inivesi ke ma'u ha tupu he ngāue'aki pa'anga tokoni

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke tokoni atu pē ki he 'Eiki Minisitā ha'ana e Lao 'Eiki Minisitā *MEIDECC*. Ko e 'uluaki pē ko e kehekehe ko ē ongo *account* Sea. 'A ia 'oku fokotu'u mai he Lao 'a e *account* ngāue faka-pilitānia mo e *operational account* pea pehē pē foki mo e *account* fakatupu. 'A ia ko e fakapilitānia ko e *endowment account*. Sea ko e 'uhinga pē eni ia ko e ngaahi founga angamaheni pē eni ia he pa'anga ngāue pehe ni he koe'uhí tau fakatātā pē ko e fokotu'utu'u ngāue ki he ta'u ko ha ...tau pehē ko e fakafuofua 'a e komiti pule ko e ngaahi kole 'a e ngaahi kolo tau pehē 'e pa'anga 'e 10 miliona fakatātā ka ko e pa'anga ko ē 'oku ma'u mai 'i he tokoni tau pehē ko e pa'anga 'e 30 miliona. 'I he'ene pehē Sea 'oku 'i ai leva e fakafuofua 'e 'i ai e 20 miliona ia he'ikai ke ngāue'aki. Pea 'oku fakapotopoto leva ia ki he fakakaukau 'a e komiti pule ke fokotu'u 'a e ...ke fokotu'u 'a e pa'anga ko ē 'e ngalingali he'ikai ke ngāue'aki 'o 'ave ia 'o tuku 'i he *account invest* koe'uhí ke ma'u ai ha tupu lelei ange pea ko e tupu ko ia ke toe fakafoki mai ke tokoni ki he ngāue'aki. Pea ko e *account* ngāue leva Sea 'oku 'uhinga ia ki he pa'anga ko ē 'oku fakafuofua 'e ngāue'aki he ta'u ko ia, pea 'e fiema'u leva ke 'i ai e pa'anga fe'unga ke fakahokohoko'aki e ngāue he ta'u. Ka ko e taumu'a pē Sea ke 'oua 'e tukunoa'i ha pa'anga 'i ha ki'i tupu 'oku si'isi'i ke mahino e pa'anga 'oku ngāue'aki he ta'u ko ē pea fakahekeheka ia ki he pa'anga *invest* koe'uhí ke ma'u hono tupu.

'A ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e hu'u 'a e kupu 24 konga hono 2 'a ena na'e fehu'i mai 'e he Fakafofonga Tongatapu 4. Sea ko u tuku pē 'a e kupu 23(6) ki he 'Eiki Minisitā ke tokoni mai ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā, me'a mai e 'Eiki Minisitā ha'ana e Lao.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e kupu 23(6)

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea pea 'oku ou fakatapu tau ki he Hou'eiki Mēmipa. Sea ko e ...'oku 'osi 'i ai foki e sēniti he taimi ni ka u ki'i fakamatala atu pē ki ai 'oku laine taha 'aupito pē ia mo e me'a na'e me'a atu'aki 'e he Minisitā 'o e 'Ekonomika 'oku 'i ai e ki'i sēniti ...

<007>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā MEIDECC : ... sēniti he taimi ni 'oku fakahū pea ko e tupu ko ē 'o e sēniti ko ia 'oku fai'aki ko eni e ngaahi poloseki ko eni, fakataha ki ai pea mo e sēniti pē 'oku tātānaki holo mei he ngaahi poloseki kehekehe 'a e *donor* tatau pē, 'o 'omai 'o fakataha'i, pea ko e taimi ni'ihi 'oku kole ki he Pule'anga ke nau fakalahi mai e sēniti koe'uhí ko e lahi 'a e ngaahi poloseki. Fakatātā 'aki pē 'e au ia hangē ko e poloseki ko eni 'a e tangikē vai. Na'e 'i ai e ki'i sēniti na'a mau 'amanaki 'e ma'u vave mai pea 'oku 'ikai ke ma'u vave mai. Pea 'oku hū leva 'a e Pule'anga 'o fakakakato kae toki 'omai e sēniti ko ē, ka ko e 'uhinga ia 'o e me'a. 'Oku 'ikai ke 'uhinga

ia 'e fakahū 'a e sēniti ta'engaue'aki. Ko hono faka'atā 'ona ko ē sēniti ke ngāue'aki 'oku foki pē ia ki he Kapineti. 'E 'alu pē ia mei he Komiti Pule ki he Kapineti pea ko 'ene 'io mai pē Kapineti ia pea fakahoko 'aki 'a e ngāue e sēniti ko ia. Ka 'oku 'uhinga pehē. 'A ia 'oku 'osi 'i ai hono fo'i fa'unga 'i he taimi ni 'oku fatu pē Lao 'o muimui ofi ki he anga ko ia hono ngāue'aki he taimi ni. Pea ka a'u atu pē ia ki ha tu'unga 'oku lahi 'a e ngaahi poloseki ia, pea 'oku pau ke fai e ala ki he sēniti ko ia ke ngāue'aki, neongo 'oku ngāue'aki pē hono tupu he taimi ni. Ka ko e faka'amu foki Sea ke hoko e lao ko eni ke ne ue'i 'a e kau *donors* ke nau sio mai 'oku nau falala mai pea hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a Ha'apai 'anenai, ki he faitotonu ko ē hono ngāue'aki 'a e ngaahi fatongia 'o e ngaahi Komiti.

Ko e taimi foki ko ē na'e lele pē ngaahi Komiti ko e taimi ni 'oku tohi'i ko e lao. Ko u tui ko e me'a lahi ia. 'E pōpula 'a e tokotaha kotoa pē, koe'uhi ko e lao eni he taimi ni pea 'oku pau ke fai 'enau lelei taha, ke faka'uto'uta 'aki 'a e ngaahi poloseki 'oku totonu ke fakahoko mo e ngaahi poloseki 'e lava 'o ki'i taimi 'o fakatatau ki he sēniti ko ia 'oku ma'u mai.

'A ia ko e faka'amu ia Sea kapau 'e, ke paasi e lao ko eni, kae faingofua ange ki he kau *donors* ke nau 'omai ha sēniti 'e lahi ange. Tau kei talanoa pē tautolu he 8 miliona 10 miliona he taimi ni. Tau 'amanaki pē 'o hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā, tau 'amanaki tautolu ke ta'u a'u ki he 30, 40, 50 'oka paasi 'a e lao ko eni pea 'ave hono ngaahi kole, ke 'omai. He ko e ngaahi poloseki ko eni fekau'aki mo eni, 'oku 'ikai 'i ai ha poloseki ia 'e ta'efiema'u vivili. Ko e ngaahi fiema'u vivili eni 'a e ngaahi kolo. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti : Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. Me'a mai Fakaafongia Ha'apai.

Veivosa Taka : Sea, ...

Sea Komiti : Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakamahino Pule'anga 'oku malava nō kitu'a pa'anga tokoni mei muli 'oka fiema'u

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Sea. Hangē pē ko eni ko e kupu 6 'oku *highlight* atu he Lao. Mahino pē 'oku 2 e ongo *account* ke fakaava, taha ki he *account* ngāue, pea ka fu'u lahi 'a e sēniti 'e ma'u.. Manatu'i Sea ko e ngaahi fokotu'utu'u ko eni ko e feinga ke fakafaingofua'i ange 'a e ngaahi feinga 'a e Pule'anga ki he pa'anga ko eni *Climate Change* pē ko e *Green Climate Change*. Ko e pa'anga ko eni 'oku lau piliona ia, ka ko e taha pē eni e ngaahi me'angāue ke fakafaingofua'i 'etau lava 'o fengāue'aki mo e pa'anga ko eni. 'Oku tala mahino pē ia he Kupu 6 Sea ka 'i ai ha silini 'oku ma'u mai 'oku fu'u lahi ka 'oku te'eki ke fakahoko ha ngaahi ngāue pē kuo kakato 'a e ngaahi poloseki 'enau fokotu'utu'u pea 'e 'ave 'o *invest*. Pea kapau kuo 'i ai ha ngaahi *project* felāve'i mo e 'ātakai 'oku fakahoko ia 'e ha ngaahi sino kehe, ka 'oku nau fiema'u ha tokoni fakapa'anga. Te nau lava 'o kole mai ki he Komiti ko eni ke nau lava 'o nō ka 'e fakafou pē ia 'i he ngaahi pangike. Pea ko e founa angamaheni pē eni ia Sea hono fengāue'aki 'a e Pule'anga pea mo e *commercial bank* tautefito ki he *TDB* ke faka'ai'ai ke nau lava 'o fakahoko 'a e ngaahi *project* 'a e Pule'anga, 'aki 'enau nō atu 'a e silini mei he pangikē kae malu'i 'e he Pule'anga, ko e 'uhingá ke lava fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko eni. Ke lava 'o a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'o e ngaahi kulupu ko eni pē ko ha *project* 'oku lolotonga fakahoko ma'a e lelei fakalūkufua 'a e fonua Sea. 'A ia ko hono tali fakanounou 'io 'oku lava. Mālō Sea.

Sea Komiti : Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Pa'anga. Me'a mai Fakaafongia Ha'apai 13.

Fokotu'u ke tali Lao Fakaangaanga fika

Veivosā Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Sea fakatapu mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko u fakamālō atu ko e faingamālie 'oku ma'u 'e he motu'a ni. Ko e lao ko eni 'Eiki Sea, 'oku tefito ai 'a e me'a 'oku ou fie fakahoha'a ki ai 'Eiki Sea, ko e tokoni ko eni 'oku 'asi he lao ke tokoni ki Ha'apai. 'A ia ko e tangikē pea mo e ngaahi, pehē ko e fōsoa, pea mo e ngaahi uafu, pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u toe lave'i 'e au pē ko e toe hā 'eku tu'u hake 'o faka...

<008>

Taimi: 1135-1140

Veivosā Taka: ... hoha'a kae fai mo tali e lao. Pea ko u tui ko e ko e fakamālō'ia Sea kuo fai he 'Eiki Minisitā ko eni kae 'uma'a 'ene *CEO* ko e fokotu'utu'u ha ngāue ko e *product* ko e olā ma'a e kakai 'o Ha'apai.

'Eiki Sea 'oku toki lave'i he motu'a ni ko e 'uhinga e tuai e ngaahi me'a 'oku 'oange ki Ha'apai makatu'unga mei he lao ko eni pea 'oku 'uhinga ai 'oku ou fokoutua hake 'Eiki Sea ke fokotu'u atu ki he Feitu'u na tau tali mu'a e laó kae lava ke fakakakato e ngaahi fiema'u ko e fu'u afā 'uha na'e fai 'i Ha'apai he uike kuo 'osi ko u fakafuofua ko e tangikē lita 'e 'ikai ke u fakapapau'i pē ko e lita 'e taha mano 'e 1000 fonu ia ai Sea ka ko u fakamālō atu 'Eiki Sea ko e ngaahi me'a kuo 'ohake mo e hoha'a ki ai 'a e kau Fakafofonga ka ko u nofo pē au 'Eiki Sea ko e fo'i tangikē ke teka'i he māhina ka tu'u ki Ha'apai kae toki fai e fakakakato mālō 'Eiki Sea fokotu'u atu ke tau tali.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga mahino 'aupito e me'a 'oku me'a ki ai e Feitu'una me'a mai Tongatapu Fika 2.

Fokotu'u ke fokotu'u he kupu 8 mo ha sino 'e taha ke kaunga ki ai fo'i lao

Semisi Sika: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he toenga 'o e Hou'eiki Mēmipa. Ko e 'oatu pē mo 'eku poupu ki he lao ko eni 'oku hangē kiate au 'oku tau ko ē 'oku laumālie lelei 'a e Falé ki he fo'i lao ko eni pea 'oku ko u loto pē ke u kau atu 'i he 'oatu 'o e poupu, ko e fo'i lao foki ko eni 'oku mahino eni ko e ta'u eni 'e 10 pea na'e kau atu e motu'a ni ko e Sea ia 'o e Komiti ko eni 'a e Fale he taimi ko ia pea mo e Talēkita lolotonga ko ia 'o e Feliliuaki 'o e 'Ea he hono tufunga'i mai e fo'i laó pea na'e fononga mai pē ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha ni'ihi ia ke pehē na'e 'e 'i ai ha'ane fakafepaki pē ko ha loto 'oku 'ikai ke hangamālie ki he fo'i lao ko eni. Ko 'eku ko u ongo'i 'oku ou fiefia ko e ta'u ē 10 'a e nofo 'a e ki'i fo'i lao 'i tu'a ke fai mo 'omai ke fakamānava'i pea ko eni 'oku faifaiange kuo tau fonua.

'E Sea 'oku 'ikai ke ai ha toe me'a ia heni te u loto ke toe liliu ko 'eku kole pē ko e ke tānaki ko e fokotu'u. Ko e anga pē 'eku fakakaukau he'eku fanongo ko ia ki he ngaahi feme'a'aki ko ē 'o e pongipongi ni ko e toki aata mai pē 'o e fo'i fakakaukau ko eni ki he kupu 8 ko 'eku kole pē 'a'aku ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Pule'anga ko e ki'i fokotu'u vaivai ko eni ko e kupu 8 fokotu'u 'o e Komiti Pule. 'Oku 'i heni 'a e 'Eiki Minisitā Feliliuaki 'o e 'Ea pea mo 'ene *CEO*. 'Oku 'i heni pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo 'ene *CEO* pea mo e toe ni'ihi kehe pē 'oku 'i he lisi ko eni. Ko 'eku fokotu'u pē 'a'aku Sea koe'uhí ko e anga ko ē 'eku fakakaukau koe'uhí ko e fu'u lahi ko ē silini ko ē 'e kau 'e 'i he sino ko eni. Kuo 'osi laulau miliona pē ia he taimi ni taimi ko ē 'e paasi ai e fo'i lao ko eni 'oku 'ikai ke tau 'ilo tautolu na'a liunga 10 liunga 100 mai 'a e silini lolotonga 'i he ngaahi monū'ia mo e ngaahi monū ko ia 'e tafe mai

he hili 'o e fo'i lao ko eni. Pea ko ia 'oku ou, ko 'eku ko e anga pē 'eku fokotu'u Sea ki he Falé 'oku ou fokotu'u atu mo e 'Eiki Tokoni Palēmia DPM ko e, koe'uhí ko e lahi ko ē silini kātaki fakamolemole pē 'oku 'ikai ke u 'uhinga au ia ke fakavaivai'i 'a e mafatukituki mo e fatongia 'o e Minisitā Pa'anga pea mo e 'Eiki Minisitā ko ia he potungāue ko u sio pē ki he lahi ko ē voliume 'o e silini 'e 'i he 'i he polokalama ko eni mo e komiti ko eni ke 'i ai pē ha fa'ahinga fakaofiofi mai 'o e 'Eiki Palēmia ki he komiti ko eni. Ko e komiti ko eni ko e Komiti Pule ko eni he kupu 8 ko e komiti eni te nau pule'i faitu'utu'uni ki he silini ko eni ko u falala ki he komiti ko eni ko u falala ki he ni'ihi ko eni ko e anga pē 'eku fakakaukau Sea ke tānaki atu, a, b, c, d, e, f, g, h fokotu'u atu ko e 'Eiki Tokoni Palēmia 'o e 'aho ko ia. Ko e anga pē 'eku fakakaukau ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke pehē ke malu'i na'e 'i ai ha faihala pē ko ha, ko e anga pē 'eku sio ki he lahi ko ē 'o e silini 'e ha'u ki he komiti ko eni ke toe tānaki atu ki ai mo ha toe sino ofi 'aupito ki he 'Eiki Palēmia ke fai e ngaahi lipooti pea fai mo e, 'omi mo e ngaahi fakakaukau pea tānaki atu pea mo e ngaahi fakakaukau ...

<009>

Taimi: 1140-1145

Semisi Sika: ... ki he komiti ko eni. Ka ko e fokotu'u pe ia Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko e fokotu'u ē mei Tongatapu fika 2 ke fakakau atu he kupu 8 'a e Tokoni Palēmia 'i he ngaahi fakamatala fakamahinō 'oku kau eni he fa'ahinga me'a 'o e mo'ui kehekehe, kau ai mo e mātu'aki kakā 'o e kelekelé mo e 'eá. Mahalo 'oku ofiofi ange Minisitā Fonuá 'i ha tokoni Palēmia e 'uhinga ki ha tokoni pa'anga fakavaha'apule'anga ko eni. Ke me'a mai 'Eiki Minisitā ki he fokotu'u 'oku fai 'e Tongatapu fika 2. Pea kapau 'e 'i ai ha poupu te tau pālōti 'i he Kupu 8 ke tānaki atu pe te mou tali 'a e fokotu'u 'oku fai 'e Tongatapu fika 2 mālō.

Tali Pule'anga 'oku 'i loto pē Sekelitali Kapineti 'i he Komiti Pule

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea, Sea te mou me'a hifō pe ki he komiti 'oku 'i ai 'a e Sekelitali Pulé. 'A ia ko e Sekelitali ia 'a e Kapineti ka ko e fakakaukau ia Sea pea ko e me'a ia na'e fakahū ia ai, ko e kātoa 'a e miniti mo e ngaahi fakamatala mo e ngaahi me'a 'oku fakahoko 'e he Komiti Pule 'okú ne *brief* 'a e 'Eiki Palēmia.

Ko e pōini pē 'e taha Sea, kātoa 'a e 'ū fokotu'utu'ú, me'i he ngaahi kole ko ē 'oku tali 'o a'u ki hono fakahoko 'o e ngaahi *project* kuo pau ke 'alu ia me'i he Kōmiti Pule ki he Kapineti. 'A ia 'oku 'ave ia 'o *present* ai pea mea'i ai 'e he Palēmia mo e Tokoni Palēmia mo e kātoa e Kapineti pea toki ok mai pea toki foki mai 'o fakahoko 'a e ngaahi poloseki ko eni 'oku fai ki ai e feme'a'aki. Ka na'e 'uhinga pehē pe Sea ne 'ikai ke toe 'ai ia ke toe, he ko e katoa 'ū me'a 'oku faka'osi pe ia 'e he Kapineti pea 'oku fakakau mai pe Sekelitali Pule ko ē Kapineti koe'uhingá ke ne *brief* pe Palēmia ke mea'i pe 'Eiki Palēmia e me'a 'oku hokó he taimi kotoa pē 'oku fakahoko ai ha fakataha, mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā, ke fiamālie pe ki ai

'Eiki Minisitā Lao: Sea ki'i tokoni atu pē ko e kupu 8 kupu Si'i (5) 'okú ne talamai ai e fatongia ko ia. Kupu Si'i (5) kuo pau ke tali ui mo lipooti me'i he taimi ki he taimi 'a e Komiti Pulé ki he Kapineti, mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia Fakafofonga kou tui mahalo ke fiemālie pe ko e he me'a na'á ke fokotu'ú. 'Oku 'i loto pe hē he taimi kotoapē me'i he Komiti Pulé 'o foki pe ia ki e Kapineti he 'uhinga ho'o fokotu'u ko ena, tokoni Palēmiá.

Semisi Sika: 'Io Sea 'oku mahino pē hangē ko e kupu (5) 'oku ou tui 'okú ne fakamahino'i mai pe. Pea 'oku mahino pe kuo pau pe ke aofangatuku he komiti kotokotoa pē 'i he mafai *Executive* 'o e Pule'angá ki Kapineti. Ko 'eku fokotu'u 'aku ia mahalo 'oku laumālie tatau ia pea mo e tānaki mai 'a e Feitu'ú na pe ko e Minisitā Fonuá. Ko 'eku sio pē koe'uhí ko e fu'u lahi ko ē 'o e faitu'utu'ú ni, 'a e siliní na'a lava pe ke tānaki atu pea mo ha toe Minisitā pe ko e Minisitā Fonuá ka ko e anga ia fakakaukau Sea ka e tuku pe ki he hou'eikí ke nau toki aofangatuku mai, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga kiate au hangē ko e me'a 'a e Minisitā 'oku 'i loto pe Sekelitali 'a e Kapineti pea 'oku 'i loto mahalo mo e kau *CEO* mo e kau fakafofonga 'o e ngaahi va'a fengāue'aki 'o e Pule'angá 'i he komiti ko 'eni he ngāue, me'a mai 'Eiki Minisitā, mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea, tapu mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki, kau mēmipa e Komiti Kakato Sea, 'oku te'eki ai ha sēniti 'e ma'u mai 'Eiki Sea. Ko e anga pe eni ia 'etau fokotu'utu'u ka e toki fai e kolé. Ko e fu'u pa'anga ko eni 'a e fu'u kautaha ko eni 'oku lau piliona ka koe founa ko ē fengāue'aki ko ē ki ai

Mateni Tapueluelu: Sea, fakamolemole mu'a ke tokoni mai, ko e 'uhingá na'e toki me'a mai e Minisitā *MEIDECC* 'oku 'osi 'i ai e pa'anga.

Sea Komiti Kakato: Minisitā ke tali e tokoni 'a Tongatapu fika 4

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea, ko e 'uhingá ke talamai pe mu'a e totonú he na'e me'a mai Minisitā *MEIDECC* 'oku ha'ana e lao 'oku 'osi 'i ai e pa'anga he taimí ni ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Ikai ke 'ilo ia he Fakafofonga e me'a ko u talanoa ki ai.

Sea Komiti Kakato: Me'a tahataha mai pē, Me'a mai koe Tongatapu fika 4

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e feitu'ú na Sea ko e kole pe ke fakahoko mai pe mo'oní. Ko hono 'uhingá pe he kuo 'osi fakahoko mai 'e he Minisitā ha'ana e lao ko eni kuo 'osi 'i ai e sino'i silini he taimí ni. Ka ko e 'ai eni ke fakalahi mai me'i he kau *donor* 'oku fiema'u 'enautolu ia e laó ke toki tukuange mai pa'anga lahi ko iá Sea pea mau pou pou atu pe ki he fokotu'u ko ē pe 'e laumālie lelei e Pule'angá ke fakakau e Minisitā 'o e Fonuá ko hono 'uhingá ko e kongā lahi ia 'oku uesia ko ē he liliu 'a e 'eá, ko e tāfea Sea. Ko e fokotu'u atu pē pe te nau laumālie lelei ki ai, mālō Sea.

Pāloti'i 'o tali monomono kau Minisita Fonua ko e mēmipa 'i he kupu 8(h)

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki ko e fokotu'u ē, tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'i he kupu (8) hangē ko e fokotu'u 'a e Tongatapu fika 2 pea toe tānaki 'a Tongatapu fika 4, kupu si'i (h) fika ua atu mo ha fakafofonga kehe hangē ko e 'Eiki Minisitā Fonuá ...

<010>

Taimi: 1145-1150

Sea Komiti Kakato: ... fakahā 'aki ho loto hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosā Taka, Saia Ma'u Piukala. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni toko 18.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Hou'eiki. Tali lelei ia fokotu'u ko ē ke tānaki atu mo ē ki he kupu 8. Tui pē mahalo ko e founga lelei pē ia he 'oku fekau'aki e tokoni'i ko ē ki he Pule'angá 'a e pa'anga 'oku 'omai ko eni 'oku kau ai 'a e kākā 'a e kekelelé mo e ngaahi me'a mo'uí. Mahalo 'e hōhoa tatau pe ia mo e fokotu'u 'a e Tongatapu Fika 2. Kau lelei pe ia ki he ngāue he toe faka'osi pē Komiti Pulé ki he Kapineti 'Eiki Minisitā. Mālō tali ia.

Fokotu'u pea poupou'i ke pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 30/2021

Veivosā Taka: Fokotu'u atu 'Eiki Sea. (*Na'e 'i ai e poupou.*)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki tau pāloti. Ko ia 'oku laumālie lelei ke tali e Lao Fika 30/2021 Lao Fakaangaanga ki he Sino'i Pa'anga 'a Tonga ki he Feliuliaki 'o e 'Ea fakataha mo iá ko e tānaki ki he kupu 8, fakahū atu e tu'unga ki he Mēmipa ko e Minisitā Fonuá fakalahi ki he kupu 8 fakahā 'aki e hiki ho nima.

Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 30/2021

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā Taka, Saia Ma'u Piukala. Loto kotoa ki ai e toko 18.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Hou'eiki. Mālō Kalake. Tali lelei 'e he, laumālie e Falé ke tali e Lao Fakavavevave ko eni ka ko e Lao Fakaangaanga ki he Sino'i Pa'anga 'a Tonga ki he Feliuliaki 'o e 'Ea. Mālō e ngāue tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Kole atu ki he Sea e Komiti Kakatō ke lipooti mai ki he Falé.

Lipooti kakato ngāue ki he Lao Fakaangaanga fakavavevave

Lord Tu'i'āfitu: Tapu ki he Feitu'una 'Eiki Sea. Tapu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga kae 'uma'ā e Hou'eiki ho Falé. Ngāue na'e tukuhiho mei he Feitu'una ngāue ki ai e Fale Aleá, Komiti Kakatō.

Kuo tali lelei 'e he Komiti Kakatō 'a e Lao Fika 30/2021 Lao Fakaangaanga ki he Sino'i Pa'anga 'a Tonga ki he Feliuliaki 'o e 'Ea 2021 fakataha mo e tñaki atu fakalahi si'i ki he kupu 8 (h) ke kau ki ai mo e 'Eiki Minisitā Fonua. Fokotu'u atu Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō. Ko e Lao Fakaangaanga ko eni 'oku Fakavaveve na'e 'osi lau tu'o 2, toe pē ke pālōti. Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti.

Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lao Fakaangaanga Fika 30/2021 Lao Fakaangaanga ki he Sino'i Pa'anga 'a Tonga ki he Feliuliaki e 'Ea fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivoso Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai kotoa ko e toko 19.

'Eiki Sea: Mālō lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA KI HE SINO'I PA'ANGA 'A TONGA KI HE FELIULIUKI 'O E 'EA 2021.

KO E LAO KE FOKOTU'U HA SINO'I PA'ANGA FAKAFONUA KI HE FELIULIUKI 'O E 'EA 'A TONGA KE MA'U 'A E NGAHI PA'ANGA MEI HE NGAHI MA'U'ANGA PA'ANGA FAKAFONUA MO FAKAVAHA'APULE'ANGA PEA MO FAKAPA'ANGA 'A E NGAHI POLOSEKI FAKAFONUA FEKAU'AKI MO E FELIULIUKI 'O E 'EA MO HONO FAKASI'ISI'I MO FAKALELEI 'A E FELIULIUKI 'O E 'EA.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

Konga 'Uluaki – Talateu.

Kupu 1 – Hingoa Nounou

'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakaangaanga ki he Sino'i Pa'anga 'a Tonga ...

<002>

Taimi: 1150-1155

Kalake Tēpile: ... ki he feliuliaki 'o e 'Ea 2021.

Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 30/2021

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaanga ki he Sino'i Pa'anga 'a Tonga ki he Feliuliaki 'o e 'Ea fakataha mo e ngaahi Fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaoisi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto kotoa ki ai ‘a e Hou’eiki ko e toko hongofulu ma hiva. (19).

‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu fakamolemole.

Eiki Sea: Mālō, Hou’eiki kuo tali ‘a e lau ‘uluaki, tu’o 2 tu’o 3 ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni, kole atu ki he Minisitā ‘o e *MEIDECC* ke me’a mai.

Fakamālō’ia Pule’anga lava hono fakapaasi Lao Fakaangaanga fika 30/2021

Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea, tapu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki ni. Sea ‘oku fakafonganga atu’a e fakamālō lahi ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale, na’a mou lototō mo mou laumālie lelei ke tau kau fakataha ‘i hono poupou’i mo hono fakapaasi ‘a e lao ko eni ‘i he pongipongi ni, pea fakatauange pē ki he ‘Otua Māfima’i ke ne tofa hala mai he ngaahi feinga ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ‘oku makatu’unga ‘i he lao ko eni, ki ha pa’anga mei muli ko e ‘uhinga ko e ngaahi fiema’u vivili hotau kakai. Fakamālō ‘aupito atu, mālō.

Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he fika 5 ‘o ‘etau ‘asenita ko e ngaahi lipooti komiti, Lipooti Fika 1/2021 he Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale. Kole atu ki he kalake ke ne lau mai ‘a e tohi fakahū mai ‘aki ‘a e lipooti ko eni.

Tohi fakahū mai ‘aki Lipooti fika 1/2021 Komiti Ngaahi Me’a Fakasosiale

Kalake Tēpile: (lau ‘a e tohi fakahū ‘o e lipooti)

‘Aho 12 ‘Akosi, 2021

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Re: Lipooti Fika 1/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e Lipooti Fika 1/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale, ke me’a ki ai ‘a e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku fekau’aki ‘a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga fika 26/2021, Lao Fakaangaanga ki he Kau Toketā, Kau Ngāue ki he Nifo mo e Kau Ngāue ki he Mo’ui 2021.

Faka'apa'apa atu,
Hon. Veivosa Taka (Fakamo'oni)
Sea Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale.

'Eiki Sea: Hou'eiki koe'uhi pē ko 'etau taimi te u kole ki he kalake ke ne lau kakato mai 'a e lipooti ke mou me'a ki ai, pea kapau 'oku toki 'i ai ha'amou fehu'i pea mou toki me'a ki he Sea 'o e Komiti ko eni. Mei he peesi fika 3, ki he peesi fika 6.

Lipooti fika 1/2021 Komiti Ngaahi Me'a Fakasosiale

Kalake Tēpile: (*Lau 'a e Lipooti*)

1. Talateu.

'Oku fakahoko atu 'i he lipooti ni 'a e ola 'o e ngāue 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale, (Komiti), fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 26 'o e 2021, Lao Fakaangaanga ki he Kau Toketā, Kau Ngāue ki he Nifo mo e Kau Ngāue ki he Mo'ui 2021. ("Lao Fakaangaanga")

Na'e fakahū mai 'a e Lao Fakaangaanga ki he 'Ofisi 'o e Fale Alea 'o Tonga 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui *Hon. Associate Professor 'Amelia Afuha'amango Latu Tu'ipulotu*, 'i he 'aho 9 'o 'Akosi, 2021 'o fakafika ko e Lao Fakaangaanga fika 26/2021.

Na'e tēpile'i 'a e Lao Fakaangaanga 'i he Fale Alea 'o lau 'uluaki 'i he 'aho 10 'o 'Akosi, 2021. Hili hono tali hono lau 'uluaki, na'e tu'utu'uni leva 'a e 'Eiki Sea ke tukuhifo 'a e Lao Fakaangaanga ni ki he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale. Koe'uhi ko hono talafatongia 'i he Tu'utu'uni 178 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga. ("Ngaahi Tu'utu'uni")

'Oku 'i ai foki mo e fatongia 'o e komiti ki hono vakai'i 'a e Lao Fakaangaanga, 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 131 'o e Ngaahi Tu'utu'uni.

- Sivi'i 'a e taumu'a 'o e Lao Fakaangaanga,
- Fakamā'opo'opo ha ngaahi fokotu'u 'a e kakai 'o e fonua ki he Lao Fakaangaanga,
- Lipooti 'a e ola 'o 'ene ngāue mo e ngaahi fokotu'u ki he Fale Alea.

2) Puipuitu'a 'o e Lao Fakaangaanga fika 26, Lao Fakaangaanga ki he Kau Toketā, Kau Ngāue ki he Nifo mo e Kau Ngāue ki he Mo'ui 2021.

'Oku fokotu'u 'e he Lao Fakaangaanga ni, ki he kau Toketā, Kau Ngāue ki he Nifo, mo e Kau Ngāue ki he Mo'ui 2021 ha palani ngāue ki hono pule'i e kau Toketā, kau Ngāue ki he Nifo, mo e kau Ngāue ki he Mo'ui.

Ko e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e Lao Fakaangaanga:-

- a) Ke fakapapau'i 'oku malu'i 'a e kakai 'o e fonua 'a ia ...

<005>

Taimi: 1155-1200

Kalake Tēpile: ...

ko hono fakapapau'i 'oku lesisita 'a e kau toketā kau ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui 'a ia kuo ako'i fe'unga mo taau ke ngāue'aki 'a e founa ngāue taukei mo e totonu.

(b) ke mea'i he kakai 'o e fonua 'a e tu'unga 'o e 'ilo poto'i ngāue ngaahi to'onga mo e 'ulungaanga fakapolofesinale 'oku fiema'u ke ma'u 'e he kau toketā kau ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui.

(c) Ke fakafaingamālie'i 'a e 'ilo fo'ou 'i he fakahoko ngāue 'a e kau toketā kau ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui.

(d) Ke fokotu'u 'a e ngaahi tu'unga tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino ma'a e kau toketā kau ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui.

(e) Ke lava 'o fakahoko 'a hono sivi'i 'o e kau toketā kau ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui 'a ia na'e ako'i 'i muli.

(f) Ke fokotu'u ha ngaahi founa ngāue ki he ngaahi lāunga mo e ngaahi fakatonutonu fakatautea.

(g) Ke fakafaingamālie'i 'a hono ma'u 'o e ngaahi ngāue kau toketā kau ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui 'o fakatatau mo e lelei fakalukufua 'a e kakai; pea

(h) Ke tokoni'i 'a e hokohoko atu 'o e fakalalalaka 'o ha kau ngāue mo e kau toketā, kau ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui 'o anga ngofua, tonu mo tu'uloa.

Konga 3: 'Oku fokotu'u ai 'a e poate 'a e kau toketā kau ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui fakataha mo hono ngaahi fatongia.

Konga III: Fokotu'u ai 'a e lesisita mo e ngaahi tohi fakamo'oni ki he ngāue ma'a e kau toketā, kau ngāue ki he nifo, mo e kau ngāue ki he mo'ui.

Konga IV: 'Oku 'i ai 'a e ngaahi tu'unga ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fakahinohino 'a ia 'e fa'u 'e he poate.

Konga V: 'Oku fekau'aki ia mo e ngaahi lāunga mo e ngaahi fakatonutonu fakatautea.

'I he kupu 56 kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku mamahi 'i he ngaahi tu'utu'uni 'a e poate pē 'i ha ta'etali pē 'ikai lesisita 'o ha tokotaha ko ha toketā taha ngāue ki he nifo pē ngāue ki he mo'ui, 'oku malava ke fakahū atu ha kole ki he kosiliō vakai 'o e kau ngāue ki he mo'ui ke toe vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e poate. Ko e kosiliō ko eni 'oku fokotu'u ia 'i he Lao ki he Vakai'i 'o e Kau Ngāue ki he Mo'ui.

3. Ngāue 'a e Komiti.

Na'e fakahoko 'a e fakataha 'a e komiti fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ni he fakataha fika 22021 'aho 11 'o 'Aokosi. Na'e fakaafe'i ai 'a e Potungāue Mo'ui pea na'e me'a mai 'a e

Minisitā Mo'ui ke 'omai ha ngaahi fakamatala fakama'ala'ala fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga 'o anga pehe ni.

- Ko e fuofua taimi eni ke kau atu ai 'a e kau ngāue ki he mo'ui ki he lao ko eni kimu'a ai ko e kau toketā pē mo e kau ngāue ki he nifo. Kuo fuoloa mai 'eni 'a e ngāue 'a e potungāue ki he Lao Fakaangaanga pea na'e fiema'u fakamā'opo'opo lelei ke fakahū atu ki Fale Alea.
- Ko e taumu'a 'o e Lao Fakaangaanga 'oku 'i he Kupu 3 ke fokotu'u ha fokotu'utu'u ngāue pule'i ma'a e kau toketā kau ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui.
- Konga II: 'Oku fokotu'u ai 'a e Poate 'a e kau Toketā kau Ngāue ki he Nifo mo e kau Ngāue ki he Mo'ui. 'Oku kau atu ki he poate ko eni 'a e ni'ihī 'oku lisi 'i he Kupu 5, 'a ia 'e malava ke kau ki ai ha toketā ngāue taautaha 'a ia kuo fili 'e he Minisitā taha taautaha ngāue ki he mo'ui 'oku ngāue taautaha 'a ia 'oku fili 'e he Minisitā, mo ha taha 'oku 'ikai ko ha toketā 'a ia kuo fili 'e he Minisitā.
- Konga III 'oku fekau'aki mo hono lesisita 'a e kau ngāue, he kupu 23(1) 'oku 'omai ai 'a e ngaahi tu'unga taau pē lesisita 'a e kau toketā kau ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui 'o hangē ko e ngaahi poto taau 'oku tali 'e he poate koe'uhī ko e ngaahi taumu'a 'o e lesisita 'i he kupu 23(1) kongā (a).
- 'I he kupu 34 'oku fakamamafa'i ai 'a e mahu'inga ke kau atu 'a e kau toketā kau ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui ke hokohoko atu 'a e fakalalakala fakangāue he 'oku mahu'inga fakamāmani lahi he ngaahi fonua muli hangē ko 'Aositelēlia kuo pau ke 'i ai ha ngaahi fakamo'oni na'e kau atu ki ha polokalama fakalalakala ngāue 'i he houa 'e 20 'i he ta'u kotoa pē kae lava ke fakafo'ou 'enau laiseni.
- 'I he kongā V(nima fakaloma) 'oku fekau'aki ia mo ha ngaahi lāunga pea mo e ngaahi founa ki ai. 'Oku 'i ai foki e ngaahi kupu 'i he Lao Fakaangaanga fekau'aki mo hono fakahoko ha faka'eke'eke 'oku fakahoko 'a e faka'eke'eke 'i he tu'utu'uni 'a e poate pea 'e fakahoko ia 'e he poate 'o hangē ha hopo pea 'oku 'atā ai ...

<007>

Taimi: 1200-1205

Kalake Tēpile : ...ki ai 'atā ki ai 'a e kakai tukukehe kapau te ne tu'utu'uni ha founa kehe kupu 42 kongā (a).

'I he tēpile I 'o e Lao Fakaangaanga, 'oku fakakau mo e kau ngāue ki he Mo'ui 'i he ngaahi taukei mo e ngaahi mala'e kehekehe 'i he ngāue ki he Mo'ui. 'Oku 'i ai e kau ngāue kehekehe hangē ko e kau ngāue fakafaito'o ngaahi faito'o kehe ange mei he faito'o fakafalemahaki, ngaahi ngāue ki he mo'ui 'a e kakai, mo'ui lelei fakafaito'o fakae'atamai, ngaahi ngāue saienisi 'o e Mo'ui. 'I he ngaahi ngāue saienisi 'o e mo'ui, 'oku kau ki ai ha taha 'oku ngaohi kongokonga sino loi. Ko e tafa'aki mahu'inga 'aupito eni, pea 'oku 'osi lava pē 'o fakahoko 'i Tonga ni hono ngaohi 'o e va'e loi 'o ha taha. Na'e mahu'inga'ia 'a e Komiti 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe 'i he ngāue ki he mo'ui, pea na'e fiema'u ai ke 'i ai ha kau ngāue mo ha kau ako lelei. Na'e tokangaekina 'e he Komiti 'a e fiema'u ke poupu'i 'a e kau ngāue, ke 'oua 'e ngata pē he'enau

hoko ko e kau 'Ofisa Mo'ui kā ke hoko atu 'enau ako, ke nau hoko ko ha kau Toketā makehe 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe 'i he ngāue ki he Mo'ui.

'I hono vakai'i 'o e Tu'utu'uni 131 na'e tui 'a e Komiti ko e Lao Fakaangaanga fakaloto'i Potungāue eni ia, ka nae tu'utu'uni 'a e Komiti ke hoko atu 'a e ngāue 'a e Komiti ki hono lipooti 'a e ola 'o e ngāue ki Fale Alea.

Konga 4. fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u mei he Komiti. Kuo kakato 'a e ngāue 'a e Komiti pea 'oku 'oatu ai 'a e ongo fokotu'u ko eni.

1. Ke tali 'a e Lipooti Fika 1/2021 Komiti Tu'umau ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale.
2. Ke tali 'a e Lao Fakaangaanga Fika 26/2021 Lao Fakaangaanga ki he kau Toketa, kau Ngāue ki he Nifo, mo e kau Ngāue ki he Mo'ui 2021.

'Eiki Sea : Me'a mai e Sea 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale.

Fakama'ala'ala ki he Lipooti fika 1/2021 Komiti Sosiale

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko e ngāue na'e tuku mai ki he Komiti ni 'e he Feitu'ú na hangē ko ia na'e fakahoko 'e he Kalake 'Eiki Sea, ke fakatokanga'i pē 'e he Fale 'Eiki ni pea mea'i 'e he Feitu'ú na, ko e lao ko eni ko e lao fakaloto'i Potungāue pē. Pea ko e lao ko eni 'oku ne poupu'u'i pea mo tokoni ke toe fakaivia ange 'a e kakai 'o e fonua. Pea ko ia ai Sea hangē ko e me'a 'oku fakahoko atu ki he Feitu'ú na, 'oku tali lelei 'e he Komiti 'a e lao ko eni, pea 'oku fokotu'u atu ki he Feitu'ú na pea mo e Fale 'Eiki ni ke tau tali. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau pālote e lipooti. Ko ia 'oku loto ke tau tali e Lipooti Fika 1/2021 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea loto ki ai 'a Siasia Pohiva,..

Mateni Tapueluelu : Sea fakamolemole pē Sea. Ko e lipooti kehekehe pē mo e lao, pē ko 'ene tali pē lipooti ko e tali ia e lao Sea?

'Eiki Sea : Ko ia. Te tau hoko atu ki hono lau tu'o 2 'a e lao. Hoko atu e pālote.

Kalake Tēpile : Loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngoue, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai toko 17.

'Eiki Sea : Ko ia 'ikai loto ke tali e lipooti ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ke 'i ai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Mālō. Hou'eiki ko e lipooti ko eni na'e fekau'aki ia pea mo e Lao Fakaangaanga ki he Kau Toketā, kau Ngāue ki he Nifo, mo e kau Ngāue ki he Mo'ui ko e Lao Fika 26 e 2021 na'e 'osi lau 'uluaki pea tukuhifo ki he Komiti. Kole atu ki he Kalake ke lau tu'o 2 mai.

Kalake Tēpile : Lao Fakaangaanga ki he Kau Toketā, kau Ngāue ki he Nifo mo e kau Ngāue ki he Mo'ui 2021.

Ko e Lao Fakaangaanga

ki ha Lao

ke fokotu'u 'a e Poate 'a e kau Toketā, kau Ngāue ki he Nifo mo e Kau Ngāue ki he Mo'ui ke Tu'utu'uni 'a e Lēsisita mo hono Foaki 'o e ngaahi Tohi Fakamo'oni ki he kau Toketā kau Ngāue ki he Nifo mo e kau Ngāue ki he Mo'ui, ke tu'utu'uni ki he ngaahi tu'unga fakangāue ma'a e kau Toketā kau Ngāue ki he Nifo mo e Mo'ui mo hono fakahoko 'o e ngaahi lāunga mo hono fakahoko 'o e ngaahi Fakatonutonu fakatautea, mo e ngaahi kaveinga fekau'aki mo e ngaahi me'a ko ia.

'OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

Konga 1 - Talateu - Kupu 1 - Hingoa Nounou mo e kamata ngāue'aki kupu si'i (1).

'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he kau Toketā kau Ngāue ki he Nifo, mo e kau Ngāue ki he Mo'ui 2021.

Eiki Sea : Ko ia 'oku loto ke tau .. Tongatapu 4.

Kole ke tukuhifo ki he Komiti Kakato e Lao Fakaangaanga fika 26/2021

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, kole atu Sea pē 'e lava tukuhifo eni ki he Komiti Kakato ki'i me'a ikiiki pē kole fakama'ala'ala mālō.

Eiki Sea : Hou'eiki 'oku ai ha poupu ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4? Tukuhiho ki he Komiti Kakato. Ko 'etau a'u mai eni Hou'eiki ki he fika 5.2 'o 'etau 'asenita ka 'oku ou fakatokanga'i 'etau taimi. Kole atu ke mou me'a hake toloi e Fale ki he 2:00

(Toloi 'a e Fale ki he 2)

<008>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

Eiki Sea: Hou'eiki ko e, 'etau 'asenita ngāue eni 'oku kei toe ko u fie kole pē ki he Kalake ke fakapapau'i mai 'oku ma'u 'etau *quorum* ... Hou'eiki 'oku ma'u pē 'etau *quorum*? (*Ne ma'u pē quorum*) mālō homou laumālie ko e, tau ngāue 'oku toe 'a e ... Fika 5.2 'etau 'asenita ko e Lipooti Fika 2 'o e 2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasōsiale. Ko e lipooti ko eni 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi Lao Fakaangaanga ki he kau neesi, kau neesi Fakafaito'o mo e Kau Mā'uli Fakapolofesinale 2021 ko e Lao Fika 27 'a e 2021. 'Oku 'i ai foki pea mo e Lipooti Fika 4 'o e 2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasōsiale fekau'aki ia mo

e Lao Fakatonutonu ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisakolo. Te u kole atu ki he Kalake ke ne lau mai 'a e tohi mei he komiti ko eni. Lipooti Fika 2/2021.

Kalake Tēpile: 'Aho 20 ...

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga, fakamolemole pē Sea he fokoutua hake ko e kole tokoni pē mo e fale'i ko hono 'uhinga ko 'etau 'asenita Sea ...

<009>

Taimi: 1410-1415

Mateni Tapueluelu: ... Ko e feinga pe na'a lava ke toe ki'i vavevave ange 'i he mafai 'o e Feitu'ú na. Ko hono 'uhinga ko e 5.1, 5.2, 5.3, 5.4 'o a'u ki he 5.7 ko e ngaahi Lao Fakaangaanga kotoa Sea. Lave'i pe 'e he mātu'á ni 'oku 'i ai e ngaahi Lao Fakaangaanga heni 'oku 'i ai e ngaahi fakatonutonu 'oku fokotu'u mai ai mei he ngaahi komiti ko ē 'oku 'omai mei ai pea ko e toengá Sea ko e lipooti mai pe ki he Falé.

Fokotu'u ke lau fakalukufua ngaahi lipooti ke vavevave ngāue Fale

Ko e fokotu'ú pe 'e lava nai ke lau fakalukufua 'a e ngaahi lipooti ke tau tali tukukehe pe 'a e ngaahi lipooti ko ē 'oku fokotu'u mai ai 'a e ngaahi fakatonutonu kae lava Sea ke lau ua 'a e ngaahi laó kae tukuhifo e ngaahi lao ko ē 'e lava 'o tukuhifo ki he komiti kakato. Na'a tokoni ia ke vavevave 'etau ngāué, ko e anga pe fokotu'u atu Sea ki he mafai e Feitu'ú na, mālō.

'Eiki Sea: Mālō, 'oku 'uhinga lelei pe fokotu'u ko eni mei Tongatapu 4 pe 'oku 'i ai ha poupou ki he'ene fokotu'ú. Poupou? (Ne 'i ai e poupou)

Hou'eiki ko 'eku kole pe ke mou fakatokanga'i ko e Lipooti fika 2 'o e 2021 'a ia 'oku fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga ki he kau Neesí 'oku ou tui 'oku 'i ai e fakatonutonu, 'ikai. 'A ia lipooti fika 4 'oku 'i ai e fakatonutonu ai. Ko ia ko eni Hou'eiki kuo fakahoko mai 'e he Kalake Pulé ko e lipooti ko eni 'oku mou me'a ki ai he taimi ni pea mo e Lipooti fika 7 'o e 2021 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'angá ko naua pē 'e lava ke tali fakalukufua 'oka loto ki ai e Falé. Koe'uhí ko e toenga 'o e ngaahi lipooti 'oku 'i ai e ngaahi fokotu'u fekau'aki mo e lao ko ia.

Mateni Tapueluelu: Poupou atu Sea

Pāloti'i 'o tali fokotu'u Tongatapu 4

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti, ke tali 'a e lipooti fika 2, 2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he ngaahi me'a Fakasōsialé pea mo e Lipooti fika 7 'o e 2021 e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'angá.

Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e lipooti mei he tau 'asenita 5.2 mo e 5.6 fakahā mai ho nima

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisita Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nopele Tu'iha'angana, 'Eiki Nopele Tu'i'āfitu, Loto kotoa Hou'eiki ko e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki koe'uhi kuo faka'atā atu e lipooti ko eni 'i he'etau 'asenita fika 5.2 mo e 5.6 te tau hoko atu leva ki hono lau e ngaahi Lao Fakaangaanga felāve'i mo e ongo ... sipoti ko eni. 'A ia ko e Lao fika 27 'o e 2021 té u kole heni ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui kātaki 'o tuku mai ha. 'Ikai kuo 'osi lau 'uluaki Hou'eiki, te u kole ki he Kalaké ke lau tu'o ua mai e Lao Fakaangaanga ko eni fika 27 'o e 2021. Mālō ...

Kalake Tepile: Lao Fakaangaanga ki he kau neesi, Kau Neesi Fakafaito'ó mo e kau Mā'uli Fakapolofesinalé 2021.

Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao ke fokotu'u ha poate 'o e kau neesi, Kau Neesi Fakafaito'ó mo e Kau Mā'uli Fakapolofesinalé ke ne tu'utu'uni 'a e ngaahi tu'unga, tokanga'i mo e lēsisita 'o e kau neesi mo e Kau Neesi Fakafaito'ó mo e kau Mā'uli Fakapolofesinalé 'i Tongá ni pea ke fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ki hono fakahoko 'a e ngaahi lāunga mo e founa 'o e ngaahi fakatonotonu fakatautē. 'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he Fakataha Alea 'o e pule'angá 'o pehē. Konga 'uluaki, talateu, Kupu 1, hingoa nounou mo e kamata ...

<010>

Taimi: 1415-1420

Kalake Tepile: ... ngāue'aki.

Kupu si'i 1 - 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakaangaanga ki he Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'ó mo e Kau Mā'uli Fakapolofesinalé 2021.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fokotu'u 'o tali tukuhifo Lao fakaangaanga fika 27/2021 ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Sea kole atu pē pe tukuhifo eni ki he Komiti Kakatō 'oku 'i ai e fanga ki'i me'a ke fakama'ala'ala ai Sea. Mālō.

'Eiki Sea: 'Oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u? Pou pou. Tukuhifo e Lao Fika 27 'o e 2021.

Lao Fakaangaanga fika 12/2021

Hou'eiki tau hoko atu leva ki he Lao Fika 12 'o e 2021. 'A ia ko e Lao Fika 12 na'a tau tali e Lipooti Fika 7 'o e 2021 e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'angá. Ko e Lao Fika 12 na'e fakahū mai he 'aho 3 'o 'Aokosi, lau 'uluaki pea toki tukuhifo ki he Komiti Pa'anga pea ko eni 'oku fakafoki mai ko e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Kautaha Tānaki Nō Pa'angá. Kole eni ki he Kalaké ke lau tu'o 2 mai e Lao Fakaangaanga ko eni.

Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga

**Kalake Tēpile: LAO FAKAANGAANGA KI HE NGAahi KAUTAHA
TĀNAKI MO NŌ PA'ANGA 2021**

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE TU'UTU'UNI KI HE
FOKOTU'UTU'U, NGĀUE, PULE'I, MO E TOKANGA'I 'O E NGAahi
KAUTAHA TĀNAKI MO NŌ PA'ANGA; KE TU'UTU'UNI 'A E NGAahi
MAFAI MO E NGAahi NGĀFA, MO E NGAahi FOUNGA FAKALELEI
KI HE NGAahi NGĀUE 'IKAI MALU MO LELE MO LELEI PE NGAahi
MAUMAU'I 'O E LAO MO E NGAahi TU'UTU'UNI; PEA KE
TU'UTU'UNI KI HE HU KI TU'A 'OKU MAU 'A E NGAahi KAUTAHA
TANAKI MO NO PA'ANGA 'OKU 'IKAI MALAVA KE TOTONGI
HONAU MO'UA.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'angá
'o pehē:

KONGA I – TALATEU

1 Hingoa Nounou mo e Kamata'anga

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he Ngaahi Kautaha Tanaki mo Nō Pa'anga 2021

Eiki Sea: Tongatapu 4.

Kole tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 12/2021 ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una Sea e Fale Alea 'o Tongá. Kole atu ke ki'i
tukuhifo'i mu'a e Lao ko eni ki he Komiti Kakato Sea.

Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga fika 12/2021

Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki ni Sea kae 'atā ki he motu'á
ni ke fai atu pē ha ki'i huluhulu ki he lao ko eni Sea. Sea ko e lao ko eni ko e Lao eni ki he
fokotu'u ko ē *Credit Union*. Pea na'e 'osi tuku mai pē 'a e lao ia ko eni Sea pea na'e 'osi fai
pē neongo na'e fai e talanoa ia pea mo e ngaahi kupu fekau'aki 'i he, kimu'a pea fa'u e lao ko
eni. Ka ko e 'uhingá ko e taimi ko ē na'e ki'i, ki'i tuai ai hono fakahū maí na'e tui pē Pule'angá
'oku fe'unga pe ia mo taau ke toe fai ha talanoa pe ko ha *consultation* mo e kakaí. Ko e hā
ha'anau toe tānaki ki he lao ko eni Sea. Pea ko u fakamālō atu ki he Feitu'u na kae 'uma'ā e,
'a e 'Ofisi 'o e Minisitā Laó pea pehē ki he Kōvana pea mo e kau ngāue pea mei he *MTET* 'i
he fakahoko lelei e ngāue ko eni he letiō. Pea ko e ola ko ē 'o e lipooti na'e 'omai Sea
fakafiemālie 'aupito 'a e fo'i lao ko eni Sea.

Hangē pē ko ia 'oku ke mea'i Sea ko e ngaahi pangikē fakakomēsialé pē mo e langa
fakalalakaká 'oku nau tānaki e ivi lahi ke nau nō atu ki he langa fakalalakaka e fonuá. Pea 'oku
'i ai leva pea mo e fanga ki'i kautaha nō iiki iki pe ko e kitikiti fanga ki'i kautaha nō ko eni.
'A ia 'oku lahi hono ngāue'aki 'e he ngaahi kulupu tautautefito eni ki he hou'eiki fāfiné kau ai
pē mātu'a 'i he ō nō 'i he fanga ki'i kautaha nō pa'anga ko eni malu'i 'aki 'enau fanga ki'i

nga'oto'ota mo e hā fua. Pea ko e *interest* ko ē 'oku *charge* ko ē he fanga ki'i kulupu ko eni 'oku fu'u ma'olunga 'aupito. Pea ko e 'uhinga ia na'e fatu ai 'a e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea ko e 'uhingá 'oku lahi e pa'anga 'oku tētē 'i he ngaahi pangikē ke lava 'o ngāue'aki 'a e pa'anga ko eni pea 'e lava pē 'o tokoni ki ai 'a e Pule'angá mo ha ngaahi kupu fekau'aki ...

<002>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ke fakaivia 'a e ngaahi sino ngāue ko eni, pea ke hoko 'a e kakai ko ē e vahefonua, 'oku lava pē ia 'o fokotu'u ha vāhenga fili, vāhenga 10 pē 11, ka ko e fakakaukau ko eni 'oku hangē kiate au ko e fakakaukau ia 'e mālohi tahá 'Eiki Sea, ke lava 'o fakavahefonua, tau pehē kātoā pē 'a Vava'u, fokotu'u ha'anau *Credit Union*, pea faingofua leva ke nau ō fakahū 'enau fanga ki'i sēniti he'enau fanga ki'i *saving* ki ai, pea lava le nau toe nō pē pea mei he sino ko eni 'i ha *interest* 'oku ma'ama'a 'aupito 'Eiki Sea.

Ko e taimi faingata'a ko eni 'Eiki Sea 'i he KOVITI-19 pea 'oku mahino pē 'a e fusimo'omo ia pea mo e nounou mo e fiema'u 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga, pea 'oku tui 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi Potungāue fekau'aki, ko e me'alele tonu eni ke fakaivia 'aki 'a e lao ko eni, ke lava 'o fokotu'u ke lava 'o tokoni ki he langa fakalalakala he kakai 'o e fonua 'Eiki Sea.

'A ia 'Eiki Sea 'oku mahino pē ki'i fo'i lao ia, lao ko eni ia 'oku 'i he malumalu ia 'o e Pangikē Pule, pea ko 'ene 'uhinga ko ē 'oku 'ave ai ki ai Sea, ko e 'uhinga ko e mafai ko ē 'oku 'oange ko ē he lao ko ē ki he Pangikē, ke ne lava 'o pule'i mo tokanga'i fakalelei 'a e ngaahi sino ko eni ke 'oua 'e pā'usi'i, ko hono 'uhinga ia. Pea ko hono fakahoko ko ē ngāue, hono *implement* 'oku fengāue'aki pē 'a e Potungāue Leipa ia ko nautolu te nau meimei fai ko ē 'a e ngāue fakapepa mo e fale'i mo e me'a ko ia, kau ai hono fokotu'u.

Pea 'oku ou pehē 'e au Sea kuo langi lelei, pea kuo ma'ala'ala 'a e ki'i fo'i lao ia ko eni. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu 'e au, lau tu'o 3 ka tau paasi 'etautolu 'a e me'a ngāue ko eni kae hoko atu 'a e ngāue ki ai 'a e fonua mo e Pule'anga. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4, 'oku 'atā pē ke 'omai ho'o ngaahi fehu'i 'i loto Fale Alea ke tali atu 'e he 'Eiki Minisitā, tukukehe 'o kapau 'oku ke kei fokotu'u pē ke tukupi ki he Komiti Kakato.

Tokanga 'ikai fe'unga taimi ne 'ave Lao Fakaangaanga fika 12/2021 ki he kakai

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea, 'Io na'e fai 'a e ki'i talanoa ki heni Sea, 'oku 'asi ia 'i he lipooti 'oku 'i ai 'a e fokotu'u mei he kakai 'o e fonua, 'oku 'ikai fe'unga 'a e taimi ko ē 'oku 'omai kiate kinautolu. 'Oku 'asi mai pē 'i he lipooti ni Sea, pea na'e fiema'u ia 'e he kakai ki'i fakama'ala'ala ki he ngaahi *issue* ko ia.

Taukave Pule'anga taumu'a e lao ko e langa fonua & langa fakalalakala

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki ni Sea. Ko e kakai foki ia 'Eiki Sea he 'ikai ke nau tokanga mai nautolu kuo fe'unga ha taimi, manatu'i ko e fokotu'u ko e sino ko eni ia 'Eiki Sea, pea 'oku ke mea'i lelei pē 'Eiki Sea, ko e kau eni he fa'ahinga *vehicles* 'oku ngāue lahi 'aki ia 'e 'Esia mo e Pasifiki, kae tautefito ki 'Esia, 'a e

ngāue faka-*Credit Union*. Tātānaki e ivi 'o e fanga ki'i kakai tokolahi 'o tānaki 'enau pa'anga, pea 'oku pule'i leva ia ke nau lava 'o nō mei ai ke fai'aki 'enau ngaahi pisinisi taautaha.

Sea 'oku fiema'u 'aupito 'a e me'a ngāue ia ko eni ke tau lava 'o fakaivia, pea 'oku fili pē kakai ia 'Eiki Sea, kapau 'oku 'ikai ke ke fie kau koe ke ke mēmipa heni, sai pē ia, me'a pē koe ki he *MBF* pē ko e *Westpac* pē ko e hā ha Pangikē, ka ko e taumu'a ia 'o e fo'i lao ia ko eni 'oku 'uhinga ia ki he kakai ko ē 'oku 'ikai ke fu'u lahi honau ivi fakapa'anga, ko hono mo'oni 'oku ngāue faka-Pangikē Sea.

'A ia 'oku te ha'u fakahū pē ki ai mo 'ete ki'i sēniti, pea te toe lava 'o nō pea mei he sino ko eni 'Eiki Sea. 'A ia ko e pehē ko ē 'oku pehē 'e he kakai 'oku 'ikai ke 'i ai ha taimi lahi 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke 'i ai hano 'aonga 'ona ia, 'oku 'ikai ke mahu'inga ia. He 'oku fili pē kakai ia pē te ke kau he, tau pehē kapau 'e fokotu'u 'a e *Credit Union* 'a e Vahefonua 'Eua, te u malanga'i 'e au 'a 'Eua kātoa ke nau ōmai 'o mēmipa, ka 'oku tau'atāina pē 'a e tokotaha kotoa ia pē 'oku fie kau ai, ko e langa fonua eni 'Eiki Sea 'oku fai. 'Oku feinga ke tātānaki 'a e ivi 'o e kakai ke fakafaingofua'i 'enau *access* ki he pa'anga ke fai'aki 'enau langa fakalalakala.

'A ia ko e pehē pē ko ē he līpooti 'oku 'ikai ke fe'unga ha taimi Sea, 'oku 'ikai ko ha poini ia 'oku mahu'inga 'i he tipeiti'i 'o e lao ko eni 'Eiki Sea, mālō.

Fehu'ia hano malu'i founa tānaki pa'anga tapatolu pē *pyramid scheme*

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Sea, fakamolemole pē he fokoutua hake tu'o 2 Sea, ka ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke ne ki'i fakama'ala'ala mai ai pē heni.

Ko e 'uhinga ko e Lao Fakaangaanga 'oku tohi'i ko e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Kautaha Tānaki mo Nō Pa'anga. Ko e tānaki pa'anga ko eni 'Eiki Minisitā tokoni mai angé 'oku 'i ai ha fa'ahinga malu'i heni ...

<005>

Taimi: 1425-1430

Mateni Tapueluelu: ...'a e fa'ahinga tānaki pa'anga ko ē tau pehē natula *pyramid pyramid scheme* mo e ngaahi pa'anga pehē ke ta'ota'ofi e ngaahi me'a ko ia ko e 'uhinga ia ke malu'i foki e kakai mei he ngaahi polokalama tau pehē 'oku tānaki pa'anga pē nō pa'anga 'oku 'ikai ke malu kiate kinautolu. Ko e ki'i fehu'i pē ke fakama'ala'ala mai fekau'aki mo e Lao mālō Sea.

Tali Pule'anga 'oku malu'i & pule'i 'aki nō pa'anga mo fakahū pa'anga Kulētiti 'Iunioni

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e tokoni atu pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga. 'A ia ko e tali nounou pē Sea 'io kapau 'e me'a pē ko e kupu ko e kongā lahi e kupu ko hono laiseni. 'A ia ko e 'uluaki ko e fakapapau'i ia 'oku ma'u 'e he ma'u mafai ko ia 'o e *credit union* 'a e ngaahi naunau fiema'u ke nau pule'i'aki 'a e nō pa'anga pea mo e fakahū pa'anga ko ia pē ia ki he *credit union*.

‘Oku ‘i ai leva pea mo e konga ki he kau faisivi ‘a ia ‘oku pau ke nau hanga ‘o sivisivi’i ‘o fakapapau’i ‘o fakatatau ki he Lao ‘a ia ko e ‘uhinga ia Sea ‘oku fakamalumu ai e Lao ko eni ‘i he Pangikē Pule ko kinautolu te nau fakamafai’i e kau faisivi koe’uhí ko e lavea ngofua ‘a e ngaahi ngāue ko eni hangē ko e tokanga ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga ki he Fale. ‘A ia ko e tali nounou ‘io pea ‘oku maau hono ngaahi kupu pea mo hono tu’utu’uni. ‘I ai mo e kupu ki hono sivisivi’i ke fakapapau’i ‘oku ‘ikai ke hoko ‘a e ngaahi me’a ko eni.

Mahu’inga ke hoko atu ngāue ke faitokonia kakai nō pa’anga

Ko e tokoni atu pē Sea ki he hangē ko e tokanga ko ena ...ke tokoni mai pē Sea e Komiti na’e ‘osi ‘ohake pē eni ki he komiti ‘a e tokanga ko ia pea mei he fiema’u mei ha taimi lōloa ko u tui na’e ‘osi mea’i pē ko e founa talanoa foki eni ‘ikai ke talanoa fakaikiiki ki he kupu’i lao pea mo ha tali tohi, ka ko e talanoa pē ‘o fakatalanoa pea fai hono tali ‘e he kau Fakafofonga, ka ‘i he taimi ko ē na’e tuku atu ai ‘a e faingamālie ke fai mai ha fokotu’u tohi ki he Lao na’e ‘ikai ke toe ‘i ai ha tākaki mai mo ha fokotu’u tākaki pē liliu ki he Lao. ‘A ia ‘oku faka’apa’apa pē ki he fiema’u ke talanoa’i ka ‘oku tu’u pē ke pou pou atu hangē ko e me’a na’e ‘oatu ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘a e mahu’inga ke hoko atu e ngāue ke fai ha tokonia ‘a e tafa’aki ko eni ‘oku fu’u fiema’u he fonua, mea’i pē he Feitu’una Sea ko e taha ‘a e faingata’a ki he langa e ngaahi pisinisi ko e mamafa ko ia e totongi e ngaahi pangikē komēsiale, pea ko e taha e ‘amanaki lelei ki he Lao ko eni ‘e lava ke hoko ai ko ha me’alele ke ne fakahekeheka ai ha ngaahi polokalama nō mo e totongi nō ‘o ma’ama’a ange ki he kakai ‘o e fonua. Sea ‘oku ‘amanaki pē ‘e tokoni atu pea mo e fokotu’u atu mālō.

Pou pou mo e fokotu’u ke tali Lao Fakaanganga fika 27/2021

Mateni Tapueluelu: Sea ‘oku ou fakamālō ‘i he fakama’ala’ala ‘oku fai ‘oku ‘i ai pē Sea ‘a e pou pou ko hono ‘uhinga ko e hanga he Lao ko eni ‘o fakamā’opo’opo ‘a e ngaahi kautaha nō pea ke fakapapau’i ‘oku lesisita foki ‘oku malu ange ai heni Sea anga ‘etau tu’u fakafonua ke fakapapau’i ‘oku toe tokoni pē eni ia ki hono ta’ofi ‘a e ngaahi fe’ave’aki ‘o e ngaahi pa’anga ‘uli pea ‘oku ‘i ai e pou pou Sea ki he Lao ko eni mahino pē te ne lava ‘o tukuhifo ‘a e ngaahi *interest rate* ki lalo. Ko e fakamālō ia Sea mo e pou pou atu fokotu’u atu ‘a e Lao ko eni mālō.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ki hono lau hono 2 Lao Fakaanganga Fika 12/2021 Lao Fakaanganga ki he Ngaahi Kautaha Tānaki mo Nō Pa’anga 2021 hono lau tu’o ua fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaoisi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko e toko 19.

Pālōti’i ‘o tali Lao Fakaanganga fika 12/2021

‘Eiki Sea: Mālō lau tu’o tolu.

Kalake Tēpile: Lao Fakaanganga ki he Ngaahi Kautaha Tānaki mo Nō Pa’anga 2021.

'Oku Tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē

Konga 1: Talateu

Kupu 1: Hingoa Nounou mo e kamata'anga

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he Ngaahi Kautaha Tānaki mo Nō Pa'anga 2021.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu 'o tolu 'a e Lao Fika 12/2021 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaoisi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana...

<007>

Taimi: 1430-1435

Kalake Tēpile : 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 19.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakamālō'ia Pule'anga he tali Lao Fakaangaanga fika 12/2021

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Seá pea mo e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea, fakafofonga'i atu pē Palēmia mo e Pule'anga ki he Hou'eiki kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga 'i he tali lelei 'a e ngāue ko eni mo e lao ko eni 'Eiki Sea. Ko e faka'amu 'a e Pule'anga hangē pē ko 'eku lave 'anenai, ko e Potungāue Leipa ko nautolu te nau fakahoko 'a e ō atu 'o hoko atu 'a e pōpōtalanoa mo e kakai mo e ngaahi Vahefonua mo e fakaikiiki ki he anga hono fokotu'u 'a e ngaahi *Credit Union* 'a e ngaahi Vahefonua. Pea 'oku ai 'emau tui, ko hono tali eni e ngāue ko eni, 'e tokoni ia ki hono langa hake 'o e fonua koe'uhi ko e taimi faingata'a ko eni. Mālō 'Eiki Sea.

Lipooti fika 4/2021 Komiti Ngaahi Me'a Fakasosiale

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he fika 5.3 'etau 'asenita 'a ia ko e Lipooti Fika 4/2021 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale. Kole ki he Kalake ke ne lau mai 'a e tohi fakahū mai 'a e lipooti ko eni.

Kalake Tēpile : Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale.

'Aho 19 'Akosi, 2021

Lord Fakafanua
'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 4/2021 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'ú na 'a e Lipooti Fika 4 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale, ke me'a ki ai 'a e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Fekau'aki 'a e Lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 18/2021 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua, mo e kau 'Ofisakolo 2021.

Faka'apa'apa atu

.....

Hon. Veivosa Taka

(Sea Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale)

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai 'a e fika 4 'o e lipooti. Fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u mei he Komiti peesi 7.

Fakamā'opo'opo mo e ngaahi Fokotu'u mei he Komiti

Kalake Tēpile : Fakamā'opo'opo mo e ngaahi Fokotu'u mei he Komiti.

Kuo kakato 'a e ngāue 'a e Komiti pea 'oku 'oatu ai 'a e ongo fokotu'u ko eni.

1. Ke tali 'a e Lipooti Fika 4 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale.
2. Ke fakatokanga'i 'a e kole 'o e Fakafofonga Ha'apai 13 *Hon Veivosa Taka* ki he Fale Alea, ke fakafoki *withdraw* 'a e Lao Fakaangaanga Fika 18/2021 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e kau 'Ofisakolo 2021 koe'uhi kae tuku atu ki he Pule'anga ke fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki hono fakalelei'i mo fakatonutonu 'a e tefito'i lao.

'Eiki Sea : Me'a mai Ha'apai 13.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. Sea ko e lipooti ē kuo 'omi mei he Komiti, pea ko u tui na'e fiema'u 'e he Pule'anga ke toe tākaki pea mo toe fakalahi 'a e lao ko eni, pea ko u loto fiemālie ke 'oatu ki he 'Eiki Palēmia he ko 'ene Potungāue ia, pea ko u tui 'e toki 'omai 'i he taimi kuo kakato ai 'a e ngaahi ngāue ke fakahoko. Ko u fakamālō pē 'Eiki Sea ke hoko pē me'a ni ke fakamanatu pē ki he Palēmia ke ki'i vavevave mai ngaahi monū'ia ko eni. Mālō 'Eiki Sea fokotu'u atu ke tau tali.

Pālōti'i 'o tali Lipooti fika 4/2021 Komiti Sosiale

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fika 4/2021 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele

Tu'i'āfitu, Saia Ma'u Piukala, Veivosā Taka, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki. Loto ki ai 'a e toko 18.

'Eiki Sea : Hou'eiki 'oku 'i ai ha taha 'oku ta'eloto ki he fokotu'u ko ē Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai Ha'apai 13.

Veivosā Taka : Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā pea ko e Mēmipa 'o e ...

<008>

Taimi: 1435-1440

Veivosā Taka: ... Fakafofonga 'o e Kakai 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu koe'uhí ko e laumālie lelei pē 'a e 'Eiki Palēmia 'i he fokotu'u ko eni fakamālō atu mālō 'aupito.

Lipooti Fika 5/2021 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he Fika 5.4 'etau 'asenita 'a ia ko e Lipooti Fika 5/2021 e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga fekau'aki eni pea mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2021 'a ia ko e Lao Fika 13 ia 'o e 2021. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai e tohi fakahū mai 'aki e lipooti.

Kalake Tēpile: 'Aho Tu'apulelulu 19 'o 'Aokosi 2021.

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA.

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 5/2021 e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 13/2021, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2021

Kuo u faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e Lipooti Fika 5/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga ke me'a ki ai e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea 'o Tonga.

Fekau'aki 'a e lipooti ni mo e Lao Fakaangaanga Fika 13/2021, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2021.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Semisi Kioa Lafu Sika
(Sea Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala
Fakapa'anga 'a e Pule'anga)

Ola e ngāue 'a e Komiti

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai 'a e peesi 7 mo e 8 kamata 'i he Fika 4 Ola 'o e Ngāue 'o e Komiti.

Kalake Tēpile: Ola 'o e Ngāue 'o e Komiti.

Hili 'a e uike 'e taha na'e tuku atu ai 'a e Lao Fakaangaanga ni ke fakahoko mai ai ha ngaahi fokotu'u mei he kakai 'o e fonuá pē ko e ngaahi kupu fekau'aki 'a ia ko e 'aho 5 'o 'Aokosi 'o ngata ki he 'aho 12 'o 'Aokosi.

Na'e 'ikai ai ke toe ma'u 'e he komiti ha ngaahi fokotu'u na'e fakahū mai ke fai ha fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga.

Na'e vakai'i leva he komiti 'a e Lao Fakaangaanga ni pea mo 'enau ngaahi fokotu'u pea na'a nau tali 'a e fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a ia na'e fakaikiiki 'i he vahe tolu 'o e lipooti ni, ke fakatonutonu 'a e kKupu 26 'o e tefito'i laó 'a ia ko e kupu 20 'o e Lao Fakaangaanga 'o anga pehe ni;

Fakatonutonu 'oku fokotu'u atu 'e he komiti ke fakahoko ki he Lao Fakaangaanga.

Kupu ke fakatonutonu kupu 20 tamate'i 'a e kupu 20 lolotonga 'o e Lao Fakaangaanga pea fetongi 'aki 'a e fakalea fo'ou ko eni;

'Oku fakatonutonu 'a e kupu 26 'o e tefito'i lao (a) 'i he kupu Si'i 26 Kupu Si'i (2) 'aki hono fakahū atu 'a e lea **mo e** 'i he hili 'a e palakalafi (c) lolotonga. (b) 'I he palakalafi 26 kupu Si'i Konga (d);

- i) 'I he paaki faka-Tonga pē 'aki hono tamate'i 'a e fo'i lea 'a e 'i he'ene 'uluaki hā.
- ii) 'Aki hono tamate'i 'a e kupu'i lea fakamatala fakataumu'a fakakautaha pea fetongi'aki 'a e kupu'i lea **palani pisinisi**.

(c) Tānaki atu 'a e kupu (3) fo'ou ko eni; Kuo pau ke fakangāue'i 'a e 'Ofisa Pule Ngāue 'i ha aleapau ngāue tu'unga pau ki ha vaha'a taimi 'o a'u ki he ta'u 'e 4. 'I he faka'osinga 'o e aleapau kuo pau ke toe tu'uaki atu 'a e lakangá pea ke fakakakato ia 'i he founa ngāue angamaheni, 'e ngofua ki he 'Ofisa Pule Ngāue lolotonga ke toe tohi kole pea 'e ala toe fakanofu ia kapau te ne ma'u 'a e lakanga 'i he founa ngāue ki hono fakangāue'i.

Ngaahi fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga fika 13/2021

Ko e fakatonutonu 'oku fokotu'u atu 'e he komiti ki he Lao Fakaangaanga na'a nau ngāue fakataha ki ai pea mo e 'Ateni Seniale 'i he Fakataha Fika 6/2021 'a e Komiti koe'uhí ko e mahu'inga ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi fepakipaki fakalao ki he fakatonutonu ko eni he na'e kakato ai 'a e ngāue 'a e komiti. Na'e tali ai pē 'e he komiti 'i he fakataha ni ke lipooti 'a e ola 'o 'enau ngāue ki he Lao Fakaangaanga Fika 13/2021 ki he Fale Alea.

Konga 5, Fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u mei he komiti. Makatu'unga 'i he ola 'o e ngāue na'e fakahoko 'e he komiti 'o fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ni, 'oku 'oatu ...

<009>

Taimi: 1440-1445

Kalake Tepile: ... ai 'a e fokotu'u 'a e komiti 'o anga pehé ni:

1. Ke tali 'a e Lao Fakaangaanga fika 13 (2011) Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá 2011 mo hono ngaahi fakatonutonu 'i he vahe 4 'o e lipooti ni.
2. Ke tali 'a e lipooti fika 5 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá 'o fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga fika 13/2021) Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga (2021).

'Eiki Sea: Kole ki he Sea Komiti Pa'angá ke lipooti mai ki he Falé

Fokotu'u ke tu'uaki lakanga CEO ngaahi kautaha Pule'anga he 'osi ta'u 4 kotoa

Semisi Sika: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea pehé ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Ko e lipooti Sea ko eni pe na'e toki lau mai ko eni 'e he Kalaké pea 'oku mahino ngofua pe. Ko e fo'i fokotu'u fakatonutonu ko e lakanga ko ē ko e CEO 'o e ngaahi Kautaha 'a e Pule'angá, *Public Enterprises*. Ko e 'osi ko ē 'ene ta'u 'e 4 pea 'oku, kapau 'oku fakafiēmālie 'ene fakahoko fatongia 'oku 'i ai pe mafai ia 'o e poatē ke fakahoko atu 'ene fakahoko fatongia ha toe teemi. Ko e fakatonutonu ko eni ko e 'osi pe ko ē ta'u 'e 4, tu'uaki pea kapau 'e toe ma'u pe 'e he tama tatau pea hoko atu ka koe fakatonutonu mo e fokotu'u ke tu'uaki 'a e ngāue 'i he 'osi kotoa pe 'a e ta'u 'e 4 kotoapē ke hangē pe koe kau CEO koeni 'a e PSC, Pule'angá, mālō Sea.

Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 5/2021 Komiti Pa'anga

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti e lipooti, ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti fika 5/2021 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'angá fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'I'āfitu, Loto kotoa e Hou'eiki toko 19.

Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule'anga

'Eiki Sea: Mālō 'aupito Hou'eiki, tau hoko atu leva ki he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 'a ē na'e 'osi lau 'uluaki he 'aho 3 'Aokosi pea tukuhi'fo ki he Komiti Pa'angá pea ko eni 'oku toe fakafoki mai ke tau lau tu'o 2. Kole atu ki he Kalake ke toe lau tu'o ua mai e Lao Fakaangaanga

Kalake Tepile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2021.

Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi a e Pule’angá 2021.

Ko e Lao Fakaangaanga ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá vahe 14.

‘Oku tu’utu’u ni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘a e Pule’anga ‘o pehē:

1. Hingoa nounou mo e ‘uhinga’i leá Kupu Si’i (1), ‘e ui ‘a e Laó ni ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá 2021.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o ua e Lao Fakaangaanga fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, Loto ki ai toko 15.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia

Fehu’ia ha lava liliu ngaahi me’a fekau’aki mo e lipooti fakata’ú ke ‘omi ki Fale Alea

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’ú na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá, fakamolemole pe Sea ko ‘eku ki’i tu’u hake pē Sea, ‘ikai ke mahino kiate au ‘a e fo’i pāloti ko ení kapau te tau tali ē pe ‘e toe lava ke fai hano ki’i liliu ‘a e me’a ko ē felāve’i mo e ngaahi lipooti fakata’ú ki he ‘omai ko ia ki Fale ní.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘e lava pe ia ke tānaki e liliu ko iá “i hono lau tu’o 3

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea

Saia Piukala: Sea

‘Eiki Sea: Me’a mai Vava’u 15

Saia Piukala: Sea, tapu mo e Feitu’ú na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘i ai pe ki’i fiema’u fakama’ala’ala pe motu’á ni Sea he kongá ‘i he fo’i lao ko ení na’e ‘i ai e faka’amu pe ‘e lava ‘o tukuhifo ki he

‘Eiki Sea: ‘Osi pāloti ia ka ‘oku ‘atā pe ke ‘ave ha’o fehu’i fekau’aki pea mo e lao ko ení.

Hoha’a he fokotu’u ke kau Pule’anga he fakalele Poate Ngaahi Pisinisi Pule’anga

Saia Piukala: Sea, ko e ki’i fehu’i pe ia kimu’a pea lau 3 Sea, ko e kupu 22 ko ia ‘o e Lao

Fakatonutonu ko eni Sea. Ko e hoha'a pe motu'a ni ia mo e feinga fakama'ala'ala Sea ...

<010>

Taimi: 1445-1450

Saia Piukala: ... 'oku, kupu si'i 'uluaki (1) 'oku ngofua ke fokotu'u pē hoko atu ha ngāue fakapule, kau ngāue fakapule'angá ko ha Talēkita 'i ha pisinisi 'a e Pule'angá pea mo e kautaha fekau'akí. 'I he kupu si'i (2) Sea 'e ngofua ke fokotu'u ha kau ngāue fakapule'anga 'i he kupu si'i (1) ko ha Sea 'o ha pisinisi 'a e Pule'angá.

Sea ko e hoha'a pē 'a e motu'a ni ko e Pule'angá eni te nau toe kau 'i hono fakalele ko eni e 'ū poaté. Hangē kiate au Sea na'e kau eni he Tō Folofola 'Ene 'Afió ke fakamavahe'i 'a e Pule'angá pea mei he ngaahi ngāue tautaha. 'I he lao motu'a Sea na'e 'ikai ke ngofua ki ha taha ngāue fakapule'anga ke Sea ia 'i ha poate ka ko e liliu 'oku fokotu'u maí 'e lava he tokotaha 'o toe hū mai e kau ngāue fakapule'angá ki he ngaahi poate ko eni 'a e ngaahi pisinisi ko eni 'a e *public enterprises* ko eni 'a e Pule'angá. Ko e me'a pē 'oku ki'i hoha'a ki ai 'a e motu'a ni Sea. Kupu 32 ...

'Eiki Sea: Ko e kupu 22 'o e Lao Fakaangaanga 'oku ne fakatonutonu e kupu 32.

Saia Piukala: Kupu 32 ko ia.

'Eiki Sea: Ko ia. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Ikai kau kau Minisita he fokotu'u ke kau Poate Ngaahi Pisinisi Pule'anga

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá pea fai 'a e faka'apa'apa 'aupito 'i he fokotu'u mei he Fakafofonga Vava'u 14 pea 'oku mo'oni 'aupito 'a e me'a 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'a e Fakafofongá. Ka na'e fai pē foki 'a e ki'i fakama'ala'ala ki he komiti 'i he taimi ko ē na'a nau fai ai 'a e, hono alea'i 'a e lao ko eni. Ko e tu'u motu'a foki na'e, na'e 'i ai pē fo'i tu'u mai kimu'a 'a ia na'e kau pē 'a e kau 'a e Hou'eiki Minisitā 'i he mēmipa ko ia 'o e ngaahi poaté. Pea a'u mai ki he fo'i taimi pea to'o kinautolu pea kau ai pē mo e kau ngāue fakapule'angá. Pea a'u mai ko eni ki he toe fo'i fakalele ko eni ko e anga pē 'etau fononga maí.

'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'angá 'oku faingata'a 'aupito pē ke ma'u ha kakai lelei ke nau hanga 'o fakalele 'a e ngaahi poate. Kā 'i he taimi tatau 'oku tui 'a e Pule'angá 'oku 'i ai 'a e ngaahi kakai lelei 'i he loto Pule'angá tautautefito ki he kau *senior officer* 'i 'olungá kae 'i he lēvolo ko ia 'o e *CEO* pe ko e *Deputy level*. Nau *qualify* 'aupito nautolu ke nau kau mai ki hono fakalele ha poate. Pea ko e, 'oku 'ikai ke, 'oku te'eki ke, 'oku 'ikai ke 'omai hē, 'ikai ke kau mai hē 'a e Hou'eiki Minisitā. Ko e 'uhinga pē eni ki he kau ngāue fakapule'angá.

Pea ko ia ai na'e toe fai ai 'a e fo'i liliu ko ē ke nau lava 'o, 'o lava pē 'o tohi mai ki ai ke nau lava ōmai 'o kau 'i he Poate ko ia 'o e kau Talēkitá 'o kapau 'e ongo'i 'e he Pule'angá mo e Kapineti 'oku fe'unga 'a e kakai ko iá ke nau ha'u 'o kau 'i he, 'i he poate. Te u fakatātā pē. Faingata'a 'aupito ke ma'u ha, hangē ko eni ko e kau loea, 'oku 'i ai e taimi 'e taha ko e kau tauhitohi, kau 'ekonōmika 'a e kau, 'a e kakai ko ē 'oku ma'u 'enau *skill* pehē. Ko hono 'uhingá eni hangē ko e kau loea 'e loto, 'e sai ange pē ki ha loea ia ke 'oua 'e ha'u ia 'o kau he mēmipa

ko ē poate kae toki, taimi pē 'i ai ha fo'i 'isiū ia pea toki *refer* atu ki ai kae ha'u 'o fai ha'ane, 'ai ha'ane *opinion* pea 'oku totongi lelei ange ia.

Ko e taha ia e ngaahi 'uhinga ko ia 'oku ma'ungata'a ai ha kakai ko ē ki ai. Pea ko e anga ia 'a e fakakaukau ke tukuange angé kae lava ke 'i ai ha taha 'oku ngāue fakapule'anga 'a e kau *senior officers* 'oku nau ongo'i te nau lava 'o ngāue he *level* ko ē poaté pea nau tohi ki ai pea ka ongo'i pe te nau kau pea nau ōmai 'o kau 'i he poate. Ko ia 'a e fo'i 'a e fakakaukau. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e ...

<002>

Taimi: 1450-1455

Fehu'ia pē na'e fakakaukau ha kau atu kau Mēmipa Fale Alea 'ikai Kapineti he ngaahi Poate Pule'anga

Mateni Tapueluelu: ... Feitu'u na Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa, ko e ki'i fehu'i pē eni ia Sea 'i he pōini pē ko ia, 'oku mahino pē ia ki he matu'a ni 'a e 'ū pōini ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Palēmia, 'oku kamata ia ke tau tokanga'i 'a e ngaahi Poate 'e ni'ihi 'oku hū 'a e ni'ihi ai 'oku tau faka'apa'apa ka 'oku 'i ai 'a e fehu'i pē ko fē taukei.

Ka ko e fehu'i pē eni ia Sea, fēfē nai 'a e ni'ihi ko eni ko ē kau Mēmipa 'o e Fale Alea 'oku 'ikai ke nau Minisitā, na'e 'i ai ha fakakaukau ki he Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke nau ma'u *portfolio*, ka 'oku nau 'i he Fale Alea, na'e 'i ai ha fakakaukau ki he ni'ihi ko ia, ko e ki'i fo'i fakama'ala'ala pē Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'UHINGA PULE'ANGA KE TU'U 'ATĀ KAU MĒMIPA FALE ALEA MEI HE KAU KI HA POATE

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na, Sea pea 'oku ou faka'apa'apa 'aupito ki he fakakaukau ko eni kuo 'ōmai mei a Tongatapu 4, fakakaukau lelei 'aupito, ka ko e 'uhinga ko ē na'e 'ikai ko ē ke fakakau ai, na'e hangē pē ia ko ha Minisitā, ko hono *political appointment*, ko e me'a ia ko ē na'e fai ai 'a e fakakaukau ke tukuange pē ki he, tukuange pē kia kinautolu ko ē 'oku 'ikai ko ē ke *appoint* ko ia, ko e tokotaha politikale, hangē pē foki ko eni, 'oku 'i ai foki 'etau lao 'atautolu, hangē ko e kau Talēkita ko ē, ko 'ene kapau 'e fili Fale Alea ia 'e 'otometiki pē 'ene nofo 'a'ana ia mei he me'a. Pea mei he, 'ikai ke toe Talēkita ia, pea ko e 'uhinga ia 'a e fakakaukau na'e 'ikai ke fakakau ai ha toe taha Mēmipa Fale Alea, mālō Sea.

'Eiki Sea: Ha'apai 13.

Poupou ke 'ave kakai lelei ke mēmipa he Poate Ngaahi Pisinisi Pule'anga

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Sea 'oku tui 'a e motu'a ni ko e liliu ko eni 'e lava pē ia ke hoko ia ko e liliu 'oku lelei. 'Eiki Sea 'i he anga pē 'eku fakakaukau atu,

hangē ko e me'a na'e 'ohake 'e Tongatapu 4, 'oku 'i ai 'a e ni'ihia 'i he sino 'o e Poate 'Eiki Sea 'oku, tau faka'apa'apa pē ka 'oku tau pehē pē 'oku 'ikai ke ne ma'u 'e ia 'a e taukei pea mo e taau, mo e poto fe'unga 'Eiki Sea, ke ne hanga 'o fua e fatongia mo mafatukituki ko ia.

Hanga 'e he kupu ko eni 'Eiki Sea ki he motu'a ni 'o to'o 'a e konga 'o e manavasi'i ko ia, ko hono 'uhingá he 'e lava 'e he Pule'angá 'o 'omi 'a e kau ngāue fakapule'anga 'oku tau 'ilo'i fakapapau 'oku nau taukei 'i he ngaahi mala'e kehekehe, sai, ko e ki'i fehu'i pē 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, pē kuo fokotu'u nai ha fo'i sino'i pa'anga ke fakapapau'i 'e tākaki, pau foki ke totongi 'a e ni'ihia ko eni 'Eiki Sea, mo 'enau ngaahi vahe. Ko e ki'i fehu'i pē ia ki he 'Eiki Palēmia ke, he ko e me'a ko ē ki he tui ko ē ki he 'omi ha ni'ihia taukei, 'e lava 'e he lao ia ko ē 'o 'omai, he 'oku 'i ai 'a e kau CEO mo e kau Talēkita, ko e me'a ko ē ki he fili Fale Alea, me'a ki he Palēmia 'e fakafisi ia kae toki fili he ko e lao foki ia e fonua 'Eiki Sea, 'a ia ko e anga ia 'eku fakakaukau 'Eiki Sea, hangē ko e me'a, lao na'a tau 'ohake 'anenai 'a e fo'i *direction* ko ē 'oku totonu ke hu'u ki ai 'a e fonua pea mo e Pule'anga, ko e fa'ahinga *direction* te ne lava 'o fanau'i ha kakai lelei pea mo taau ke nau ngāue'i hotau fonua.

'A ia ko 'eku poupu ia ki he lao ko eni 'Eiki Sea, 'i he tafa'aki ko ia, 'oku 'i ai pē foki 'a e ngaahi matavaivai 'Eiki Sea lava pē ke hoko, kae hangē ko e lau he 'ikai foki ke 'i ai ha fa'ahinga fokotu'utu'u 'e haohaoa 'Eiki Sea ki he'etau fononga. Ko 'etau fa'u pē 'etau ngaahi lao ke tokoni kiate kiatuolu ke ne hanga 'o pukepuke ke tau lava 'o ma'u 'a e lelei taha, ke ne hanga, ke tokoni ki hono fakalele hotau fonua.

Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou poupu atu pē pea tau fakatauange pē 'e lava ke fakahoko lelei 'a e lao ko eni he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia he 'Eiki Sea te tau sio atu 'e fai ai ke tau pehē ko hano fili ha ni'ihia ko ha'ate kau pone, pē ko 'ete fili ha ni'ihia 'oku ta'etaau, 'oku pau pē 'oku 'i ai 'a e *criteria* lelei 'Eiki Sea 'oku 'osi mateuteu 'a e Pule'anga ke fai mei ai hono filifili'i.

Ko ia 'Eiki Sea ko e ki'i poupu atu ki he lao ko eni, hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ka 'oku 'i ai ha Talēkita ia hē pē ko ha CEO pē ko ha taha 'oku ne ma'u ha fatongia 'i he Pule'anga 'oku ne fakakaukau ki he ha'u ki he Fale Alea 'o Tonga. 'Oku mahino pē ia 'oku pukepuke ia 'e he lao ke fakafisi ia pea ne toki fili e Sea. 'A ia 'oku 'oatu pē 'a e poupu ko eni 'Eiki Sea ki he kupu ko eni mo e fakatauange pē te tau lava ma'u ha ni'ihia hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenai 'Eiki Sea ki he vahe 'oku pau pē foki ko e ngāue makehe ...

<005>

Taimi: 1455-1500

Mo'ale Finau: ...Tau pehē kapau 'e to'o atu 'a e CEO 'a e MEIDECC fakatātā ke sea 'i ha pisinisi 'oku *relate* ki he *climate change* ha fa'ahinga me'a pehē kiate au 'Eiki Sea ko e fakakaukau pē 'oku lelei he ko e CEO 'e *neutral* pē ia he taumaiā 'e pipiki ia ki he tui fakapolitikale 'Eiki Sea he koe'uhí 'oku 'i ai foki 'a e Lao 'a e fonua ni pea 'oku tau tui ko e anga ia 'etau fononga ki he kaha'u. 'Oku 'ikai taau ke pipiki ha ni'ihia ngāue fakapule'anga ke ha'i 'i ha fa'ahinga tui fakapolitikale 'Eiki Sea, ka koe'uhí he 'e lava ke ai e uesia ai. 'I he tu'u ko ē 'a e Lao 'i he anga 'eku vakai ki ai 'i he taimi ni 'Eiki Sea fakatauange pē pea 'oku ou tui 'i he'ene tu'u 'oku hao pea mei he tu'unga ko ia pea ko e 'uhinga ia 'oku ou poupu ai 'Eiki Sea ke lava ke tau 'ave ha kakai lelei ke ta'utu he ngaahi poate kakai 'oku 'i ai 'enau *certificate* 'oku 'i ai mo 'enau ngaahi *qualification* kehekehe mo e poto mo e taukei hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea. Ko e falala 'a e fonua 'oku totonu ke hanga 'e he'etau Lao 'o fanau'i 'a

e falala, pea 'oku ou 'oatu pē 'a e ki'i pou pou ki he Lao ko eni Sea mo e fakatauange pē te tau ma'u ha ola lelei mālō Sea mālō.

Tokanga pē 'oku malava ke laka hake he toko 1 kau ngāue fakapule'anga hū kau he Poate

Saia Piukala: Sea fakamolemole pē Sea he toe fokoutua hake Sea tapu mo e Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipae 'a e Fale Alea Sea. Sea ko e 'uluaki pē Sea 'oku ou faka'amu pē ke ki'i fakama'ala'ala ko eni Sea 'i he Lao motu'a na'e tohi'i ai ko e tokotaha pē e kau ngāue fakapule'anga 'e lava ke 'i ha poate 'e taha. Ka 'oku hangē ko e lau ko eni ne faka'atā nai pē 'oku ne faka'atā 'o tokolahi ange mei he toko 1 'a kinautolu 'e kau ko ē he poate.

Ko e taha Sea 'oku mahino pē me'a 'a e 'Eiki Palēmia pea ko u faka'apa'apa lahi ki ai Sea ko e kau pē ha tokotaha he kau *senior* he poate 'oku ou tui 'osi fe'unga ia Sea ko 'ene toe hoko ko ē ko e sea ko u tui ko e fo'i mafatukituki ko ia e fatongia e sea he poate mo hono fatongia ko ia 'i he Pule'anga Sea 'e fu'u lahi kiate ia 'i he fakakaukau 'a e motu'a ni ke ne hoko ko e sea 'o e poate ka 'oku ou tui kapau 'e kau pē ia 'i he poate 'o hangē ko eni ko e Lao 'oku ou hoha'a Sea ki he fokotu'u liliu ko eni ke hoko 'e lava ke hoko 'a e tokotaha mei he Pule'anga ko e sea pea mo 'eku hoha'a pē Sea 'i he lahi atu ko eni hono toe 'oatu e kau ngāue fakapule'anga ki he me'a ko eni ki he pisinisi ko eni 'oku hoha'a pē he Tō Folofola 'Ene 'Afio 'oku fā'a 'i ai e taimi 'oku toe kau mai 'a e kau poate fakalele he faka'aho 'oua toe kau atu e Pule'anga he fakalele e me'a ko eni 'a e *private sector*. Ko e me'a pē 'oku ou hoha'a ki ai ka 'oku ou faka'amu pē ke fakama'ala'ala mai pē ko e ngofua ko eni 'e toe lava ke toe 'o lava 'o tokolahi ange mei he tokotaha 'e lava ke kau he poate pē 'oku kei mo'ui pē 'a e fo'i kupu 32 ko ia kongas i'i (1). Ko e tokotaha pē 'i he fo'i taimi 'e taha 'e kau ki he poate mālō Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Founga ngāue Pule'anga ke faka'aonga'i 'ene ivi ngāue & kau ngāue fakapule'anga ke fakalele 'ene ngāue

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu mo e Sea mo e Fale 'Eiki Sea hangē pē ko ia na'e me'a'aki he 'Eiki Palēmia ko e feinga pē foki eni ia Sea ke fakafaingamālie'i 'a e founga ngāue 'oku 'ikai ke pehē ia 'e pau ke 'omai ha taha ka 'i ai ha fiema'u Sea 'e tautefito eni ia ki he taimi ko ē 'e fokotu'u ai ha ngaahi kautaha fo'ou he Pule'anga 'oku 'ikai ke fiema'u 'a e taukei mo e 'ilo ko ē ki ai, kuo pau leva ke ala e Pule'anga 'o ngāue'aki e ivi mo e kau mēmipa ko ē 'o e ngāue fakapule'anga ke tokoni ki hono, ka ko 'ene 'osi pē ko ia 'a'ana Sea manatu'i 'e 'osi pē 'ana ko ia ia he ko e founga angamaheni fokotu'u foki ia ko e kautaha pea ko 'ene 'osi pē 'a na ko ē maau e fokotu'utu'u pea ha'u leva ia 'o *Public Enterprise* pea hoko atu pē ia he founga angamaheni 'o hangē pē ko ia ko 'etau Konisitūtone 'Eiki Sea ke tau liliu Konisitūtone 'oku 'i ai 'a e mafai e 'Eiki Palēmia ke ne fili mai mei tu'a ha toko tolu pē toko fā 'oka fiema'u. 'Oku fai'aki ia 'a e fakapotopoto 'a e Pule'anga pea mo e 'Eiki Palēmia pea 'oku ou tui 'oku faka'ofu'ofa 'a e fo'i fokotu'u liliu lao ko ia 'Eiki Sea ke toki fakahoko pē he Pule'anga ia e tu'utu'uni ko ia 'o fakapotopoto he taimi 'oku hoko ai e ngaahi me'a ko eni manatu'i ko e Lao ko e me'angāue 'Eiki Sea ke ngāue'aki ka 'i ai ha taimi 'oku hoko ai 'oku 'osi maau pē Lao ke malu'i mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki kātaki te u ...

<007>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Sea : ..kole atu ke tau ki hono fakakakato 'o e ouau ki hono lau tu'o 2 'o e Lao Fakaangaanga. Faingamālie pē ke hoko atu ho'o tipeiti hono lau tu'o 3. 'A ia na'e 'osi tali 'a e toko 15 'a e lau hono 2, te u kole ki he Kalake ke fakakakato 'a e pālōti, kapau 'oku 'i ai ha ni'ihi 'oku ta'eloto ki hono lau tu'o 2 'o e Lao Fakaangaanga mou fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Lau tu'o 3.

Lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule'anga 2021

Kalake Tēpile : Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2021. Lao Fakaangaanga ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga Vahe 14.

‘OKU TU'UTU'UNI 'E HE TU'I mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

Kupu 1. - Hingoa Nounou mo e 'Uhinga'i Lea. Kupu si'i (1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2021.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko eni kuo fakakakato hono lau tu'o 3 'i he faingamālie ko eni 'oku 'atā pē ke 'omai ha'amou ngaahi fakatonutonu, me'a lea mai fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ko eni kimu'a pea tau hoko atu ki hono pālōti 'i 'a hono lau tu'o 3. Tongatapu 1.

Mahu'inga ke 'i ai le'o Pule'anga he ngaahi Poate kae fakangatangata pē

Siaosi Pohiva : Tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā pehē ki he Hou'eiki, Hou'eiki Fakafongā 'o e Kakai. Sea kātaki kae 'omai 'a e fo'i kupu ko ia na'e 'omai 'anenai 'e Mapa, kupu 32. Fo'i kupu ko ia ne fokotu'u mai 'e Saia. Ko e ki'i fakamalanga pē eni ia Sea mei he me'a na'e 'asi 'i he'etau founa ngāue ko ia 'a e Fale ē. Taha e ngaahi me'a 'oku ou vakai ki ai 'o ma'u he lipooti, he lipooti ko ē mei he 'u *public enterprise* 'a e 'ikai ke fengāue'aki, hangē 'oku fepakipaki 'a e ngaahi *public enterprise* pea mo e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga. Na'e 'asi mai ia he 'u lipooti ko ia pehē 'oku 'ikai lava ma'u ha 'u fakamatala mei hē, pea 'oku faingata'a ai 'enau ngāue. 'I he tui 'a e motu'a ni Sea ko e Potungāue 'a e Pule'anga pea mo e *Public Enterprise* ko e ongo fu'u kapakau ia 'e 2 'a e Pule'anga. Ka ai ha vīsone 'a e Pule'anga, 'oku fiema'u ke na puna palāleli naua ia, fakatatau kae lava ma'u 'a e vīsone ko ia. Kapau 'e fu'u mālohi 'a e tafa'aki 'e taha kae vaivai 'a e tafa'aki 'e taha, 'e faingata'a 'ene ngāue.

'Oku ou tokanga pē au ia he na'e 'asi he lipooti na'e lahi e 'u lipooti ai pehē hangē 'oku fetā'aki e ongo kapakau ia 'oku 'ikai ke na lava 'o ngāue fakataha. Ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa 'aku ia, 'oku mahu'inga'ia pē au ke kei 'i ai ha le'o e Pule'anga 'i loto 'i he ngaahi *Public Enterprise*, ngaahi pisinisi, kā e hangē ko e lao motu'a, ki'i fakangatangata pē hono mafai 'oua 'e a'u ki he

Sea pea tokotaha pē. Ko e anga pē 'eku fakakaukau Sea ki he mahu'inga. 'Oku ou mahu'inga'ia au koe'uhi 'oku te'eki ke, ko e fo'i sisitemi ko ia 'oku tau 'i ai, 'oku mahu'inga ia ke 'i ai ha 'u tātāpuni ke lava 'o fengāue'aki e tafa'aki 'o e Pule'anga mo e *Public Enterprise*. Ka 'i he taimi tatau, totonu pē ke ki'i fakangatangata hangē ko 'ene tu'u ko ē he tu'u motu'a Sea mālo.

Eiki Sea : Me'a mai Tongatapu 2.

Poupou ki he lao & ke fakapotopoto hono faka'aonga'i ngaahi faingamālie ki he kau ngāue fakapule'anga

Semisi Sika : Mālo Sea. Ko e motu'a ni foki Sea ko e Sea he Komiti Pa'anga pea ko 'emau fakamā'opo'opo ē mo e anga 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni ko eni ne mau ma'u'anga tokoni kia kinautolu 'o vahevahe 'i he Komiti. Pea ko e lipooti ē, 'oku 'omai ko e loto ē 'o e tokolahi. Ka 'oku 'omai 'e he Fakafofonga Vava'u 14, 'a e kaveinga na'e 'osi 'ohake pē ia 'i he Komiti 'a hono fakafehu'ia...

<008>

Taimi: 1505-1510

Semisi Sika: ...mo hono 'omai ha matapā ke malava pē ke ta'utu kotoa 'a e kau ngāue fakapule'anga ia 'i ha Poate 'ikai ke 'i ai ha lao ke tu'utu'uni'i hono fakangatangata'anga. Neongo 'oku 'osi mahino pē 'e fakapotopoto pē hono fakanofonofo 'o e ni'ihiki ko eni ke potupotu tatau pē ko e ni'ihiki taukei e ni'ihiki tekinikale, ni'ihiki mei tu'a ni'ihiki mei he Pule'anga mo e ngaahi kotokotoa ko ia ka ko e tu'u ko ē 'a e fo'i fakatonutonu ko eni 'e malava ke ai ha 'aho 'e tu'utu'uni ha Pule'anga ke ngāue fakapule'anga kotoa ha Poate.

'A ia ko e taha ia e ngaahi kaveinga ko ia 'oku 'ohake ko ia 'e he Fakafofonga Fika 14 pea 'oku 'i ai pē 'a e 'a e faka'amu 'e neongo ko 'etau feinga foki hono fa'u e ngaahi lao ke hoko ko ha fakahinohino mo ha tohitapu kia kitautolu ka he 'ikai pē foki ke haohaoha he 'oku 'ikai ko ha fa'u 'e he 'Otua 'e lava pē ke fehalaaki 'etau ngāue 'oku ai pē faka'amu 'e fakapotopoto atu hono faka'aonga'i 'a e ngaahi faingamālie ko eni. Mahino pē kiate au ia 'a e taukapo 'a e Pule'anga 'e 'i ai e taimi 'e fiema'u ia ke toko ua 'e 'i ai pē taimi 'e fiema'u ke toe toko tolu 'o makatu'unga 'i he 'ātakai 'o e 'aho ko ia mo e fiema'u 'o e 'aho ko ia. Kai kehe Sea 'oku 'oatu 'eku 'eku poupou ke tau paasi 'a e lao pea tau manatu'i ma'u pē 'a e fakapotopoto pea mo e tuha taau 'o e faitu'utu'uni.

Fehu'ia 'uhinga 'ikai kau Lulutai he ngaahi kautaha e Pule'anga 'i he kupu 23

'E Sea 'oku ai e me'a 'oku ou tokanga ko u toki fakatokanga'i hake pē eni 'i he kupu'i lao ko eni he lolotonga tu'u ko eni 'a e *screen* ko eni 'i he 'i he 'etau *screen* 'e kātaki angé Kalake 'o ki'i tahataha'i ki 'olunga ko ē ki he me'a 'osi pē 22 pea hoko e 23 ko ena 'oku 'asi kongā pē. Ko e lisi ko eni he kupu 23 ko e tēpile 'a ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi kautaha ko ena 'a e Pule'anga 'i he *Public Enterprise* mei he *Ports Authority* Tonga 'o 'alu 'alu hifo ai pē ai Fika 1 'alu hifo ki he 10 mo e Fika 11. 12, ko 'eku kole pē 'a'aku Sea ki he Pule'anga ke ki'i fakama'ala'ala mai angé 'oku 'ikai ke 'asi heni 'a e *Real Tonga* 'i he lisi ko eni 'o e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga 'asi kotoa heni e fu'u kautaha 'e 12 ko eni mei he 'Uhila ki he Telefoni ki he Vai ki he *Management* ki he *Waste* mo e Māketi mo e kautaha vaka. Ko 'eku kole 'a'aku ia.

'Eiki Sea: Tongatapu 2 ko ho 'uhinga ki he Lulutai?

Semisi Sika: Ke ki'i fakama'ala'ala mai pē ko e Lulutai 'oku ko e *Government own* ko e pisinisi 'a e Pule'anga kātaki ko e Lulutai fakamolemole ko e kautaha ko eni ko ē ko ē vakapuna 'oku, ko eni 'oku 'asi heni e kautaha vaka ko eni 'oku 'asi heni ko e kautaha vakapuna fakalotofonua 'a e Lulutai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga.

Semisi Sika: 'Oku, ko e hā 'oku 'ikai ke 'asi ai he lisi ko eni? Ko e kautaha 'a e Pule'anga pē ko e kautaha ia 'a ha ni'ihī pē ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kautaha ia 'a Tevita Palu ...

Semisi Sika: 'A e Lulutai?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e fakamālō ki he Fakafofonga 'i he ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakamahino Pule'anga 'atā kau kau ngāue fakapule'anga ki ha Poate kae 'ikai hoko ko e Sea

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'I he ngaahi *issue* ko eni 'oku 'ohake Sea pea pehē ki he kau Fakafofonga 'a e ki he, kātaki 'a e Kalake 'o ki'i foki angé ki he kupu 22 mālō. Sea ko e, laumālie lelei pē Pule'anga ia pea mo e 'Eiki Palēmia lahi foki e ngaahi Poate ia heni Sea ko e ngaahi *share board* 'a ia ko e fo'i Poate ia 'e 3. Pea ko e kupu ko ē kupu 2 hangē ko ē na'e fokotu'u mai ke ke to'o mu'a ia Sea 'a e fo'i kupu ko ia, 'e 'atā pē ke nau kau 'a e kau ngāue fakapule'anga ki ha Poate ka 'e 'ikai ko e Sea. Ko e Sea ia 'oku fu'u mafatukituki e fatongia ia ko ia ...

Semisi Sika: Poupou 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kapau ko ha, ko ha Poate 'e 3 tā 'e 'ikai ke toe lava ha'ane ngāue 'a'ana ia 'i he, ko e konga ko eni na'e hoha'a ki ai ko eni 'a e Fika 2 ki he ki he lisi ko eni he Fika 23 'Eiki Sea ko e ngaahi 1 ki he 12 ko e kakato pē ia ko ē 'o 'etau lisi ko ē 'o e kau ngaahi *Public Enterprises* 'a e Pule'anga 1 ki he 12.

Te'eki hoko Lulutai ko e taha ngaahi pisinisi Pule'anga he ko e kautaha ia

Ko 'etau kautaha Lulutai 'Eiki Sea ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai he taimi ni ko e kautaha ia it's a *public company*. Ko e maau ko ē 'a e fokotu'utu'u ko eni 'a e 'a e Pule'anga ki he kautaha ko eni pea 'e toki mafuli leva ia 'o hoko ko ha *Public Enterprise* ka ko e tu'unga ia 'oku 'i ai he taimi ni pea ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea tau tali e lao ko eni mo hono fakatonutonu ka tau pālōti mālō.

Siaosi Pohiva: Sea.

<009>

Taimi: 1510-1515

Siaosi Pohiva: ... Sea fakamolemole ke tuku mai ha ki'i faingamalie

Eiki Sea: Tongatapu 1

Tokanga pē 'oku 'i ai ha Lao ke fakalele kautaha e Pule'anga

Siaosi Pohiva: Ko u tokanga pe au ki he me'a ne toki me'a mai'aki 'e he Minisitā ki he Lulutai. 'Oku 'ikai ko ha *Public Enterprise* ia ka koe kautaha, 'oku 'i ai lao pehē ke fakalele 'e he Pule'angá e kautaha ko ení Sea 'oku 'ikai ko e *Public Enterprise*.

Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea ka u ki'i pulu vave pē ki he fika 'uluaki ke ne mea'i, tapu pe mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, 'io 'oku lēsisita pē ia he Lao ko ē ki he Ngaahi Pisinisi mo e Kautahá. 'A ia 'oku lava pe ia ke fokotu'u ha kautaha pea fakanofonofa ai 'oku 'i ai pe *guideline* ki ai ki he ngaahi ma'u sea mo e ngaahi *authorized capital* mo e me'a pehē mo e *ownership*. Lava lelei pe ia ka koe founa angamaheni pe eni ia 'oku fa'a ngāue ki he pule'angá. Hangē pe ko e *Tonga Cable* ko e fakamuimui tahá ia na'e 'uluaki fokotu'u pe ia ko e kautaha pea 'o maau ko ē hono fatu ko ē *structure* 'o e *Public Enterprise* pea toki foki leva ia ki he *Public Enterprise* 'o malumalu 'i he Lao ko ē 'o e *Public Enterprise*, mālō Sea, ka kou fokotu'u ke tau paloti pea mo e fakatonutonu.

Mateni Tapueluelu: Kole fakamolemole atu Sea 'oku 'ikai ke fu'u

Eiki Sea: Tongatapu 4

Mateni Tapueluelu: 'Ikai ke u fie fakaloloa noa'ia au Sea, Tapu mo e Feitu'ú na, Hou'eiki Mēmipá, Sea, 'oku ou faka'apa'apa lahi ki he Hou'eiki Pule'angá. Ko e 'uhinga eni Sea 'oku mau fa'a tautapa atu ai ke tuku hifo ko ē ki he Komiti Kakatō ke lava ke fai ha feme'a'aki 'o 'ikai

Eiki Sea: Kātaki Tongatapu 4 'osi lau tu'o 3 e lao 'ikai ke toe lava tuku hifo

Mateni Tapueluelu: Kaikehe, kaikehe Sea, koe 'uhingá ko 'ene hā ko ē kiate kimautolu he taimi ni Sea, 'oku lahi e 'ū me'a ia kei fai ha tokanga ki ai. Hono 'uhinga pe Sea 'oku mahino ko e pisinisi ko ē 'a e Pule'angá 'oku pau ke 'i ai 'ene palani pisinisi 'a'ana ke tupu. Ko e ngāue ko ē 'a e Pule'angá ia ko e *corporate plan* ke ne tokanga'i e kau ngāue mo e sēvesi ki he kakaí.

'Oku 'i ai leva 'e mau tokanga Sea ko hono 'uhingá ka fetuiaki ko e hā leva me'a 'e iku ki ai. Pea 'oku faingata'a kiate kimautolu ke mau lava 'o fakamali'i eni pea mo e folofola me'i he Taloní. Ko hono 'uhingá ke tukuange 'a e ngaahi poaté ke tau'atāina pea 'oku kau ai 'a e ngaahi pisinisi Sea. Pea 'oku kau ai Sea pea mo 'emau tokanga lahi ki he tūkunga 'oku 'i ai e Kautaha Vakapuna 'oku *fund* he pa'anga 'a e Pule'angá ka 'oku 'ikai ke 'asi mai 'i he ngaahi pisinisi ko ení.

Pea 'oku kole atu au Sea ke fakapapau'i 'oku fokotu'u ia ki he lisi ko eni 'i he tēpile ko eni ko ē 23. Kapau 'e laumālie lelei e pule'anga ke 'oua 'e ue'i Kupu 32 ka e tuku pe 'i hono tūkunga totonú Sea ke tau'atāina e ngaahi pisinisi 'a e pule'angá. He neongo 'okú na fepikitaki pehē ko e me'a 'a e Pule'anga ko e me'a 'a e Pule'anga ka 'okú na *angle* kehekehe, ko 'ena lele ki he kaha'ú té na 'alu 'o mavaeua. Taha ke fakatupu pa'anga, pisinisi pea taha ko hono tokanga'i 'a e ngaahi sēvesi 'a e pule'angá.

‘Oku mau tokanga ki ai Sea, mo’oni pe ‘oku mau faka’apa’apa’i ‘a e fakakaukau ke ma’u ha kakai lelei ka ‘oku mau tui pē kapau ‘e tau’atāina pe Pule’anga ke fili pe ha ni’ihi meí he kakai ho fonuá ‘o tatau ai pē ko e hā ‘a e fa’ahinga tui nau ma’u ‘e ‘i ai pe kakai ke fili mai kinautolu ke nau fakalele e ngāue ko eni ke tau’atāina. Mau fakahoko atu pe eni Sea ko hono ‘uhinga ke ma’a homau lotó. ‘Oku faingata’a ‘aupito ke mau pou pou ki he anga e tu’u a laó he taimí ni Sea, ne tu’u he taimí ni, mālō e ma’u taimi Sea

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki Sea, ‘oku ou fu’u mālie’ia ‘aupito he fakatokotoka e malanga ‘a e Fakafofonga ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku mea’i lelei pe ‘e he Fakafofongá taimi ko ē na’e fokotu’u ai e Tonga *Cable*, ko e Hou’eiki Minisitā na’a nau mēmipa pea lēsisita e kautaha ko eni ‘o malumalu ‘i he lao ‘o e fokotu’u pisinisi. Mahino ‘aupito, fai mai leva fonongá maau e fokotu’utu’u mo e *structure* pea ‘alu leva ‘o toki malumalu ia ‘i he lao ko eni, ko e lao ko eni koe Lao ia e *Public Enterprises*. Ko e me’a tatau pē ‘Eiki Sea ...me’a hifo ki lalo he ko u lolotonga

Mateni Tapueluelu: Sea, ki’i fakatonutonu atu pe, ko e me’a ko eni Sea ‘oku lolotonga fai e fakatonutonu ai Sea ko e ‘uhingá ‘oku lolotonga fai e fakatonutonu fakalao ai. Ko eni ko e fakatonutonu, fakatonutonu eni ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā kātaki ko e fakatonutonu, me’a mai fakatonutonu ka tau toki hoko atu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eku talaatu e me’a ko ē ‘oku mo’oni

Mateni Tapueluelu: Ko e fakatonutonu Sea, ko e *case* ‘oku me’a mai ai ‘oku ‘i ai e fakatonutonu fakalao ai taimí ni. ‘Oku kau e motu’á ni ia he fakamo’oni ma’á e Pule’angá, ko e taha ia. Ko e ua, ko e *case* ia ko iá ko e kau Minisitā ‘oku *contest* he ni’ihi ‘o e kau Minisitā ko iá ‘oku nau kau ki ai ko e kupu ko eni ‘oku talamai ko e kau ngāue fakapule’anga, kau ngāue fakapule’anga ha taha pe ‘oku ngāue fakapule’anga ko e kehekehe ia Sea ‘oku liliu e laó ...

<010>

Taimi: 1515-1520

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... Mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e Sea pea mo e Fale ‘Eiki ni Sea. ‘Ikai ke ‘i ai ha felāve’i ia pea mo e ‘īsiū mo e poini ko eni ko u fokotu’u atú. Ko e fakatonutonu ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofongá ko e fakatonutonu ia mo e *Kacific* ko ‘enau kautaha na’e fokotu’u ‘a e Pule’angá he ‘aho ko iá pea ‘oku kei fai e ngāue fakalao ki ai. Ko e founa mo e fōtunga ko ē fokotu’u e kautahá ‘oku kamata ko e *private company public company* ‘a e Tonga *Cable*, ‘a ē ko eni ‘oku ‘i Sopú. ‘Osi ko iá toki liliu ia e fōtunga ‘o malumalu ‘i he Lao ko ē ki he *Public Enterprise*.

‘Oku pehē tofu pē ‘Eiki Sea pea mo e Lulutaí. Ko e toki ‘osi eni e ta’u ‘e taha ‘a e fakahoko ‘a e ngāue ko eni pea ‘oku mateuteu ‘a e Sea mo e kau mēmipá ke fakamā’opo’opo, ‘atita’i e ngāue fakapa’anga ko iá pea ‘e fakahū mai pē ki he Fale ni Sea ke mea’i he Hou’eikí. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘oku fūfuu’i pe faka’uli’ulilātai. ‘Oku tau taliui ki he pa’anga ‘a e

Pule'angá pea mo e ivi 'a e kakai 'oku tau ngāue'aki, ke hā? Ke fakahoko'aki e sēvesi e puna 'a e vakapuna ki he 'otu motú ke fakakakato 'a e fiema'u 'a e kakai. Mālō 'Eiki Sea. Ko u tui 'oku mahino 'a e laó 'Eiki Sea.

Fehu'ia 'uhinga te'eki kau ai Lulutai he lisi ko e ngaahi pisinisi Pule'anga

Mateni Tapueluelu: Ko e ki'i fehu'i pē Sea kātaki. 'A ia ko e hā leva 'a e 'uhinga 'oku te'eki ke kau ai he lisi? Hā e me'a 'oku lava ai 'o lele mo ngāue 'a e kautaha ko ení mei he pa'anga 'a e Pule'angá ka 'oku te'eki ke lava ia 'o fakakau 'i he lisi? Kapau 'oku te'eki ke maau 'oku anga fēfē 'ene ngāué? 'Oku fepakipaki e me'a ia 'oku 'omaí Sea pea 'oku 'ikai ke mau lava maotolu 'o tui ki he fakamatala 'oku 'omaí.

'Eiki Palēmia: Sea tapu pē mo e Feitu'una.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Hou'eiki pea ko u faka'apa'apa 'aupito ki he tokanga 'oku fai 'e Tongatapu 4. 'Oku ou tui ko e, na'e 'i ai, ko e anga ia 'eku mahino'i e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 4. Ko e fakatupu pa'angá fakapisinisi, 'uluaki ia. Ua, ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke kau ai 'i he *public enterprise*? Te u pehē pē ke, te u tali atu mei he fika 2. Ko e 'osi ko eni 'a e ta'u 'e 1 'e fa'u leva 'a hono lipooti, ma'u pea 'atita'i pea lava leva ke 'omaí ki heni ke tau vakai ki ai. Kapau 'oku maau pea hiki mai leva ki heni. 'E hiki mai pē ki hē ka ko hono taimi 'oku pau pē ke fai fakalelei 'a e 'ū me'a pehē. Ko e tupú. 'Oku 'i ai e tokanga 'oku faingata'a ke, kapau 'e ki'i holomui ki he *section 4*. 'Oku fakatonutonu pea ke 'ai hake ki he fakatonutonu ko ia ki he taumu'a ko ia 'o e me'a, 'a e taumu'a ...

Mateni Tapueluelu: Kupu 3 Sea.

'Eiki Palēmia: 'Oku, ko 'ene tu'u ko ē 'a e laó ko ia 'i he, 'i he kuohilí, 'ai hake ange tolú. Ko ia ko e taumu'a e pisinisi ke, 4. **Kuo pau ko e taumu'a kotoa 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'angá mo e kautaha fekau'aki ke ngāue ko ha pisinisi lelei pea ki he taumu'a ko iá ke ma'u ha tupu ke fakahoko lelei 'aki 'a e fakakaukau 'o e ngaahi pisinisi tatau mo ia 'oku 'ikai ko ha pisinisi 'a e Pule'angá.**

'Oku toe ki'i fakalahi ange fo'i 'a e fo'i, kapau 'e vakai ki he tu'u ko ia 'i he, e'i he kuohilí ko e tupú pē. Ka na'e 'ikai ke fu'u lava 'o toe 'ai atu mo ha fakamatala ke lava ke ki'i fakaikiiki ange ke lava 'o fai ha fakahoa he ko e, he koe'uhí 'oku 'i ai pē mo'oni 'a e, 'a e Fakafofongá 'i he fakakaukau ko ia ki he, ki he tupu pea mo e *provide e service*. 'Oku 'i ai pē mo e *section* heni 'oku, kapau 'e 'i ai ha me'a ke, ke, ko ia 'oku ki'i lōloa ange, 'oku ki'i lōloa ange 'a e me'á 'a e, he taimi ni. ...

<002>

Taimi: 1520-1525

'Eiki Palēmia: Ka ko e, te u lava pē mahalo 'e Sea 'e tonu ange ke tau pehē, ka 'e 'ikai foki

ke tupu ha me'a ia he 'ikai ke lava ia 'o mo'ui mei he ta'u ni ki he ta'u fo'ou. Kuo pau pē ke tupu ke ki'i lahi hake 'a e me'a ko ē na'a tau ngāue'i 'a e pa'anga 'e taha, 'e ma'u 'a e tupu 'o lahi ai, he ka 'ikai 'e 'alu pē taimi ia mo 'ene mate 'a'ana.

‘A ia ko e tupu ia ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ia. Pea kapau ‘e fai ha sevesi ia ki ha kakai, kuo pau pē ke ‘i ai ha tupu kae lava ‘o sevesi ‘a e me’a ko ia, he ‘ikai ke pehē ni ia ‘oku tau fai ‘a e ngāue ‘o tau kei lava ‘o fua ‘a e ‘o kapau he ‘ikai ke ma’u ha tupu. ‘I he Pule’anga ko e me’a pē te tau alu ‘o fai ko e hikihiki pē tukuhau, ka ko ē ko e *pay as you earn* pea ‘oku ‘oange leva ‘a e ‘amanaki kia nautolu nau fakapotopoto hono fakalele ‘a e pisinisi, ke lava pē ‘o ma’u ‘a e tupu pea lava pē’o *provide* ‘a e sevesi. Ko hono *strike* e ‘a e *balance* ko ia ‘oku ‘oange ‘a e poto ko ia ke fā’ahinga ko ē te te ‘ave ke nau fai ‘a e ngāue te nau *strike* ‘a e *balance*.

Pea ‘oku pehē pē ‘a e mo’ui ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e fu’u hinehina pē fu’u ‘uli’uli, *grey* pē, pea ‘oku fai ‘aki ‘etau fakapotopoto. Pea ‘oku ou tui ko e fo’i kongā ko ia, ‘oku lava pē ‘o fai, pea ko e taimi, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a hē kapau ‘e ‘i ai ha me’a ke totongi ‘oku pau pē ke, ki ha tokoni ki ha hangē ko eni ko e me’a ‘omai ‘e he ‘uhila, ‘ohovale pē kuo tau ‘ai ke ‘uluaki sēniti ‘e fiha ko ia ‘i he *tariff* pea ‘oua ‘e totongi ia, kuo pau pē ke ma’u ‘a e *agreement* he ‘ikai ke hanga pē ‘e he kau Talēkita ‘o fai e fo’i tu’utu’uni ko ia, ta’e’i ai ha felāve’i pea mo e Minisitā Pa’anga. ‘Oku ‘i ai ‘a e, ‘oku ‘ikai ke u manatu’i ‘ikai ke u ma’u lelei fo’i *section* ko ia ka ‘oku pau pē ke fai ki’i felotoi.

Ko e ngaahi fakatonutonu pē mo e ngaahi feinga pē ke tau fononga, he anga ko ē fononga mai mei he kuohili ke tau hanga ‘o *address* ‘a e ngaahi faingata’a ‘o e anga e halafononga.

‘UHINGA KI HE TE’EKI FAKAKAU LULUTAI HE LISI NGAHI PISINISI PULE’ANGA

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia ‘oku ou tui mahalo ko e fehu’i ko eni na’e ‘oatu mei he kau Fakafofonga pē ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke fakakau ai ‘a e Lulutai *Airlines* ki he *schedule* ko eni 23, ‘oku ‘osi mahino kia au ‘a e tali na’e ‘omai mei he Feitu’u na, pehē foki ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘oku kei fakakakato ‘a e ngāue ‘a e kautaha ‘i he malumalu ‘o e Lao ‘ū Kautaha. Pea ko ‘ene toki maau pē ‘atita mo ‘enau fakamā’opo’opo e kautaha, pea ‘e toki fakapipiki mai leva ki he *schedule* ko eni. Ko ‘eku mahino’i ia, ko ia pē ‘Eiki Palēmia.:

‘Eiki Palēmia: Ko ia mālō, mālō

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ke u ki’i tokoni atu pē Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Lao.

KUPU 5 LAO ‘I AI NGAHI ME’A KE FAKAKAKATO & TOKI KAU LULUTAI LISI NGAHI PISINISI PULE’ANGA

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e kupu 5, kupu 5, ‘oku ne talamai ai ke pau ke fakakakato Sea, mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ke u tānaki atu pē hangē pē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘oku te’eki ai ke ...

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku te’eki ai ke ‘i he, ka ‘i he lolotonga ni ‘oku fakamalumu ‘i he Lao ‘o e Ngaahi Kautaha, ‘oku ‘i he Potungāue ia ‘a e motu’a ni Sea, ‘o hangē pē ko ha

ngaahi kautaha 'i Tonga ni. 'Oku fakamalumu 'i he ngaahi kupu malu'i 'o e Lao 'o e Ngaahi Kautaha, mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*.

Kei fai ngāue ke fakakakato kae toki fakakau Lulutai he lisi ngaahi pisinisi Pule'anga

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Fale. Sea mei he kuohili ko e taimi ko ē 'oku fokotu'u ai ha Poate fo'ou 'oku fili mei he Hou'eiki Minisitā pea 'oku 'i ai pē hono 'uhinga 'a e kau Talēkita, pea 'oku 'i ai pē hono 'uhinga ko e, ke vāofi ange mo, 'a e 'ilo pea lava e Kapineti 'o mahino kia kinautolu vave pea faingofua 'a e ngaahi fakamatala ko ē fekau'aki mo e pisinisi ko ia, pea nau lele ai nautolu ia 'i he fo'i ta'u ki he ta'u 'e taha mo e konga ki he ta'u 'e ua. Kae 'oua leva ke mā'opo'opo.

Ko e Lulutai 'oku te'eki ai ke lava hono ta'u 'e taha, 'oku mahalo kapau 'oku tonu 'eku manatu hangē 'oku toki, toki kakato ki Sepitema, 'a ia ko e taimi ni 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia 'oku kei fo'ou pē foki ki he kau Minisitā he 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a faka-aviation, fakafolau vakapuna mo e ngaahi fakamatala ko ia, pea 'oku lele pē mo fakatonu pē ki he 'ū fiema'u, *safety* 'oku ma'u mahu'inga 'aupito ia 'i he kautaha ko eni, ka ko e me'a 'e 2 foki ko e *profit* pē ko e tupu fakataha mo e sevesi ko ē 'oku *provide* ki he kakai. 'A ia 'oku 'alu'alu pē mo hono fakapalanisi, ke mahino 'e ma'ama'a fe'unga pē ki he kakai 'o e fonua he fefolau'aki, kae lava pē 'a e sevesi, ko e me'a foki ia na'e mahu'inga taha ke ...

<005>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... Lava 'a e fetu'utaki ke 'oua 'e fai 'a e fekiki 'o a'u ki ha tu'unga 'oku tu'u ai. 'A ia ko e ...mahalo ko e me'a pē ia ke mahino 'oku 'ikai ke 'uhinga eni ia 'e tuku ai pē ia he kau Minisitā mo e Kapineti. Ko 'ene a'u pē 'ana ko ē 'o ki'i mā'opo'opo 'osi pea 'atita'i e me'a pea fakafoki pē ia ki he Lao ko eni *Public Enterprise* ka ko e founa ia na'e fai mai'aki mei mu'a 'o a'u ki he taimi ni mālō 'aupito.

'Eiki Minisitā Lao: Sea te u ki'i fakanounou pē Sea ko e kautaha ko ē ko e Lulutai 'oku lesisita ia ko e kautaha 'i he Lao Kautaha lolotonga ni, pea ko e taimi ko ē 'e fakakakato ai e kupu 5 'i he Lao ko eni ko e taimi ia ko ē 'e kau ai 'i he lisi ko ē 'oku 'asi 'i he Lao ko eni. Ngaahi founa pē eni 'Eiki Sea na'e ngāue mai'aki 'oku ngāue'aki he taimi kotoa pē ko e taimi ko ē *cable* ko e taimi ia 'amautolu mo Tu'ivakanō na'e ngāue tatau pē ko e ngāue ko ē *FISA* founa tatau pē na'e ngāue'aki ko hono lesisita e kautaha pea ngāue pea fai leva ai hono fokotu'utu'u 'o lele mai ko ia 'i he fakakakato hangē ko e lau ko ē 'a e Lao ko eni 'i he kupu 5 ko 'ene 'ai leva ia ko e kautaha pisinisi 'a e Pule'anga, ka ko e founa ngāue pē ia 'oku fai'aki 'Eiki Sea koe'uhí na'a mate hake pē 'a e kautaha ia ha 'aho 'e 3 kae maau hono hiki 'ona ia he lisi e me'a 'a e Pule'anga, ka ko e founa pē ia 'oku ngāue mai'aki talu mei tuai Sea mālō.

Kole 'omi hingoa kau Talekita ke fakalele Lulutai

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Sea ko e ki'i *topic* eni ia 'oku ki'i fihí mai 'Eiki Sea, fihí mai e me'a ko eni koe'uhí ko e kautaha lahi taha eni mo pa'anga lahi mo e kautaha 'oku tau pē ko e kautaha 'oku totonu na'e totonu ke 'osi 'i he kakai 'i he

Pule'anga 'Eiki Sea. Ko e ki'i fehu'i pē ki he Palēmia 'Eiki Sea ki'i fehu'i si'isi'i pē tui pē 'oku mahu'inga, kapau 'oku lesisita e kautaha ko eni 'Eiki Sea 'o lesisita 'i he Lao Lesisita 'i he hingoa ko e Lulutai 'oku mahino leva 'Eiki Sea 'oku 'i ai hono kau Talēkita 'a ia ko e kau *owner* ia, koe'uhī 'Eiki Sea he ko e tau pehē ko e Pule'anga hoko 'ikai ke toe 'i heni e Hou'eiki ia ko ē ko e anga e fakatātā 'oku 'alu ai hono kau talēkita 'ona ia 'Eiki Sea. Ko 'eku fehu'i ki he Pule'anga ko e hā ho'omou fokotu'utu'u ke 'alu e Talēkita, ke tamate'i ke 'alu e kautaha ki he Pule'anga hoko mo hono kau Talēkita hoko pea 'omai ange hingoa 'o e kau Talēkita ke tau fanongo ki ai. Ko e 'uhinga 'Eiki Sea he 'oku te'eki ai ke hoko ia ko ha kautaha 'a e Pule'anga fehu'i pē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu pē. Sea ko e fakatonutonu pē pē 'e laumālie pē 'a e Feitu'u na ke tau foki mai mu'a ki he Lao Fakatonutonu mālō.

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole Sea 'oku fakatonutonu pē ko e lolotonga lele eni 'Eiki Sea 'i he kautaha 'oku 'ikai ke 'asi mai ia 'i he kautaha ko ē 'oku totonu ko e kautaha 'a e Pule'anga.

'Eiki Sea: Kātaki pē Ha'apai 12. Ko 'etau Tohi Tu'utu'uni ko 'ene hili pē hono lau tu'o tolu e Lao Fakaangaanga pau ke 'omai ha'amou fokotu'u.

Fokotu'u ke 'omai he Pule'anga kau talekita he Kautaha Lulutai

Mo'ale Finau: Ko e fokotu'u eni 'Eiki Sea kole ke mai mu'a e kau talēkita koe'uhī ke faingofua e feinga e Pule'anga hoko ke fakafoki e pisinisi.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ko e hā 'a e kaunga 'a e kau talēkita ki he'etau Lao. Kole atu ke tau foki mai ki he'etau Lao.

Mo'ale Finau: Ko e 'uhinga Sea ke lava 'o fakafoki 'a e pisinisi 'a e Pule'anga...

'Eiki Minisitā Lao: Me'a ia 'a e Fakafofonga 'omai 'ene tohi fehu'i 'Eiki Sea he me'a ko ia mālō.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea ke lava 'o fakafoki 'a e pisinisi 'a e Pule'anga 'i he Pule'anga hoko ka 'ikai ko e fō'i talanoa lōloa 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Lao: Kuo pau ke fakakakato e Kupu 5 'o e Lao pea toki fai e me'a ko ena 'oku ke ...

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ha'apai 'oku ou tali 'a e fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Lao mai ha'o tohi fehu'i 'o fekau'aki mo e kau Talēkita e kautaha ...

Mo'ale Finau: Fakamolemole pē 'Eiki Minisitā kuo lava atu e ngaahi fatongia 'a e motu'a ni ko e toe pē eni kimoutolu fokotu'u atu pē ke tali 'a e Lao ia, ka ko e kau talēkita 'Eiki Sea 'oku totonu ke 'omai he letiō ke fanongo e kakai ki ai pea 'oku totonu ke 'ilo he kakai kau talēkita ko ē *owner* 'o e kau pisinisi ko eni.

Fokotu'u Palēmia ki he kupu 22 ke fakahū mai Lipooti fakata'u Poate ki Fale Alea

'Eiki Palēmia: 'Oku ou pehē au 'oku pehē mai 'a e Fakafofonga fokotu'u mai. Sea ko ē 'oku fokotu'u mai he Fakafofonga ia ke tali ka 'oku ou kole atu ke tau foki mu'a ki he fakatonutonu ko ia he kupu 17 'a ia ko e fakatonutonu ia ki he kupu 20 motu'a

<007>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Palēmia : Te u ki'i lau atu 'a e kupu 20 motu'a 'uluaki. **Kuo pau ke fakahū 'e he Sea 'o ha Poate ki he Minisitā** pea toki hoko atu ai 'a e *a, b*, 'o lele ki lalo 'a e 'uhinga eni ki he lipooti fakata'u. Ka ko 'eku fokotu'u atu 'i he kupu 20 fo'ou, ke kei ma'u pē 'a e fo'i konga 1. **Kuo pau ke fakahū 'e he Sea 'o ha Poate ki he Minisitā pea mo e Sea 'o e Fale Alea.** Ko e 'uhinga eni ke a'u mai 'a e fo'i lipooti ko eni 'a e Poate ki Fale Alea ni, kae 'oua 'e toki hanga pē 'e he Minisitā ia 'o fai mai 'ene lipooti he *Public Enterprise* kae 'ikai ke a'u mai 'a e fo'i...

'Eiki Sea : Kātaki pē 'Eiki Palēmia, ko u tui ki ho'o 'uhinga ki he kupu 19 'o e Lao Fakaangaanga 'a ia 'oku ne fakatonutonu 'a e kupu 22. Kole atu pē ki he Kalake ke 'ohake he *screen* ke tau sio ki ai. Kupu 22(1) kuo pau ki he Minisitā ko e konga eni 'oku ke me'a mai ki ai 'Eiki Palēmia?

'Eiki Palēmia : 'Oo 'io, 'a ia ko e kupu 22 ko e fakamatala ia ki he Minisitā. Ko u tui pē 'oku na felāve'i pē pea mo e 20 ko e 'omai ia ko ē 'a e lipooti ko ia 'e he Poate ki he Minisitā. 'Io 'e sai pē ke fakahū he 22 pea toki hanga 'e he Minisitā 'o 'omai.

'Eiki Sea : Ko ia.

'Eiki Palēmia : Ko ia pē Sea, toki fakalea fakalelei ia ka ko e fakakaukau ke 'omai 'a e lipooti fakata'u 'a e ngaahi Poate ki Fale Alea ni. Mālō Sea. Fokotu'u atu kae toki ngāue ki ai 'a e ...

'Eiki Sea : Kole atu pē ki he Kalake ke fakatokanga'i 'a e fakalea ke toki fakatonutonu ka 'oku 'osi mahino ki he Fale ni 'a e laumālie e fokotu'u 'a e 'Eiki Palēmia. Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

Ngaahi fakatonutonu ki he kupu 22 hili 'a e lau tu'o 2

Semisi Sika : Sea kātaki ke toe ki'i fakama'ala'ala mai ange ngaahi fakatonutonu ko eni na'e toki 'oatu fakamuimui 'i he hili 'o e lau tu'o 2. Na'e ai 'a e ngaahi fakatonutonu ke toe ki'i mahino ange.

'Eiki Sea : 'A ia ko hono fakalea ko eni he taimi ni **kuo pau ki he Minisitā 'i he'ene ma'u 'a e ngaahi lipooti fakata'u 'o e pisinisi 'a e Pule'anga takitaha, ke fakahū ki he Kapineta 'i he loto māhina 'e 1 'i he'ene ma'u.**

'A ia 'oku fakatonutonu 'a e hoko atu, 'a ia 'e fakapekia'i ...'e **ngofua**,.. kae tānaki ki ai **pea kuo pau ke fakahū atu...** 'a e lipooti ki he Fale Alea 'i hano fiema'u.

Ko ia Hou'eiki ko e fakamanatu atu pē na'e 'osi fokotu'u mai 'a e kupu ko eni 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga mo 'ene fakaleá, 'a ia ko 'etau fakakau pē ia ki he pāloti, ko e fakatonutonu ki he tefito'i Lao Fakaangaanga.

'Eiki Palēmia : Sea, kapau ko ia 'oku 'osi faka'ofa'ofa ia ke toki fakahū mai pē ia ka tau pāloti.

'Eiki Sea : Ka na'e 'i ai ha'o fakalea ke 'ohake he *screen*? Ko ia Hou'eiki ko e fakatonutonu ko eni 'oku tau ...

<008>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Sea: ... pāloti'i ko e fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he kupu 22 'a ia 'oku tamate'i e kupu si'i (2) pea mo e fakatonutonu ko eni 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Palēmia 'i he kupu 19 ko e fakatonutonu ki he kupu 22 **ke fakakau atu e Fale Alea ki he Lipooti** ko eni e 'a e 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga **ke fakahū mai e ngaahi Lipooti Fakata'u ki Fale Alea.**

Toe ai ha kole fakama'ala'ala? 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki.

Monomono Minisita Leipa ki he kupu si'i 2 he kupu 22

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e tokoni atu pē ki he ki he fakalea ko ia e kupu, 'a e fakatonutonu pea mei he Pule'anga ki he kupu si'i (2) ko ia e 'ū fakatonutonu kupu 22. Na'a lelei ange ke pehē pē 'e 'ikai ngofua ke fokotu'u koe'uhí pē ke tu'u ai hono ta'ofi, 'e 'i hono to'o pea fakalongolongo, mālō Sea.

'Eiki Sea: 'A ia ko e fokotu'u eni 'e taha mei he Hou'eiki Minisitā ke fakalelei'i 'a e kupu si'i (2) 'aki hono fakahū 'a e, 'e 'ikai ngofua pea hoko atu pē 'ene tu'u lolotonga. 'Eiki Palēmia?

'Eiki Palēmia: 'Io faka'ofa'ofa ia 22? 'O ...

'Eiki Sea: Ko ia.

Semisi Sika: Ko e kupu 22 (2) ko e tu'u lolotonga ko ia pē ia 'oku 'uhinga ki ai 'o 'oua 'e toe liliu ...

Fakatonutonu ki he kupu 22 ke fakangatangata hoko kau ngāue fakapule'anga ke Sea he Poate pisinisi e Pule'anga

'Eiki Sea: 'A ia ko 'ene tu'u lolotonga 'oku 'asi he kupu si'i (2) 'o e kupu 32 'oku fakatonutonu 'e he kupu 22 'e ngofua ko e fakalelei ki ai tānaki ki ai 'e 'ikai ngofua. 'A ia ko hono fakangatangata ia 'a e kau ngāue fakapule'anga mei he'enua hoko ko e Sea 'o ha pisinisi 'a e Pule'anga.

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'una Sea. Ko e 'uhinga pē Sea hono hono to'o e fakatonutonu kae tu'uma'u pē kupu motu'a. 'E 'ikai ke hoko ha taha ngāue fakapule'anga ko ha Sea 'o ha pisinisi 'o e Pule'anga. Ka 'oku ...

Eiki Sea: Ko e fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga na'e fokotu'u mai 'anenai ke to'o e kupu si'i (2) kae tali pē kupu si'i (1). 'A ia ko e fakalelei ko eni 'oku 'omai he 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki ke tānaki pē kimu'a he kupu si'i (2) 'a e, 'e **'ikai ngofua**. 'A ia na'e 'ikai ke tali e me'a na'a ke fakamalanga mai ki ai ko e fakatonutonu pē eni na'e tali 'e he 'Eiki Minisitā. Tongatapu 2?

Semisi Sika: Sea kātaki kapau 'e me'a hifo pē ki he fo'i lao lolotonga ki he Kalake ke ne 'ohake 'oku 'osi 'i ai pē 'a e 'a e fo'i laumālie ko ē fokotu'u 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a ia 'oku 'ikai ke tau toe liliu 'e tautolu e fokotu'u ko e foki pē ia ki he ki he lolotonga ko ena 'oku 'asi ko ena. 'E **'ikai ke hoko ha taha ngāue fakapule'anga ko e Sea 'o ha pisinisi 'a e Pule'anga**.

Eiki Sea: Ko ia ka 'oku hanga 'e he Lao Fakaangaanga 'o fakapekia'i kātoa e fo'i kupu ko eni 'a ia ko e kupu fo'ou ko ē 'oku fokotu'u mai he Lao Fakaangaanga te tau hanga 'e tautolu 'o fakapekia'i e fo'i kupu ko ena 'oku ke me'a mai ki ai 'o kapau te tau to'o kakato e kupu si'i (2) ko e 'uhinga ia 'oku fakalelei'i ai e kupu Si'i (2) 'o tānaki atu 'e 'ikai ngofua ke tatau mo e *original* ko ē he kupu 32 ko ē kimu'a.

Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea pou pou atu ko e 'uhinga ia e fakalelei.

Eiki Sea: Ko ia.

Eiki Minisitā Fefakatau'aki: He koe'uhí he 'oku to'o e kupu motu'á ia.

Eiki Sea: Ko ia. 'Oku mahino pē ki he Hou'eiki e fakatonutonu he taimi ni. Mālō 'a ia ko e fakatonutonu ko eni 'oku fokotu'u mai he 'Eiki Minisitā Pa'anga fakalelei'i he fokotu'u ko eni e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki fakataha pea mo e fakatonutonu na'e 'omai 'e he 'Eiki Palēmia.

Pālōti'i 'o tali lau tu'o 3 Lao Fakaangaanga fika 13/2021

Ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o tolu 'a e Lao Fakaangaangá fakataha pea mo fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai e 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai e toko hongofulu mā taha (11).

Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o tolu e Lao Fakaangaanga ...

<009>

Taimi: 1540 – 1545

Eiki Sea: ... pea mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea

Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'angá

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Seá, kae ‘uma’ā e Fale ‘Eiki Sea, fakamolemole pe kae fakahoko atu e fakamālō meí he Pule’angá ‘i hono tali ‘a e ki’i fakalelei ko ení ki he laó Sea. Mahalo ko e konga lahi ia e fakalelei ki he lao ko ení ‘a e fiema’u ke longomo’ui ange ‘a e taliui ‘a e kau talēkita ki he Pule’angá koe’uhinga ko e fatongia ko ē ‘oku nau faí. Pea hangē ko e toe fakalelei ko ē na’e faí ‘oku kei hoko atu pē ‘a e taliui ‘a e Pule’angá ia ke fakahū mai ngaahi līpooti ko iá ki he Seá pea mo e Falé ke nau me’a ki ai ki he ola ‘o e ngāue ‘a e ngaahi kautaha ko ení ‘a e Pule’angá ‘oku fakahoko he ngaahi ta’u kotoa pē. Mālō ‘Eiki Sea e ngāue, mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u fakatokanga’i ‘oku toe pe miniti ‘e 20 pea tau a’u ki he 4, kapau ‘oku mou fie hoko atu pea tau hoko atu pē, he kuo ‘osi fakalaka tautolu ia he tau taimi mālōlō angamaheni. Poupou?

Lipooti fika 6/2021 Komiti Pa’anga

Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he fika 5.5. tau ‘asenitá ‘a ia ko e Līpooti fika 6 2021, Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’angá ki he ngaahi me’a fakapa’angá. Fekau’aki eni mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pangikē Langa Fakalalakaka ‘a Tongá. Ko e Lao Fika 14 ‘i he 2021, kole atu ki he Kalaké ke ne lau mai tohi fakahū mai ‘aki e līpooti ko ení.

Kalake Tepile:

‘Aho Tu’apulelulu 29 ‘Aokosi 2021

Lord Fakafanua
‘Eiki Sea Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Līpooti fika 6 2021 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’angá mo e Ngaahi Fakamatata Fakapa’anga ‘a e pule’angá fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga fika 14, 2021, Lao Fakaangaanga fakatonutonu ki he Pangikē Langa Fakalalakaka ‘a Tonga 2021.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’ú na e līpooti fika 6 2021 Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi fakamatata fakapa’anga ‘a e Pule’angá ke me’a ki ai e Feitu’ú na mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ‘o Tongá.

‘Oku fekau’aki e līpooti ni mo e Lao Fakaangaanga fika 14/2021. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pangikē Langa Fakalalakaka ‘a Tongá 2021.

Faka’apa’apa atu

.....
Semisi Kioa Lafu Sika

Sea Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá.

Ola e ngāue 'a e Komiti

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ne lau mai peesi fika 6 'a ia ko e kongá 4, ola ngāue komiti 'o a'u ki he ngata'anga e peesi 7.

Kalake Tepile: Ola e ngāue 'a e komiti, hili 'a e uike 'e taha na'e tuku atu ai 'a e Lao Fakaangaangá ni ke fakahoko mai ai ha ngaahi fokotu'u me'i he kakai 'o e fonuá pea mo e ngaahi kupu fekau'aki. Na'e 'ikai ai ke toe 'i ai ha ngaahi fokotu'u tohi ne fakahū mai ki he komiti ke fai ha fakatonutonu ki he Lao Fakaangaangá. Ne vakai'i ai pe 'e he komiti 'a e Lao Fakaangaangá ni pea mo 'enau ngaahi fokotu'u pea na'a nau tali ai 'a e fokotu'u me'i he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'a ia 'oku fakaikiiki 'i he vahe 3 'o e lipooti ni. **Ke fakatonutonu 'a e Kupu 8 'o e Lao Fakaangaanga** 'o anga pehé ni.

Ngaahi fokotu'u fakatonutonu ke fakahoko ki he Lao Fakaangaanga fika 14/2021

Fakatonutonu 'oku fokotu'u atu 'e he komiti ke fakahoko ki he Lao Fakaangaangá.

Kupu ke fakatonutonu ko e kupu 2 kongá B, tamate'i 'a e 'uhinga'i leá, Minisitā mo hono faka'uhinga 'oku fokotu'u atu 'i he kupu 2(B) 'o e Lao Fakaangaangá pea fetongi'aki 'a e fakalea fo'ou ko eni. Fakalea fo'ou, Minisitā, 'oku 'uhinga ki he Minisitā 'okú ne tokangaekina e pa'angá.

Kupu 8, tamate'i 'a e kupu 9 (8) (kupu si'i 8) 'oku fokotu'u atu 'i he kupu 8 'o e Lao Fakaangaangá pea fetongi'aki 'a e fakalea fo'ou ko eni.

Ko e kau Talēkita kotoa pe kuo pau ke totongi atu honau vāhenga ko iá 'o fakatatu ki he' enau ngaahi ngāue 'o hangē ko ia 'oku ngofua ke tu'utu'uni 'e he Minisitā 'i he loto ki ai 'a e Kapineti.

Ko e fakatonutonu foki 'oku fokotu'u atu 'e he komiti ki he Lao Fakaangaangá na'a nau ngāue fakataha ki ai pea mo e 'Ateni Seniale 'io he fakataha fika 6 'o e 2021 'a e komiti. Koe'uhi ko e mahu'inga ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi fepakipaki fakalao ki he fakatonutonu ko eni pea na'e kakato ai 'a e ngāue 'a e komiti.

Na'e tali ai pe 'e he komiti ...

<010>

Taimi: 1545-1550

Kalake Tepile: ... he fakataha ni ke lipooti 'a e ola 'o 'enau ngāue ki he Lao Fakaangaanga Fika 14/2021 ki Fale Aleá.

Konga 5. Ko e Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u mei he Komiti Pa'anga.

Makatu'unga 'i he ola 'o e ngāue na'e fakahoko he komiti fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ni 'a ia 'oku hā 'i he vahe 4 'o e lipooti ni, 'oku 'oatu ai 'a e fokotu'u 'a e komiti 'o anga pehé ni:

1. Ke tali 'a e Lao Fakaangaanga Fika 14/2021, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangikē Langa Fakalalakala 'o Tonga 2021 mo hono ngaahi fakatonutonu 'a ia 'oku hā 'i he *Vahe 4* 'o e lipooti ni.
2. Ke tali 'a e Lipooti Fika 6/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá 'o fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 14/2021: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangikē Langa Fakalalakala 'o Tonga 2021.

'Eiki Sea: Me'a mai Sea e Komiti Pa'anga.

Semisi Sika: Mālō Sea. Ko u tui ko e, 'oku lava atu foki e ongo fo'i lipooti 'e 2 ko ē ki he *Credit Union* 'a eni ko eni na'e toki fakahoko mai he kalaké pea mo e Lao ko eni ki he *Public Enterprise*. 'A ia ko e fo'i lipooti faka'osi eni 'a e Komiti Pa'anga 'o fekau'aki pea mo e Pangikē Langa Fakalalakala. Ko e pangikē foki ko eni na'e 'i he malumalu 'o e *Public Enterprise* pea 'oku 'osi mahino eni e fokotu'utu'u ko ia 'o e lolotongá, 'oku 'i he malumalu ia 'o e Minisitā Pa'angá 'o hangē pē ko ia ko e Pangikē Pulé. Pea ko e fakatonutonu ko eni Sea ke, ke mahino pē 'a e 'uhinga lea ko ia 'o e Minisitā 'oku 'ikai ko e Minisitā ki he *Public Enterprise* ka ko e Minisitā ki he Pa'angá pea ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea: Kapau 'oku 'ikai toe 'i ai ha fokotu'u Hou'eiki te u kole ki he kalaké ke tau pāloti e lipooti ko eni.

Pāloti'i 'o tali Lipooti Fika 6/2021 Komiti Tu'uma'u Ngaahi Me'a Fakapa'anga

Ko ia 'oku loto ke tau tali e Lipooti Fika 6/2021 e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'angá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosia Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu pea mo e 'Eiki Minisitā Ngoue. Loto e Hou'eiki ki ai ko e toko 20.

Lao Fakaangaanga Fika 14/2021 (Fakatonutonu ki he Lao Pangike Langa Fakalalakala)

'Eiki Sea: Mālō. Hou'eiki tau hoko atu leva ki he Lao Fakaangaanga Fika 14/2021 ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangikē Langa Fakalalakala. Na'e lau 'uluaki he 'aho 3 'o 'Aokosí, tukuhiho ki he Komiti Pa'anga. Ko eni 'oku fakafoki mai he 'aho ni ke tau lau tu'o 2. Kole atu ki he Kalaké ke ne lau tu'o 2 mai e Lao Fakaangaanga.

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE PANGIKE LANGA FAKALAKALAKA 'O TONGA 2021

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI HE PANGIKE FAKALAKALAKA 'O TONGA [VAHE 16]

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

1 Hingoa nounou mo e ‘UHINGA’i Lea

(1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Langa Fakalakalaka ‘o Tonga 2021.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 2 e Lao Fakaangaanga ko ení fakahā mai ho nima pea mo ‘ene ngaahi fakatonutonu.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto kotoa e Hou’eiki toko 20.

‘Eiki Sea: Lau tu’o 3.

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE PANGIKE LANGA FAKALAKALAKA ‘O TONGA 2021

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU ‘A E LAO KI HE PANGIKE FAKALAKALAKA ‘O TONGA [VAHE 16]

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

1 Hingoa nounou mo e ‘UHINGA’i Lea

(1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Langa Fakalakalaka ‘o Tonga 2021.

Pālōti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangikē Langa Fakalakalaka ‘a Tonga 2021

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 3 ‘a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangikē Langa Fakalakalaka ‘a Tonga fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto kotoa e Hou’eiki toko 20.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga. ...

<002>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Sea: ... fakataha mo ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’afitu. Loto kotoa ‘a e Hou’eiki ko e toko uofulu, (20).

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Fakamālō’ia hono fakapaasi Lao Fakaanga fika 14/2021

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni Sea, kae hoko atu ki’i fakamālō.

Sea ko e lao ko eni ko e ta’u ‘aki eni hono 3 eni ‘a e fakalelei ki he lao ko eni, ‘a e Pangikē Pule, ‘a e Pangikē Fakalalaka, pea kau ai pea mo e ‘uhinga foki Sea ko e hū fo’ou mai ko eni ‘a e ongo *retirement* ‘o mēmipa ‘i he’etau Pangikē *TDB*, pea ‘oku ou fakahoko atu ‘a e fakamālō ki he Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘i he ngāue lahi kuo lava ‘o tali ‘a e fakalelei ko eni ke fakafaingofua’i ‘aki ‘a e ngāue ‘a e Pangikē Langa Fakalalaka ‘Eiki Sea.

Fie puke pē ki’i faingamālie ko eni Sea ke u fakamālō ki he Sea ‘o e Poate ‘o e kau Talēkita, *Lord Afu’alo Matoto* ‘o Tu’anikivale, Sea ia ‘i he Poate ‘i he ta’u ‘e hongofulu tupu ko eni kuo ‘osi Sea, pea kuo kakato hono fatongia, pea kuo kole mai ke ma’u ha mālōlō, pea ‘e kamata *effective* ia mei he ‘aho ‘uluaki ‘o Sepitema.

Ko ia ‘oku ou fie fakafongia’i ‘a e fakamālō loto hounga pea mei he ‘Eiki Palēmia mo e Pule’anga, ko e ‘uhinga ko e fua fatongia ki he langa hake hotau Pangikē ‘i he ngaahi ta’u lahi, na’a ne fakahoko fatongia ai, ‘ikai ke ngata pē ma’a e Pule’anga kae ‘uma’ā foki ‘a e Pangikē Langa Fakalalaka, pea pehē ki he kau Talēkita kae ‘uma’ā ‘a e Pule ‘i he ngāue lahi kuo lava pea ko eni kuo tali ‘e he Fale ‘a e lao, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Lipooti fika 10/2021 Komiti Lao

‘Eiki Sea: Mālō ‘aupito Hou’eiki tau hoko atu ki he fika 5.7 ‘etau ‘asenita, ko e Lipooti fika 10/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao, fekau’aki eni pea mo e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ‘e 2, ko e *rivate members Bill*, fakatoloua. Kole atu ki he kalake ke ne lau mai ‘a e tohi fakahū mai ‘aki ‘a e lipooti.

Kalake Tēpile: (*Lau ‘a e tohi fakahū*)

Komiti Tu’uma’u ki he Lao.

‘Aho 19 ‘o ‘Akosi, 2021

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea,
Fale Alea 'o Tonga,
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Lipooti fika 10/2021 – Komiti Tu'uma'u ki he Lao

'Oku ou fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e Lipooti Fika 10/2021 Komiti Tu'uma'u ki he Lao ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Fekau'aki 'a e lipooti ko eni mo e Lao Fakaangaanga Fika 28/2021 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 4 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga, 2021, pea mo e Lao Fakaangaanga Fika 29/2021, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 5 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga, 2021.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Mo'ale Finau. (*Fakamo'oni*)
Sea Komiti Tu'uma'u ki he Lao.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke lau mai peesi fika 7, vahe 3, fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u.

Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u 'a e Komiti.

Kalake Tēpile: (*Lau 'a e fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u ...*)

Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu'u 'a e Komiti.

Kuo kakato 'a e ngāue 'a e komiti ki hono vakai'i 'a e Lao Fakaangaanga Fika 28, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 4 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2021, pea mo e Lao Fakaangaanga fika 29/2021, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 5 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga, 2021. Pea 'oku fai pau ki he Tu'utu'uni 125 (4) mo e Tu'utu'uni 175 (2), fakahoko atu ai 'a e ngaahi fokotu'u ko eni:

• **Ngaahi Fokotu'u:**

1. Ke tali 'a e Lipooti Fika 10/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao.
2. Ke lau 'uluaki 'i Fale Alea, Lao Fakaangaanga Fika 28/2021, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 4 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga, 'a ia 'oku 'oatu 'i he fakalahi 2.
3. Ke lau 'uluaki 'i Fale Alea, Lao Fakaangaanga Fika 29/2021, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 5 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2021, 'a ia 'oku 'oatu' i he fakalahi 3.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Sea 'o e Komiti Lao kātaki 'o 'omai ha fakakakato mai ho'o lipooti.

Fakama'ala'ala ki he Lipooti fika 10/2021 Komiti Lao

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Sea ko e lipooti ena fika 10 'a ia 'oku lave ia ...

<005>

Taimi: 1555-1600

Mo'ale Finau: ... 'I he Lao Fakaangaanga fakatonutonu Konisitūtone 1 'a e 28 fika 28/2021 pea mo e 29. Sea ko e ongo liliu pē eni ia 'o e Konisitūtone ki he kupu, 'a ia ko e Lao Fika 28/2021 ko e liliu Konisitūtone he kupu 4 'o e Konisitūtone 'Eiki Sea. 'A ia 'oku fokotu'u ai 'a e fo'i lea ko ia ko e "me'avale" ke to'o kae fetongi'aki e fo'i lea ko e "kakai" pea ko e fakatonutonu ko ē fika 29/2021 'Eiki Sea ko e Lao ia fekau'aki pea mo hono **tukuhifo e Sea e Fale Alea ke liliu pea mei he vaeua ki he vahe tolu 'e ua ko e tokolahi ia** 'Eiki Sea 'o hangē ko e me'a na'e lau atu 'Eiki Sea 'oku 'osi fakakakato 'e he *sponsor* e Lao ko eni 'a e ngāue fekau'aki mo e tu'utu'uni vakai'i 'e he komiti pea 'oku fokotu'u atu 'Eiki Sea 'a e ongo Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ko eni 'Eiki Sea. 'A ia na'a ku toki lave atu ki ai kupu 4 pea mo e Kupu 61 kupu si'i 3 'o e Konisitūtone ko ia pē Sea mālō fokotu'u atu.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti e lipooti mei he Komiti Tu'uma'u ki he Lao Lipooti Fika 10/2021. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala loto ki ai e toko 16 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e lipooti ko eni mei he Komiti Lao Fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga fika 28 & 29/2021

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu leva ki he ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni 'e 2 'a ia ko e Lao Fakaangaanga Taautaha 'a e Mēmipa Fika 28/2021. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 4 ki he Lao Konisitūtone 'o Tonga, ko u tuku heni e faingamālie ki he Fakafongfa Fika 1 'o Tongatapu ke tuku mai ha'ane fakamatala nounou 'ikai toe laka 'i he miniti 'e 5.

Fokotu'u fakatonutonu ki he kupu 4 e Konisitūtone

Siaosi Pohiva: Tapu mo e Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā pehē ki he Fakafongfa Fale Alea. Sea ko e fakatonutonu ko ena ki he Konisitūtone kupu 4 'oku hangē pē 'oku 'asi he lipooti Sea. Ko e Tō Folofola 'a e Tama Tu'i hono V, Tupou V na'e kau ai 'a 'Ene me'a 'o pehē 'oku mahu'inga ke liliu ke fakatonutonu mo fakalelei'i 'a e Konisitūtone ke 'alu mo hono taimi.

'Eiki Sea : Kātaki 'Eiki Minisitā Ako ko e Lao Fakatonutonu eni ki he Konisitūtone fekau'aki pea mo hono liliu 'o e ...

Kole fakama'ala'ala ki he fiema'u hiki tokolahi e pālōti mei he vaeua ki he vahe 2/3

'Eiki Minisitā Ako : Ko ia na'a ku 'uhinga au ki he vahe 2 'e 3. Mei he *simple majority* ki he *two third* ki he vahe tolu 'e 2 'a ia ko e vahe tolu 'e 2, 'a ia ko 'eku 'uhinga ko 'eku 'e au ke *clarify* mai ange 'o kapau ko e kau Mēmipa 'oku toko 26, ko e vahe tolu 'e 2 'o e 26 'oku 17.3 'a ia ko e toko 17 pē ko e toko 18, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha 17.3 Ko 'eku 'uhinga 'a'aku ko u tui pē na'a ke 'osi mea'i pē 'a e fakafekiki ko ia 'i Ha'amoā fekau'aki ko ia mo e peseti. He 'oku fiema'u ke fakapapau'i 'a e fika ko e 'uhinga pē na'a tau toe a'u ki ha me'a pehē, ka ko e 'eke pē ia ke fakama'ala'ala mai Sea mālō.

Siaosi Pohiva : Sea fakamolemole pē ka u ki'i tali ki he fehu'i ko ē. 'I he fo'i lao ko ia na'a ku fakahū mai, na'a ku fakahū mai ko e toko 17 pea ko e fale'i pē na'e 'omai kia au pea mei heni, ke to'o 'a e toko 17 kae 'ai 'a e vahe tolu 'e 2 . Mālō.

Fokotu'u ke 'omai ha lau Pule'anga fekau'aki mo e fokotu'u liliu Konisitūtone

Lord Tu'iha'angana : Sea ki'i fakahoha'a pē. Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ko 'eku ki'i fakahoha'a pē 'a'aku ia ke tokoni mai e Feitu'ú na 'uhinga ko e fekau'aki mo e lao ko eni fakatonutonu e Konisitūtone. Mahino 'aupito pē ia hangē ko eni kuo 'osi fai mai hano malanga'i 'e he Fakafofonga 'oku ne fakahū mai. Ko e Lao Fakataautaha foki eni Sea, pea ko eni ko 'etau founga ngāue foki ia 'Eiki Sea, ko e 'osi hono .. pea lau tu'o 2. Ka ko e 'uhinga 'Eiki Sea ko e Lao Fakataautaha eni, pea ko e tafa'aki 'a e Pule'anga 'oku tokolahi 'i Fale Alea ni. 'A ia ko 'eku 'uhinga pē Sea, ka fai ki ho'o founga ngāue, pea pālōti'i 'o 'ikai ke tali ia, pea ko ia 'oku ou kole ai. Ko e 'uhinga he na'a ku ma'u e laumālie ko eni he fai 'a e feme'a'aki 'a e Komiti Lao, pea na'e 'osi fakahoko pē, pea na'e 'osi 'i ai pē mo e ngaahi 'uhinga ia na'e 'ohake ai, hangē ko eni na'e kamata 'ohake 'e he Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Vava'u 'a e ngaahi fakalea. He ko e fo'i lea ia ko ē 'oku faka, 'oku 'ai ko ia ke fetongi'aki, ko e fo'i lea ko e kakai. Pea ko e, ka 'oku 'uhinga, ka 'i he faka-Pilitania 'oku fo'i fakalea ia 'e 2. 'A ia ko e *commoner* hangē ko ena 'oku 'uhinga ki ai 'a e me'avale, pea ko e *people*, 'oku 'uhinga ki ai 'a e kakai. 'UHINGA LEVA, ka liliu leva 'a e me'a ko ia 'oku fakatonutonu mai 'e he Fakafofonga 'e mahino leva ia 'e kakai loua pē ka ko e faka-Pilitania ko e ongo fo'i lea kehekehe ia mo e faka'uhinga kehekehe ko e si'isi'i 'etau lea Tonga. Kae kehe ko 'eku pōini 'a'aku Sea, he 'uhinga na'a ku ma'u pē 'a e fakakaukau, tui pē ke 'omai ke fai hono 'omai 'e he Fakafofonga 'ene 'uhinga ke 'omai, pea na'e pehē 'e ...

<008>

Taimi: 1605-1610

Lord Tu'iha'angana: ... he Fakafofonga ia loto pē ke 'omai e fakatonutonu ke a'u mai ki he Fale Alea 'o Tonga ke lau pea ne fai mai hono fakamalanga'i. 'Oku mahino foki Sea ko e fakalea ko eni mo e fo'i lea ko eni nau faka'eke'eke ki he 'etau kau Laó tau kau Fakafofonga Lao 'a e Fale Alea pē ko e, pea nau pehē ko e talu pē eni e tu'u 'a e fo'i lea ko ē mei he kamata e Konisitūtone 'o Tonga 'a ia kuo 'osi 'ova he senituli Sea 'a 'etau fononga mai hē pea te a'u

mai ki he ngaahi to'u Fale Alea mai kimui ni pē ko e hā, kai kehe ka ko e hā e faka'uhinga e Fakafofonga tau faka'apa'apa ki ai.

Ka ko 'eku pōini pē 'a'aku Sea ko ē 'oku 'omai he Fakafofonga 'ene me'a pea 'uhinga 'oku pau ke tau pālōti pea 'oku mahino 'oku 'ikai ko e lao eni ia angamaheni 'a e faha'i 'oku tokolahi taha 'i Fale Alea, 'i loto ni pē 'e lava pē ke 'oatu 'a e laumālie ko ia ke 'omai 'ene faka'uhinga pea ko e pōini mahu'inga kuo ne 'omai ko e 'uhinga 'oku ngali pehē 'oku 'ikai ke kei 'aonga ia ke ngāue'aki e lea ko ē 'i he kuonga ko eni pea ko u, ka ko 'eku 'ai pē 'a'aku ke 'ai ha fale'i mai 'a e Feitu'una ko e 'uhinga ke mai, ke laumālie ko ē ke fiemālie pē Fakafofonga pē 'e lava pē ke toe ki'i fakaafe'i he Feitu'una ke mai ha me'a 'a e tafa'aki ko ē 'oku nau ma'u e *majority* 'i heni tukukehe ka nau hiki nima pē nautolu 'oku 'ikai ke tali pea 'e si'i pekia pē ka 'oku te'eki ke fu'u ma'ala'ala ko ē 'oku 'omai 'ene 'uhinga pē 'e lava ke me'a mai e Pule'anga ko e hā 'enau fakakaukau ki he fokotu'u ko eni mo 'enau tu'u, pea mo 'omai mo ha ngaahi 'uhinga ke mahino pē he 'oku 'i ai e 'uhinga hangē ko 'eku lave kuo 'ova he senituli e tu'u 'a e lea ko ē ka kuo 'omai he 'aho ni 'oku hangē 'oku 'ikai ke, ka 'i he lave 'a e motu'a ni ka 'i he 'uhinga 'a e motu'a ni ko e fo'i fakalea ko ē 'oku ne fai pē fo'i fakakehekehe ko e 'uhingá he ko e he 'oku 'ikai ke tau ngāue'aki 'e tautolu Sea 'oku mohe pē ia hē he loto Konisitūtone.

Ko e angamaheni ia 'etau 'etau fetu'utaki 'a tautolu 'oku 'ikai ke kei ngāue'aki ia ko 'etau toki ngāue'aki pē 'e tautolu hotau ngaahi 'ulungāanga faka-Tonga 'etau tukuhifo ha'ate malanga pē ko ha'ate lea ki ha tokotaha pē ko ha lakanga 'oku ma'olunga ange 'ia kita 'oku tau hanga 'o lī kita ki lalo 'o toki ngāue'aki e ngaahi me'a ko eni, kai kehe ka ko 'eku pōini pē 'a'aku Sea 'uhinga ko e pālōti na'a si'i na'a, kae 'omai mu'a ha le'o 'o e tafa'aki ko eni tokolahi Fale Alea he ko e me'a he ko e lao ko e lao mahu'inga eni ko e liliu Konisitūtone. Ko e hā 'enau lau ki hē pea 'omai mo ha'anau 'uhinga pea mahino ki he si'i ki he Fakafofonga ko e 'uhinga ē 'oku tu'u ai e Pule'anga pea tau toki pālōti leva ko e 'uhinga ko e hā e me'a 'e hoko ka 'oku fai e femālie'aki fiemālie Fakafofonga ki he'ene me'a 'oku 'omai pea 'omai ha tali mo e hā e 'uhinga ka tau toki pālōti Sea mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ke u ki'i tokoni atu mu'a Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Lao.

Fokotu'u na'a 'oku fakapotopoto ke mohetolo alea'i fakatonotonu ki he Konisitūtone

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'una Sea mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Eiki Sea ko 'eku tokoni pē 'a'aku ia koe'uhī pē ko e nounou 'etau taimi ngāue na'a fakapotopoto ange ke tuku atu ki ha taimi he koe'uhī ko e tu'utu'uni ko ē 'a e kupu 79 'o e Konisitūtone kuo pau ke *unanimous* 'a e tu'utu'uni 'a e Kapineti kuo pau ke toe 'alu ki he Kapineti ia 'o toki 'alu ai ka ko e taimi ni lolotonga 'i Nu'usila 'a e Tokoni Palēmia ia 'a ia ko e fale'i ko ē 'a e 'Ateni Seniale kuo pau ke kakato 'a e toko 12 ko 'ene 'uhinga ia ko ē 'a e kupu ko iá 'a ia kapau te tau mole hotau taimi lahi 'i he ngaahi fokotu'u Konisitūtone he taimi ni he 'ikai ke lava 'o ngāue ha me'a ia fakatatau ki he tokolahi ko ē 'o e Kapineti he taimi ni na 'oku fakapotopoto ange ke ki'i mohetolo ka tau hoko atu ki he'etau 'ū ngāue kehe kae toki vakai'i hano taimi. Mālō Sea.

Siaosi Pohiva: Sea, fakamolemole pē tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Fale na'e 'osi 'ohake fakakaukau ia ko eni 'i he fakataha komiti ko e ko u tui au 'oku totonu ke 'alu pē he *process* ko ē 'a e fo'i lao pē ko fē pē ngata'anga ko ē 'oku ngata ai pea tuku ai, toloi ki he ta'u fo'ou ka

'oku 'ikai ko e 'uhinga e ta'ekakato 'a e Kapineti ke ta'ofi ai hono 'omai e fo'i lao ia fakahū mai ko e anga pē e fakakaukau ...

'Eiki Minisitā Lao: 'Ikaiki ko e 'uhinga pē 'a'aku ia Sea ko e ko e anga ko ē 'etau tu'u 'etau polokalama ho Fale he taimi ni 'oku 'ikai ke ai ha 'uhinga kehe ia koe'uhí ko e fu'u nounou 'etau taimi mo 'etau 'ū lao 'oku feinga'i pea mo e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e Kapineti.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Lao kuo 'osi mahino e me'a ia 'oku ke me'a mai ki ai ka 'oku 'i tu'a ia he mafai ko eni e Fale Alea ko e taimi ko ē 'oku paasi ai ...

<009>

Taimi: 1610 – 1615

'Eiki Sea: ... pe fakamālōlō'i ha lao 'e toki makatu'unga ia hono 'oatu e laó ki he Kapineti pea toki me'a pe ia 'a e Kapineti ke nau toki tu'utu'uni ki ai 'o kapau ko ha Lao Fakaangaanga 'okú ne hanga 'o fakatonutonu e Konisitūtoné. Ko eni 'oku me'a mai 'e he Siponisā ko eni e laó 'oku loto pe ia ke hoko atu 'a e ngāue 'a e falé ki he'ene Lao Fakaangaangá neongo 'oku 'osi mahino 'e 'ikai malava ke fakakakato e *process*. 'Oku 'i ai 'ene totonu ke fakahū mo 'ene Lao Fakaangaangá pea ko e me'a tau'atāina pe Hou'eiki ke mou toki pāloti ki he iku'anga e Lao Fakaangaanga ko iá.

Hou'eiki ko e me'a na'e 'ohake 'e he tokoni Seá ko e Fakaafonganga Nōpele 'o Ha'apai 'oku mahu'inga 'aupito ke tau fakatokanga'i ko e feme'a'aki ko eni he taimi ni 'oku fekau'aki ia mo e founda ngāué ko e 'uhinga ia 'oku faka'atā atu ai ke mou me'a mai ka ko 'etau tohi tu'utu'uni ko e lau 'uluaki ko eni e Lao Fakaangaanga 'oku 'ikai ngofua ke toe fai hano tipeiti'i 'a ia ko e pāloti pe. Ka 'oku 'uhinga lelei kia au 'a e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakaafonganga Nōpelé. Mahalo 'oku totonu pe ke 'oatu ha faingamālie e Hou'eiki Fakaafonganga e Kapineti ke 'omai ha nau 'uhinga, fakamatala 'a 'enau pāloti, loto pe ta'eloto. 'I hono lau 'uluaki, 'i he'ene pehē kapau 'oku mou loto ke faka'atā pē homou feme'a'aki 'i he Lao Fakaangaangá pau ke tau pāloti tautolu ia ke faka'atā ke mou me'a mai fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga. Ka e 'oua te tau muimui 'i he anga maheni 'a ia ko 'etau pāloti fika 1 ta'e 'i ai ha feme'a'aki.

Pea toki hoko leva feme'a'aki ia hili hono lau tu'o uá, manatu'i kapau te tau tali pe ta'e tali e lao ko eni hono lau 'uluaki 'e pekia ai pe 'o kapau 'e ta'e tali. 'O kapau 'e tali 'e tukuhifo leva ia ki he komiti 'e tu'utu'uni ki ai Sea pea 'e uike 2 'a e Lao Fakaangaanga ia he komiti. Mou 'osi mea'i pe 'e 'ikai ke foki mai ki Fale Alea he to'u Fale Alea ko eni he ko 'etau taimi. 'A ia ko e fokotu'u ia Hou'eiki, ke mou pou pou mai pe ta'e pou pou ke hoko atu hono feme'a'aki kimu'a pea tau 'pāloti'i 'uluaki.

Mateni Tapueluelu: Pou pou atu Sea ke paloti mu'a ke tu'u fakatafa'aki 'e tau tu'utu'uni ka e lava ke fai ha ki'i fakalavelave nounou pe kimu'a pea toki fai e paloti.

'Eiki Sea: Kimu'a pea tau pāloti 'uluaki, ko ia, kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti, ko ia 'oku loto ke tau fakatatafe 'a e tohi tu'utu'uni fekau'aki pea mo hono lau 'uluaki e ngaahi Lao Fakaangaanga fekau'aki pea mo e Lao Fakaangaanga ko 'eni ke faka'atā ke mou feme'a'aki ki ai kimu'a pea tau pāloti 'uluaki.

‘Eiki Minisitā Ako: Sea, ko e ki’i kole fakama’ala’ala pe, ko u pehē ‘e au ko e ‘ai ke tau pālōti ‘uluaki. Ko e ‘uhingá kae hangē pe ko ho me’a ke tau muimui pe he tu’utu’uni pe tali pe ta’etali. Kapau leva ‘e tali pea ‘alu ai pe ki ha komití pe ko e ‘alu ki he. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga pe ‘a’aku ia ke tau *follow* pe hangē ko ho me’a ke Tohi Tu’utu’uni ‘o ‘ai ‘o pālōti ‘uluaki

‘Eiki Sea: Ko ia ka ko e fokotu’u ko ē na’e ‘omai ‘e he Fakafofonga Nōpelé ‘o Ha’apaí na’a fiema’u ‘e he Hou’eiki Minisitā ke ‘omai ha’anau fakamatala ki he ‘uhinga ‘oku nau ta’eloto ai ki he Lao Fakaangaanga ko ení.

Lord Tu’iha’angana: Ko ia Sea, ko e ki’i fakamahino atu pe ‘a e fokotu’ú ‘aki pe me’a ‘osi me’a mai ko e me’a pe ia na’á ku tokanga ki ai. ‘UHINGA pe kapau ‘e ki’i tu’u ai kae ‘omai pe ‘e he Hou’eiki ‘aki pē e fo’i poini ne u ‘oatu ko e lao fakataautaha foki eni pea ‘oku tau tatau. ‘A ia ko e tafa’aki ko ē ka ko e tafa’aki eni ‘oku nau tokolahi taha ‘i Fale Aleá ni pe ‘oku ‘ikai ‘uhinga ia ke fakamālohi’i ki ai pē ko e hā, hangē pe ko eni ‘oku ou lolotonga, na u ki’i malanga atu au ai he ko e ‘uhingá ‘oku ‘ikai ke u tui au ki he fo’i lili ko ē pea ne u ‘osi ‘oatu ‘eku ‘u poini. Pea ‘oku ou ‘osi talatu pe ‘e au pea te u pālōti au ki he tafa’aki ‘oku ou tui ki ai. Pea kapau ‘oku, kae ‘oua ‘e fu’u pehē he ko e ‘uhingá na’a si’i, ko ‘eku ‘uhinga pe ‘aku ki he laumālie na’a mau ‘omai’aki eni meí he Komiti Laó pea ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga ‘ene poini pea u ‘oatu ‘eku poini ko e ‘uhingá ē pea tau toki pālōti leva ha lau ‘uluaki ai. Pea toki fai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Seá, mālō. Ka ‘e fai e tu’utu’uni ko ena ‘a e Fale Aleá ‘a ē na u kole atu ai ke tu’u fakatafa’aki ka tau, te ke pālōti koe ‘ikai ke u ma’u ‘e au pe ko e hā e me’a ka ko ‘eku ‘uhingá ka ‘ikai ke tali ko ‘ene, na ‘oku ‘i ai pe ha ngaahi poini lelei ke ‘ohake.

Siaosi Pohiva: Sea ‘e lava pe ke u toe ki’i fakalavelave atu pea toki fai ho’o tu’utu’uni Sea.

Sea Fale Alea: ‘Ikai tau foki, koe’uhí kuo ‘osi ho miniti 5 fiema’u ke tau pālōti pe faka’atā ke mou hoko atu ho’omou feme’a’aki. Mahino ‘aupito ‘etau Tohi Tu’utu’uni ko ‘ene hili pe fakama’ala’ala miniti 5 kuo pau ke tau pālōti’i ‘uluaki ta’efai ha feme’a’aki pe tipeiti ‘a ia ko e me’a ia ...

<010>

Taimi: 1615-1620

‘Eiki Sea: ... me’a ia ‘oku pau ke tau hoko atu ki ai pea toki makatu’unga ai ‘etau hoko atú.

Pālōti ‘o tali fakatatafe Tohi Tu’utu’uni ‘i hono lau/pālōti’i Lao Fakaangaanga fika 28/2021

Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau fakatatafe ‘etau Tohi Tu’utu’uni fekau’aki pea mo e lau ‘uluaki ke faka’atā e Hou’eiki Mēmipá ke nau feme’a’aki he Lao Fakaangaanga ko ení kimu’a pea tau pālōti ‘uluaki ‘i he Lao Fakaangaanga ko ení fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto ki ai e toko 11.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Te u kole atu ke tau mālōlō houa ‘e 1 pea ko u fakamanatu atu ko e Komiti Lao ‘oku fiema’u ke fakataha he taimi ni kimu’a pea tau foki maí. ‘A ia ko u kole atu Hou’eiki ke hoko atu pē feme’a’aki ‘anai ‘i he haafe 5 ki he 7 ... oh haafe 6 Hou’eiki pea ko ‘etau foki mai ko iá ‘o fakakakato toenga ‘etau ‘asenitá ‘a ia ‘oku toe si’i pē. Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti.

Ko ia ‘oku loto ki he fokotu’u ke fakalōloa ‘etau taimi ngāue ...

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kātaki ko e ngāue ko ení ko e hā ia Sea kātaki.

Pālōti ‘o tali ke toloi Fale ki he 530

‘Eiki Sea: Ko e tau toloi pē ‘ikai ke toe fai ha kelesi ko e toloi pē Falé pea tau foki maí. Ko ia ‘oku loto ki he toloi fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto kotoa e Hou’eiki toko 20.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki toloi e Falé ki he haafe e 5, haafe 6.

(Toloi e Falé.)

<002>

Taimi: 1740-1745

Satini Le’o: Me’a mai’a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea (*Lord Fakafanua*).

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, pea ‘oku ou, ‘uluaki fie fakamālō ki he Komiti Lao hono fakakakato ‘a e fakataha na’e ui ‘a e Sea ‘o e Komiti ki he efiāfi ni, ‘oku ou kole atu Hou’eiki ke tau hoko atu pē hangē ko e tu’utu’uni founa ngāue na’e tali ‘e he Fale ni kimu’a pea tau mālōlō mai ki he efiāfi ni.

Ko ‘etau ‘asenita ‘oku tau kei ‘i he fika 5.7, ‘a ia kuo tali ‘a e Lipooti ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Lao, pea na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u heni ke fakatatafe ‘a e, ‘etau Tohi Tu’utu’uni fekau’aki pea mo hono lau ‘uluaki mo pālōti’i ‘a e Lao Fika 28 ‘o e 2021, mo e Lao Fika 29 ‘o e 2021. Kae faka’atā pē ke fai ha feme’a’aki ‘a e Hou’eiki fekau’aki pea mo e Lao Fika 28/2021, kimu’a pea tau pālōti, hono lau ‘uluaki.

Hou’eiki ko e, ‘etau taimi eni ‘oku ‘atā atu ke mou me’a mai fekau’aki pea mo e Lao Fakaangaanga ‘e 2 ko eni. Pea koe’uhí ‘oku fakatatafe ‘etau Tohi tu’utu’uni ‘e malava pē ke tukuhifo kapau ‘oku loto ki ai ‘a e Fale ki he Komiti Kakato ke fai ha feme’a’aki ki ai fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ‘e 2 ko eni. Tongatapu 1.

Fokotu'u ke tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 28 & 29/2021 ki he Komiti Kakato

Siaosi Pohiva: Sea, tapu mo e Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki. Fokotu'u atu ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ke fai hano alea'i mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u eni ke tukuhifo 'a e Lao Fakaangaanga Fika 28 mo e 29/2021 'i ai ha pou pou. (*ne pou pou* 'i)

Lord Tu'iha'angana: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale ...

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: 'A ia ko e hā 'a e loto 'o e Fale, 'oku ou tui ko e fokotu'u ko eni ko e, na'a ku 'oatu 'eku fokotu'u 'aku, 'io, tatau pē mo e ongo fokotu'u Konisitūtone. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'a e fokotu'u ia na'a ku 'oatu, ko e fokotu'u eni ia 'oku mahino 'aupito pē ia Sea, 'a eni kuo 'osi malanga'i mai 'e he Fakafofonga, pea na'a ku 'uhinga atu pē 'eku fokotu'u 'a'aku 'uhinga na'a fai ha pāloti pea 'ikai tali ia, 'oku 'ikai ke ma'ala'ala lelei. He 'oku 'osi mahino pē ko e fo'i lea ko eni ko e me'avale, 'oku loto ke liliu ko e kakai, ke 'uhinga tatau pē mo hono faka'uhinga'i 'o e fo'i lea ko e, 'a ia ko e fo'i lea faka-Pilitania ia tau ui ia 'Eiki Sea ko e *commoner*, 'i he Konisitūtone ke liliu ko e me'avale, 'a ia ko hono faka-Tonga, 'a ia na'e fa'u mai 'aki 'a e Konisitūtone kamata 'a e Konisitūtone ko e me'avale, pea na'a nau faka-Tonga leva 'a e lea ko e *people* ki he kakai, pea ko eni 'oku fokotu'u mai ke to'o 'a e me'avale kae faka'uhinga'i lōua pē ko e kakai.

Pea ko ia Sea kuo mahino 'a e fokotu'u ia ...

<005>

Taimi: 1745-1750

Lord Tu'iha'angana: ...Ka na'a ku kole pē au ke 'omai ha faingamālie hangē ko e motu'a ni pea kapau 'oku toe 'i ai ha malanga'i mai he Fakafofonga ha'ane toe tākaki mai ki he'ene 'uhinga 'e toe 'omai pea 'oange ha faingamālie ki ha Mēmipa 'oku toe 'i ai ha'ane toe faka'uhinga mai ki he fo'i liliu ko eni pea fai 'etau pāloti he ko hotau loto ia 'oku 'osi mahino pē ia.

Ko e tukuhifo ki he Komiti Kakato Sea na'e 'ikai ke u 'uhinga au ke toe mole taimi ha taimi lahi hono tipeiti'i e fo'i me'a mahino ko eni nau 'uhinga pē au ke 'omai ha fakapotopoto ia ke 'omai 'omai ha ngaahi 'uhinga 'oange ha fo'i faingamālie tu'o taha ha Mēmipa 'oku fie me'a ke 'omai ha'ane 'uhinga pea 'osi pē pea tau pāloti ko 'e ne ma'ala'ala ia Sea ko 'eku 'uhinga ia kapau 'e kamata mei he Fakafofonga 'omai 'e ne toe fakamamafa mai 'i he'ene pōini ki he'ene liliu 'oku fai pea 'oange ha faingamālie ki ha taha pē 'oku fie me'a pea me'a 'o 'omai ha'ane 'uhinga pē 'oku ne pou pou ki ai pē 'oku ta'epou pou ki ai pea 'osi pē pea tau pāloti. He na'e 'uhinga ia e fokotu'u ke 'oange ha faingamālie ko e 'uhinga ko e fokotu'u 'oku mahu'inga ke liliu e Konisitūtone 'oku tonu pē ke 'i ai ha ...

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki Nōpele 'oku mahino ho fokotu'u Tongatapu 1 'oku ke loto lelei pē ke tau hoko atu pē kae fakafoki ho fokotu'u?

Siaosi Pohiva: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Te u tuku atu ha miniti 'e 10 ke ke fakama'ala'ala mai ho Lao Fakaangaanga pea te u faka'atā leva e tēpile ke mou me'a mai pē 'oku mou loto ta'eloto ko e ngaahi 'uhinga te u 'oatu pē homou taki miniti 'e 10 takitaha kimoutolu 'oku mou fie feme'a'aki 'i he *issue* ko eni.

Fakama'ala'ala na'a kuo taimi ke liliu lea me'avale ki he kakai

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia mo e Kapineti, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'a e Kakai.

Sea 'oku mahino 'aupito ko e fo'i kupu ko eni hangē ko e fakamatala kuo 'omai talu hono fokotu'u e Konisitūtone ko hono toki fai eni e ngāue ke fai hano fakatonutonu. Mahino 'aupito pē 'a e laumālie ia e Konisitūtone 'e Sea. Ko e laumālie e Konisitūtone ke tatau 'a e Konisitūtone ki he taha kotoa pē pea 'oku ou tui au ko e fa'ahinga fakatonulea pē eni ia na'e ma'u 'i he taimi ko ia tau kakai ke faka'aonga'i 'i hono *translate* mai pea mei he lea fakapilitānia.

Kaikehe Sea na'e fai e liliu lahi fakapolitikale 'i he 2010, pea 'e kau 'a e fakatonutonu ko eni pē ko e fakalelei ko eni hono feinga ke *align* pē ko e fakafenāpasi ki he liliu lahi fakapolitikale na'a tau fakahoko 'i he 2010. 'Ikai ke ngata ai Sea 'oku ou tui ko e Konisitūtone na'e 'ikai ko ha me'angāue ia ke faka'ata mai ai pē fakasino mai ai 'a hotau *culture* pē ko hotau 'ulungaanga fakafonua. Na'e mahu'inga 'aupito 'a e Konisitūtone ia 'i hono fa'u ke tatau 'a e taha kotoa pē.

Ko hono ngāue'aki e fo'i lea ia Sea 'oku ou tui na'a ko e taimi pē eni ke tau...ko hono mo'oni 'o'ona ia hangē ko e fakamatala na'e 'omai he Nōpele 'anenai na'e hangē 'oku mohe pē fo'i ...hono tuku 'o'ona he Konisitūtone na'a ko ha taimi pē eni ke tau vakai'i mo fakalelei'i ai tautefito ki he ngāue'aki e fo'i lea ko ia.

Sea na'e fai 'eku takai holo taha ia he me'a na'a ku faka'amu au ke fakahoko 'i hoku vāhenga ko e talanoa'i mo lau e Konisitūtone e fonua he na'e fiema'u e kakai e fonua ke nau 'ilo lahi ki ai, pea 'i he kamata hifo pē ko ē hono lau e Konisitūtone na'e *raise* mai ia he kakai 'ou *pick up* ai ko ē 'ou lava 'o to'o ai ko ē fo'i lea, pea kamata leva ai 'eku fo'i talanoa 'a'aku ki ai pea u ma'u ai 'a e *feedback* lahi 'aupito mei he kakai mo hono 'uhinga.

Ko e 'uhinga ia na'e fai hono fokotu'u mai e Lao 'e Sea pea 'oku ou tui pē 'i he hangē ko 'eku fakamalanga 'anenai ko e maama 'oku tau ma'u 'i he lotu pea mo e ako ke tau lava 'o fakalelei'i 'a 'etau Konisitūtone 'Eiki Sea ko u tui ko e 'uhinga vaivai pē ia 'oku ou hanga 'o 'oatu ka 'oku mahu'inga 'aupito pē Sea ke mahino 'oku tau tatau pē 'i he malumalu 'o e Konisitūtone 'o e fonua mālō.

<007>

Taimi: 1750-1755

'Eiki Sea : Tongatapu 9.

Mahu'inga e lea 'oku ne 'omi ke fakatau'atāina kakato e kakai

Penisimani Fifita : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea tapu mo e Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapineti tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai, tapu mo e kaungā Fakafofonga. Tau fakafeta'i ki he 'Otua he fakakoloa kuo fai ma'a Tupou kae 'uma'ā Hono Fale kei 'Afio pē he Taloni 'o e fonua. Fakafeta'i hono fakalaumālie lelei e Feitu'ú na.

Sea, ko u poupou atu ki he liliu ko eni. Ko e Konisitūtone ko e Lao ma'olunga taha ia e fonua, pea ko e 'uluaki fo'i fakatau'atāina na'e fai ia 'e Tupou I he 1875, 'o fakatau'atāina 'a e kakai, mei he pule fakaleveleva 'a e Hou'eiki 'o e fonua, pea na'e 'ai leva e lao ke tatau ki he kakai kotoa pē.

Mou mea'i pē anga 'etau nofo, 'oku hangē ha pilamiti. Ko 'olunga 'oku 'i ai 'Ene 'Afio, hoko hake Hou'eiki, hoko hake e Kakai, pea ko e 'i lalo ko e Pōpula. Pea 'oku 'i ai pē hono lea takitaha pē hono lea. Pea ko u fiefia au ke tauhi e me'a ko ia, tauhi e lea 'oku kehe pē lea ki he Tu'í lea ki he Hou'eiki, kehe pē lea ki he kakai, pea ko e pōpula ko e taupotu ia ki lalo.

Ko e hake mai ko eni 'a e lotu, pea me'a mai e Hou'eiki kau Faifekau mei muli pea na'a nau tokoni mo kinautolu ki he anga 'etau nofo, pea mo 'etau ngāue hangē ko e hake 'a e Lotu, hake 'a e lotu. Ko e lotu 'e ta'u 'e 200 ia he ta'u fo'ou pea pehē mo e ako, kuo senituli pea 'oku totonu ke tau hanga 'o fakatau'atāina kakato e kakai. 'Oku mahu'inga e lea, he ko e lea 'oku ne 'omi 'a e tau'atāina ka tau nofo pē 'i he faka'apa'apa. 'Oku tala 'e he lea 'a e fōtunga pea mo e naunau pea mo e tu'unga 'oku 'i ai ha fa'ahinga fakakaukau. Pea ko 'etau pehē ko ē me'avale, hūfanga he tala fakatapu, ko u pehē tonu ke to'o ia, to'o 'a e me'avale ko e *foolish object*, ka tau ngāue'aki pē *people* ko e kakai.

Ko ia 'oku ou poupou atu Sea mo e tēpile ko eni, Hou'eiki Nōpele mou laumālie lelei pehē ki he Hou'eiki Minisitā mou laumālie lelei, ka tau ngāue'aki pē kakai kae to'o ā 'a e me'avale. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. 'Eiki Sea 'oku faka'apa'apa 'aupito ki he fokotu'u ko eni, pea na'e pehē foki 'e he Fakafofonga ko e kongā pē eni 'o e ngaahi fokotu'u ko ia mo e ngāue na'e fai 'i he 2010. 'Eiki Sea ko e ...

Siaosi Pohiva : Sea fakamolemole pē ka u ki'i fakatonutonu atu. Na'e te'eki ai ke u pehē ko e kongā eni e fokotu'utu'u eni 'o e 2010. Ko e feinga pē ke fakafenāpasi mo tau fakahekeheka e Konisitūtone ke fononga.

'Ikai poupou'i he Pule'anga fokotu'u liliu Konisitūtone 'i he Lao Fakaangaanga fika 28 & 29/2021

'Eiki Minisitā Lao : Sai, ko e fakafenāpasi foki Sea ke na fetaulaki 'a e fakafenāpasi. Ka ko 'ene tu'u ko eni, na'e 'osi 'i ai 'a e Komiti kehekehe 'e 3, na'a nau fai e ngāue 'i Tonga ni mo muli, koe'uhi ke ma'u e loto e kakai, he ko e me'a ko e fakatonutonu Konisitūtone, 'oku makatu'unga ia he ngaahi konivēsio kuo hokohoko mai he ngaahi ta'u lahi pea fai ai e fakatonutonu. Pea na'e fai 'a e fakatonutonu ko ia 'Eiki Sea, toki fai mai hono fakamā'opo'opo

he 2009, 'o fatu mei ai 'a e ngaahi kupu ko ia na'e fakatonutonu ke tau ngāue'aki ko ia 'i he kamata he ta'u 2011.

'Eiki Sea na'e 'ikai ke 'i ai ha lave ia 'a e ngaahi savea kātoa ko eni Komiti na'e 'iloa ko e Komiti 'a e Tu'ipelehake mo e Komiti ko e Komisoni na'a ne fai 'a e fakatoto fakalūkufua fakamuimui taha, pea na'e kau atu ki ai mo e Komiti 'a e Fale Alea na'e ui ko e Komiti Tapatolu. Na'e 'ikai ke 'i ai ha lave ia ki he 'ū tafa'aki ko eni 'Eiki Sea...

<008>

Taimi: 1755-1800

'Eiki Minisitā Lao: ... ko e me'a pē eni ia na'e fai ki ai e lave 'a eni na'e fai ki ai e ngāue. Pea ko e me'a pē na'e mahino 'i he savea ko eni 'Eiki Sea fiema'u ko ē 'a e kakaí ko e pēseti 'e 98 na'a nau kei fiema'u e Tu'i ke kei Tu'i, Hou'eiki kei ma'u honau lakangá mo honau ngaahi fatongia ki he kakai. Pea 'oua na'a alasi 'a e Lao Kelekele. Ko e me'a ia na'e meimei kātoa ki ai e kakai ko ē fonua. Na'e 'ikai ke nau toe tokanga nautolu ia ki ha me'a 'e taha.

Siaosi Pohiva: Sea ka u toe ki'i fakatonutonu pē. 'Oku 'ikai ke 'i ai hono felāve'i eni ia mo e mafai e Tu'i ...

'Eiki Minisitā Lao: 'Ilo e me'a na'e 'ikai ke 'ai ia ...

Siaosi Pohiva: Pea mo e kelekele Sea, ko e fakatonutonu eni ia e fo'i lea 'i he Konisitūtone. 'Ikaí ke ai ha'ane felāve'i 'a'ana ia 'e taha mo e me'a 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Minisitā ki he anga, ko e savea ko ē 'oku 'oku me'a ki ai e Minisitā 'i he ngaahi liliu fakapolitikale na'e taumu'a pē ia ki he ngaahi fo'i mafai fakapolitikale na'e 'ikai ke tālanga'i he taimi lahi ia 'ū me'a ko eni ...

'Eiki Minisitā Lao: Kau ko u 'ai pē foki he ko 'ene lea ko ē na'a ne ngāue'aki ...

'Ikaí felāve'i ongo Lao Fakaangaanga mo ha liliu ki ha mafai

Siaosi Pohiva: Ka ko e 'uhinga 'eku fakatonutonu Sea ke, ke to'o mu'a 'a e fa'ahinga talanoa ko ē 'oku 'ikai ke 'i ai ha ki'i felāve'i 'a eni ia mo e liliu mo ha mafai, ko e talanoa e ki'i fo'i liliu lao ko eni ko e to'o pē fo'i lea ko e **me'avale** kae fetongi 'aki e fo'i lea ko e **kakai** 'ikai ke ai ha'ane felāve'i 'a'ana ia mo e mafai mo e kelekele mo e me'a ko ia mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Ko 'eku feinga 'Eiki Sea ke fakafenāpasi fakatatau ki he'ene malanga pea ko 'eku fakafenāpasi eni loto e kakai pēseti 'e 98 'a e tu'unga ko ē 'oku kei makatu'unga ai 'a e tu'u 'a e kupu ko ē mo hono fakalea. Makatu'unga ia mei he 'ū savea ko ia na'e 'osi fai 'i Tonga ni mo muli.

Siaosi Pohiva: Ke u ki'i fehu'i ange pē au Sea ke nounou pē ki he 'Eiki Minisitā, te ke tali pē 'e koe mo ho kāinga ke kei ui pē koe ko e me'avale 'i he Konisitūtone?

'Eiki Minisitā Lao: 'Io he ko e tu'a au te u tali lelei pē 'e au ko e me'avale au.

Siaosi Pohiva: Mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Te u tali lelei pē au ko e me'avale au he ko e tu'a au.

Tui 'ikai taau ke kei ngāue'aki fo'i lea me'avale he Konisitūtone 'oku ne tataki tautolu

Siaosi Pohiva: Mahino pē ia Sea ki he'etau ngaahi 'ulungāanga fakafonua ia ka 'i he mata 'o e Konisitūtone ko eni 'o e fonua fu'u me'a ia 'oku toputapu maama e lotu he fonua ni 'oku 'ikai ke toe 'aonga ke ngāue'aki e lea ko ia ia 'i he'etau Konisitūtone 'oku ne tataki kitautolu. Mālō.

'Eiki Minisitā Lao: 'Ikai ke ai ha kaunga 'a e 'a e lotu ia 'Eiki Sea ki he me'a ko ē 'oku tohi'i.

'Eiki Palēmia: Sea ka u ki'i tokoni pē mu'a ki he ongo tangata ko eni ko 'eku ki'i fehu'i pē ia 'a'aku tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko e lotu foki 'oku te fa'a pehē he ko e 'uhinga foki eni ko me'a ko ē 'oku tokanga mai ki ai ko e maama e lotu. Pehē he kau tangata'eiki ko kimautolu ko e kelemutu mo e lou'akau pea ko u pea 'oku 'asi foki ia he Saame he ē ko tautolu ko e hangē pē ha lou'akau 'a ia te tau toe fakatonutonu mo e Tohitapu he anga 'etau ki'i fononga atu ko eni.

Siaosi Pohiva: Sea ko e lao ē ia 'oku tau fakatonutonu 'oku 'ikai ke fakatonutonu tautolu e Tohitapu.

'Eiki Palēmia: Ko 'etau fonofononga atu pē eni e Konisitūtone 'e toe ...

Siaosi Pohiva: 'Ai mu'a ke mahino 'etau me'a Palēmia. Ko e lao ko eni 'oku ...

'Eiki Palēmia: Pea kapau te te 'alu ko e anga foki ia akonaki 'a e Tohitapu ka 'oku te 'alu ki ha taha ko ē 'oku ki'i ma'olunga ange 'ia kita he kuo pau pē ke 'i ai e fa'ahinga, fa'ahinga tūkunga ia ko ia he mo'ui. Pea 'oku 'ikai ke te ...

Siaosi Pohiva: Sea te u ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Palēmia: Hahau atu pē.

Siaosi Pohiva: 'Oku te'eki ai ke u talaatu 'e au ke tuku hono.

'Eiki Palēmia: 'I 'olunga.

Siaosi Pohiva: Hono ngāue'aki he'etau nofo fakasōsiale.

'Eiki Palēmia: Pea 'oku te pehē atu leva.

Siaosi Pohiva: Ko e me'a ia 'oku ...

'Eiki Palēmia: Ko e me'avale eni.

Siaosi Pohiva: Polepole ai.

'Eiki Palēmia: Ko e lele mai ko eni ko e me'avale.

Siaosi Pohiva: Ka 'i he, 'i he Konisitūtone e fonua.

'Eiki Palēmia: Na'e 'ikai ke tonu 'eku fakafōtunga ...

Siaosi Pohiva: Ko e 'uhinga ia 'eku fokotu'u.

Tui Palēmia hala 'aupito feinga ke tatau anga e nofo fakatu'unga he sosaieti

'Eiki Palēmia: 'A ia ke 'ai koe ke tuku 'aupito e me'a ia ko ia.

Siaosi Pohiva: Te ke tali pē 'e koe mo ho'o kakai? Ke ke ngāue'aki pē lea ko eni ki he Konisitūtone?

'Eiki Palēmia: Ko e fo'i lea faka'ofa'ofa ia. 'Uluaki pē 'oku kehekehe pē *commoners* ia.

Siaosi Pohiva: Mālō.

'Eiki Palēmia: Pea mo e *people*, ko e, 'oku 'i ai pē 'a e fa'ahinga tu'utu'unga 'a e anga e nofo 'a e sōsaieti. Pea ko e 'uhinga ko ho pehē mai ko ē 'oku tatau pē hala leva ho'o faka'uhinga na'e tonu ange pē sio 'a e mātu'a ia he kuohilí ko 'etau nofo 'oku kehekehe ka ko e taimi ko ē 'oku 'ai ai e laó 'e tatau pē *Class A* mo *Class B* mo *Class C* he lao tatau pē. Ha'u leva koe 'o talamai to'o e fo'i kalakalasi ia ko ia 'ai pē ke taha tatau pē koe mo e Tama Tu'i.

<009>

Taimi: 1800-1805

'Eiki Palēmia: ... hala ia, hala 'aupito ia, hala 'aupito ia. Ko e 'uhinga e laó ia koe'uhí 'oku tau nofo fakakalakalasi pea he'ikai ke lava ia 'o to'o.

Taukave ke ngāue'aki maama e ako ke nga'unu ki ai mo e taimii

Siaosi Pohiva: Sea ko e maama 'o e akó 'oku tau nga'unu ki ai fakamamani lahi

'Eiki Palēmia: Ko e maama eni e akó 'oku tala atú, maama eni e akó, ka te 'alu atu 'o fetaulaki mo e Palesitēni 'o 'Ameliká te ke

Siaosi Pohiva: Ko e maama 'o e akó 'oku 'ikai ha fakakalakalasi he'etau nofo fakasōsaieti

'Eiki Palēmia: Kuo pau ke ke suti koe pea te ke hū ki ai, tatau pe mo 'etau ta'ovala ko ē ō ko ē ki palasí.

Siaosi Pohiva: Me'a mai he Konisitūtoné 'a e fakatonutonu ko ē

'Eiki Palēmia: Te ke lava 'o ki'i tangutu ka u ki'i fakamatala au, 'e Sea kau ki'i fakamatala au ka e tuku 'ene longoa'a hē ka e toki tu'u hake ia 'ai hono taimí. Ka ke me'a atu Palesitēni 'o 'Ameliká kuo pau ke tau ō ki ai mo e suti he 'ikai ke te lele atu pe kita 'okú te talausese mutu. 'Oku 'i ai ki'i kau *security* ia ai, peá ke pehē atu e *security* ko iá ka ke sio koe ki he me'a

ko ia 'e hoko atu kia koé. 'Oku 'uhí 'oku 'i ai pe me'a ia ko e faka'apa'apa, 'i ai 'a e *ranking*, 'a e *ranking* 'a ia mahalo 'e sai pe ia.

Siaosi Pohiva: Ki'i tokoni atu pē, 'oku mahino e *culture* ia ka 'oku 'ikai ke 'omai e *culture* ia ke faka'atā atu 'e tau Konisitūtoné.

'Eiki Palēmia: 'Io, ko 'etau nofó 'oku tau nofo he *culture*

Siaosi Pohiva: Ka 'oku 'ikai ke 'omai 'e he *culture* ia ki he hanga 'e he Konisitūtoné

'Eiki Palēmia: 'Oku hala ia mo ho'o fakakaukau, hala ai pea mo ho'o ako Konisitūtoné, ki'i hala si'i ia he fo'i me'a ko iá. 'Ikai ke u 'ilo'i pe na ke ako e Konisitūtone pe 'ikai.

Siaosi Pohiva: Sea, ko e hala fē 'okú ke 'uhinga ki ai.

'Eiki Palēmia: 'Ikai, 'ikai 'oku tonu pe 'eku fo'i 'uhinga 'a'aku ko iá

Siaosi Pohiva: Ko e hala ena e tufa pa'anga holo he pa'anga e fonuá

'Eiki Palēmia: Sio ange 'okú ke 'alu koe, ke afe koe ia

Siaosi Pohiva: Na'á ke 'ave e silini ki Takuilau he 'aho, ko e me'a ia ko e hala

Mateni Tapueluelu: Sea, 'oku ou kole pe ke u tokoni 'i he me'a ko ení fekau'aki pea mo e lave ki he ...

'Eiki Palēmia: 'E Sea, ko 'eku kole atu pe 'a'aku pe kuo 'osi 'eku miniti 10 pe 'ikai kae toki hoko e kautama

'Eiki Sea: Ko e kole tokoni eni 'a Tongatapu 4 pe 'oku tali pe 'ikai

'Eiki Palēmia: 'Oku ou pehē ke toki 'ai pe mu'a ia hono taimi ka u hokohoko atu pē au.

'Eiki Sea: 'Oku 'ikai tali ho'o kole tokoni

Mateni Tapueluelu: Sai pe ia Sea pea mahalo 'oku mei 'osi ē

'Eiki Sea: Kei toe pe ho taimi 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Ko ia kaikehe, ko e fo'i *heading* foki 'oku pehē mai 'oku tatau ki he tokotaha kotoa pē. Pea 'ai leva 'o pehē mai he 'oku 'osi 'ilo pe 'e he Konisitūtone ia 'oku fakakalakalasi e anga e nofo 'a e kakaí. Ko e tamai mo e fa'ē na kehekehe pe kinaua. He 'ikai ke tau hanga 'etautolu 'o 'omai e fa'ē mo e tamai 'o 'ai ke na tatau, na kehekehe pe kinaua. Pea pehē mai leva

Siaosi Pohiva: Sea fakatonutonu atu mu'a 'oku mama'o 'aupito e fakatātā ia ko eni. Ko 'etau talanoa eni he Kupu e Konisitūtone

'Eiki Palēmia: Ko eni, ko eni

Siaosi Pohiva: Ko e fakanofonofo fakasosaieti ena ia ko e *culture* ko e anga fakafonua

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘ai mai e me’a ko eni, ko e laó ke tatau ki he tokotaha kotoa pē

Siaosi Pohiva: ‘Oku pu’aki mai pe ia ‘e he laó ‘a e kehekehé

‘Eiki Palēmia: Pea te ke toe ‘omai ‘e koe tangata ‘o tatau mo e fefiné ‘okú na kehekehé

Siaosi Pohiva: Mama’o mo’oni ko e faka’uhinga ia ko ē Sea

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a kehekehe ia ‘a e fefine mo e tangatá

Siaosi Pohiva: Ko e faka’uhinga ena ia ‘a e Lautohi Pule’anga

‘Eiki Palēmia: Tuku pe ke u ki’i faka’uhinga fakalautohi pule’anga pē au ko ‘eku ‘uhinga pe ‘aku ia

‘Eiki Sea: Tongatapu 8 ke kole tokoni

Semisi Fakahau: Sea, ko e ki’i kole tokoni

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku kole atu mu’a na’e ‘osi kole tokoni mai ‘a e Fakaafongga, ka ke toki tu’u hake pe ko e ‘o ‘ai ho’o leá, ‘oua te ke toe kole tokoni mai mei ‘osi ‘eku ki’i miniti ‘e 10.

Semisi Fakahau: Mālō

‘Eiki Sea: Hoko atu Palēmia

‘Eiki Palēmia: Ko ia, ko e, ‘oku ‘ikai pe ke tau tatau tautolu ka ‘oku talamai ‘e he laó ko e tu’tu’uni ko ení ka ke fai hia ‘a fefine, fai hia ‘a tangata, fai hia ‘a e Tu’i tau pehē ‘a e tokotaha ma’olunga tahá mo kitautolu, fo’i lao tatau pe ‘ai kia kitautolú. Pea ngāue’aki ko ē fo’i lea me’avalé, ‘uhinga ki he *commoners, common, common*, ko e *people*. ‘Oku ‘uhinga ia ‘e hala leva ia he ko e fo’i kalasi ē taha ko e *commoners* ko e *people* ‘oku tau *people* kotoa. Ka ‘oku ‘i ai e *commoners*, ‘oku ‘i ai e tamai ‘i ‘a e fá’ē, ‘i ai e kehekehe. ‘Oku ‘i ai e fānaú ka ‘oku talamai kapau ‘e faihia tau tatau kotoa, mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea kole ke u ki’i hao atu ai pe

Mateni Tapueluelu: Sea mai mu’a ki’i faingamālie

‘Eiki Sea: Kātaki pe ‘Eiki Minisitā ‘e toki tuku atu ho faingamālié ka na’e ‘uluaki tu’u ‘a Tongatapu 4

Taukave ‘ikai to’o ngeia Tu’i mo e Hou’eiki ‘oka liliu me’avale ki he kakai

Mateni Tapueluelu: Fakamālō atu Sea, tapu mo e feitu’u na ka e pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ‘o Tongá. Sea, ko e kaveinga eni ‘oku mahu’inga neongo ‘ene hā ma’ama’a ko e kupu 4 ko ē Konisitūtoné ...

Taimi: 1805-1810

Mateni Tapueluelu: ... Konisitūtoné ko hono kaveinga 'e tatau pē ki he kakai kotoa pē 'a e Lao 'o Tongá ka ko e fokotu'u lao 'oku 'omai 'e Tongatapu 1 fekau'aki ia mo e fo'i sētesi 'uluakí pē 'oku pehē 'e taha pē 'a e Lao 'o Tongá ní ki he Hou'eiki mo e me'avale. Pea ko 'ene fokotu'u maí ke fetongi e fo'i lea **me'avalé** 'aki e fo'i lea ko e kakai. Sea 'oku ou faka'apa'apa lahi ki he ngaahi tuí mahino pē 'oku kehekehe ka 'oku ou kau au 'i he tui mālohi kuo malama e maama 'o e kuonga ko ení ke tau fakapotopoto 'o ngāue'aki e fo'i lea ko e **kakai** kae to'o e me'a valé.

Ko u manatu Sea ko u lele atu ki he taha e ngaahi 'otu motu 'o e Pasifikí fanongo ai 'i he ngaahi lea matāpule na'e fakanofu he kau to'a Tongá he taimi ko ē. Ngaahi lea ia 'oku ta'etaau pea u hanga 'o fakatonutonu kia nautolu, 'ita e mātu'a ko ení 'iate au. Talamai 'enautolu ia ko e hingoa tupu'a ia na'e ha'u mei he'enau fanga kuí mei mu'a pea 'oku tuku'au maí pea 'oku tatau ai pē pe ko e hā hono 'uhinga, nau 'ofa nautolu he fo'i hingoa ko iá. Pea 'oku 'ikai ke u ofo au Sea ko hono 'uhingá 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e 'uhinga totonu e ngaahi lea ko iá mo e ngaahi kolo 'oku ofi he hingoa pehē.

Ka 'i Tongá ni 'oku ou tui 'oku tau ma'u 'a e maama fe'unga pē ke tau hanga 'o 'ilo he 'ikai ke holo e ngeia 'o e lēvolo taupotú mo e lēvolo hokó kapau 'e taha'i hake 'a e lēvolo ko ē 'o to'o 'a e **me'avalé** kae ngāue'aki pē 'a e kakai. 'Oku 'ikai ke tau to'o 'etautolu ia ha ngeia mei he 'Ene 'Afió tapu mo ia pe Hou'eiki Nōpelé ka 'oku tau hanga 'etautolu 'o tā e sipinga 'o taau mo e maama sivilaise 'o e 'aho ko ení.

Sea mo'oni pē me'a ia e 'Eiki Palēmiá ko e taimi 'oku tau fakamahino ai ko kitautolu ko e kau angahala 'oku tau 'alu tautolu 'o ui tautolu ko e efu mo e kelemutu. Mo'oni 'aupito he ko hotau talá pe ia te tau fou kātoa ai 'e 'i ai pē 'aho tau fou atu 'o 'a'ahi kia hai, na'a mau Fale Alea pē 'aneafi, 'aho ni efu ki he efu, kekekele ki he kekekele. Ko hotau lau totonú ia.

Fokotu'u ke 'ave ngeia tangata & fefine ki he tu'unga totonu 'oku 'i ai ko e kakai kitautolu

Ka 'i he taimi tatau pē 'oku 'omai 'a e tā sipinga ko ení na'e hanga he 'Eiki ia 'o ui 'Ene kau muimuí ko e fanga sipi. Ko 'ene fanga sipi ke ne tataki pea ko iá ko e tauhi sipi. Pea 'oku mau tui Sea 'e fakapotopoto kapau te tau loto tō ke tau laumālie lelei e Hou'eiki mou kātaki pē ka tau hanga 'o fetongi, lau pe ia ko e kakai, Tu'i, Hou'eiki, Kakai.

Ko e kuonga ko ē na'e tonu pe ia Sea. Ko e langa fonuá mo hono tokanga'i mo e vīsone ko ē mo e 'unuaki 'o e fonuá, me'a pe ia 'a e Hou'eiki. Ko e toenga e fonuá na'e 'ikai ke nau 'ilo ha me'a pea na'e 'uhinga ai e fo'i lea ko ē hūfanga he fakatapu ko e me'avale. 'Oku 'ikai ke nau 'ilo 'a e anga e nga'unu 'a e fonuá mo e ngaahi 'ilo fo'ou ke lava 'o langa mo 'unuaki 'aki e fonuá. Tupou pē mo Hou'eiki.

Ko e 'aho ni kuo kau pea fakakau e kakai 'o e fonuá 'i he langa fonuá 'aki 'enau kau mai ki he Fale Alea 'o Tonga, ko e 'Eiki Palēmia 'o e 'aho ko eni. Kuo hoko mai 'a e kakai 'o kau pea mo e Hou'eiki mo 'Ene 'Afió 'i he langa fonuá 'o ngāue fakataha. Pea 'oku hanga 'e he fetongia ko iá 'o hulu'i maí e maama 'oku tau ma'u he 'aho ní. Tau 'ai e ngeia 'o e tangatá mo e fefiné ki he tu'unga totonu 'oku 'i ai ko e kakai. Ko e kakai kotoa kitautolu, 'oku 'ikai ko e

Hou'eiki, 'oku 'ikai ko e ma'olunga, 'oku 'ikai ko e Tu'i ko e kakai pē. Pea ko e 'uhinga ia e pou pou Sea ki he fokotu'u ko ení.

Ko e lea ení 'i he 1875 ko e 2021 ení. Ko u tui pē Sea 'e lava he lea fo'ou te tau 'oatú 'o 'omi e kehekehe maama 'o e kamata mo e kuonga 'oku leleaki'i 'i he 'aho ko ení. Ko e ama fo'ou ení 'oku kalofiama e 'aho ni 'oku maama e lotu maama e ako pea ko e anga ia e fokotu'u Sea mo e pou pou, 'oku ou pou pou mālohi ki he lea ko ení ke fetongi'aki 'a e kakai 'a e me'a valé. Mālō e ma'u faingamālié 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā Pa'anga na'e 'uluaki 'i ai e taimi e Fakafofonga Tongatapu 8 pea te u toki 'oange e faingamālie ki he 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea 'oku ou kole atú ko e 'uhingá ko e, hangē 'oku ki'i fakapalatahá e lele 'etau, ko nautolu pe ení 'oku nau ...

<002>

Taimi: 1810-1815

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... tukituki mai, ka na'e 'uhinga foki hono tuku mai 'omai ha ki'i faingamālie 'a e Pule'anga ke nau, he ko 'enau fokotu'u, pea kapau 'oku 'osi e toko 4 ia Sea, pea faifai 'oku, mo e me'a 'e taha Sea, 'oku ongo'i 'e au ia 'a e taimi hono ui ko ē 'a e Fale, hono maumau'i ko ē he'etau ōmai ki he ki'i me'a noa'ia ko ení, ko e me'a ia 'oku ou fie malanga ai Sea, ka tau pāloti.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 8.

Tui 'osi ngāue'aki lea kakai 'i Fale Alea pea ko e 'uhinga ia ui nautolu ko e kau Fakafofonga Kakai

Semisi Fakahau: Mālō Sea, fakamālō atu ki he Feitu'u na, fakatapu atu, fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Fale 'Eiki, ko e, 'ikai ko 'eku fie tokoni atu pē ko e lea ko ení ko e kakai 'oku 'osi tali pē 'e he Fale Alea, ko e 'uhinga ia 'oku ui ai kimautilu ko e kau Fakafofonga 'o e Kakai, pea 'oku 'asi pē 'i he lao mo e ngaahi me'a pehē, ka 'oku ou tui ko e lea ko ia ko e me'avale, pea mo e kakai 'oku ngāue 'aki 'i he 'ātakai kehekehe, 'ātakai kehekehe pē neongo 'oku 'oku ngāue 'aki ai 'a e ongo fo'ilela ko ení, pea ko e me'a pē ia 'oku ou fie 'oatu ai, he ko e tu'u ko ē 'a e Fale Alea kuo 'osi tali pē 'a e fo'i lea ko ē ko e kakai, ko ia 'oku ngāue'aki. Ko e me'a ia 'oku ui ai 'a kimautilu ko e kau Fakafofonga ko ia 'o e Kakai.

Pea kapau 'oku mou pehē ke, 'oku 'ikai ke totonu ke ngāue'aki 'a e kakai pea liliu, kau Fakafofonga e Me'avale. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

Tonga pē 'oku makehe hono lea pea ke tau tauhi hotau taufatungamotu'a ki he ma'uma'uluta e fonua

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. Sea ko e tu'u hake 'a e motu'a ni 'i he faka'amu pē ke

kau 'i he talanoa ko ia 'i he lao ko eni. Koe'uhi ko e ki'i fo'i lea ko eni ko e me'avale, pea mo e kakai.

Ko e me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'a ni ia he ko hono 'uhinga, ko e Tonga pē 'e taha 'oku kehe, mei he ngaahi fonua kātoa 'i māmani, kehe 'a e fa'ahinga 'ulungaanga faka'apa'apa, pea kehe mo hono lea. 'A ia na'e fatu pehē pē talu mei he 'Uluaki IV, hono fatu pehē'i 'a e tukufakaholo ko ia pea mo e taufatungamotu'a hotau fonua ni. 'E kei mu'omu'a pē 'a e Tu'i, pea hoko e Hou'eiki, 'oku 'i ai mo e fo'i tu'unga 'e taha ko e kau mu'a, matāpule, pea 'alu hifo ki he kakai, pea a'u ki he ha'a me'avale.

Sea ko e 'uhinga 'a e hoha'a 'a e motu'a ni, ko e hā hono 'uhinga e me'a 'oku tau to'o ai 'a e me'avale, ka tau 'ai 'a e fo'i lea ko e kakai, kiate au Sea mahalo 'oku totonu 'a e fo'i lao ko eni ke toe tuku atu ke toe talanoa'i pē 'e he kakai. Ko e kakai ko 'etau pehē pē kakai, kuo kau kātoa te u kau ki ai, 'e kau ki ai 'a e kau matāpule, 'e kau ki ai 'a e Hou'eiki, 'e kau ki ai 'a hai, ko e kakai ia.

'Uhinga pē 'o e me'avale na'e 'osi fakakehekehe'i 'etau lea pea ko e anga 'o e fakatu'utu'unga 'etau lea Sea, ko Tonga ni pē taha 'oku kehe hono lea, 'oku 'i ai 'a e lea ki he Tu'i, 'oku 'i ai 'a e lea ki he Hou'eiki, 'oku 'i ai 'a e lea ki he matāpule ki he kakai. Pea 'oku kehekehe pē ia pea 'e kehekehe pē ia kapau ko ia, tā te tau hanga 'o liliu kātoa, tuku ia Sea. Kiate au tau nofo hotau fatungamotu'a na'a tau ohī mai 'aki kitautolu kae ma'uma'uluta 'a e fonua.

Ko 'ene kakai pē, kuo tau tatau kātoa he 'ikai ke toe 'i ai ha taha ia 'e kehekehe, tukuange ke mau kehekehe mautolu, ko mautolu ko e tu'a mautolu, ha'a me'avale, ko e ha hono kovi 'a e ki'i fo'i lea. Ko e kuonga ni ko e kuonga maama, 'oku tonu ke toe maama ange ai mo e fakakaukau ia mo e tau'atāina 'a e loto, tukuange pē ia ke pehē ha e me'a kuo liliu ai, ko ena 'oku 'osi 'omai pē ko e *commoners*, ko e kakai ko e *people*, tukuange pē Sea 'a e ki'i fo'i lea, kiate au tau toe hanga mu'a 'o toe tukuange 'a e ki'i fo'i lao kapau 'oku pehē pē, toe tukuange mai ke toe fai e *consultation* pē. Ko e hā 'a e lau 'a e kakai, ka kiate au mo e kuonga lotu ko eni 'oku kei mahu'inga, ko e ma'uma'uluta 'etau nofo 'i he mahino 'oku 'i ai 'a e kakai, 'oku 'i ai 'a ha'a me'avale, 'oku 'i ai 'a hou'eiki 'oku 'i ai 'a e Tu'i. Ko 'etau hanga 'o nusi fakataha'i pehē'i pea he 'ikai leva, ko e me'a leva 'e hoko he 'ikai ke 'i ai 'a e ngaahi tu'unga pea 'e vaivai 'a e ngaahi me'a kātoa 'i he tu'unga ko eni 'oku tau hanga 'o liliu ko eni.

Ko e Tonga pē l ...

<005>

Taimi: 1815-1820

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... kehe hono lea kehe pea mo hono ngaahi taufatungamotu'a faa'i kavei koula ko e me'a ia na'e fa'a na'ina'i ki ai mamahi'i me'a, faka'apa'apa, lototō mo e tauhi vaha'a me'a ia 'oku tau kei ...ko e kakai tauhi 'Eiki 'a e kakai Tonga pea ka to'o ia taha ta he'ikai ke toe fu'u mahu'inga e Hou'eiki ia mo e Nōpele tukuange pē mu'a 'a e ngaahi fakatu'utu'unga ko ia Sea. 'Oku ou pou pou atu ki he 'oku ou kole atu Sea ke 'ave pē mu'a ki he kakai ke toe fai ange ha'anau ...

Siaosi Pohiva: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eiki Minisitā me'a mai Tongatapu l.

Siaosi Pohiva: Tapu mo e Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki ko ‘ene fakamatala ko ē ‘o pehē ‘oku to’o ngāue’aki pē fo’i lea ko e faito’o ai mo e Hou’eiki mo e Nōpele ‘e Minisitā kapau te ke me’a ki he Konisitūtone ‘oku ‘osi ‘asi pē he ‘ū kupu lea ‘ū kupu kehekehe fo’i lea ko ia ngāue’aki e Nōpele ngāue’aki e Tu’i ‘oku ‘ikai liliu e ‘ū lea ko ia. Ko e fo’i me’a pē eni ‘e taha fai ki ai e liliu e fo’i lea ko ē, ka ko e ‘uhinga ke to’o mei ho’o fakakaukau ‘o pehē ‘oku to’o pē pea to’o pea liliu pē kakai pea liliu kātoa, ‘oku kei kehekehe pē ia ‘oku ‘asi pē ia he ‘ū kupu kehekehe he Konisitūtone ‘a e Tu’i ‘oku ‘i ai e kupu he Konisitūtone ko e kau Nōpele ‘oku ‘ikai liliu kinautolu ia mo ‘enau ngaahi ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ‘e lava pē ke u toe ki’i fehu’i ai pē heni ki he Fakafofonga Fika 1, ko e hā hono kovi e ki’i fo’i lea ko ē ko e me’avale, ‘uhinga ke ne toe fakamatala’i mai ange ke mahino.

Taukave ko e kuonga lotu eni fiema’u ke hakeaki’i ngeia e tangata

Siaosi Pohiva: Sea ka u tali atu ai leva he fehu’i mai. Ko e kuonga lotu ko eni ‘oku mahu’inga ‘etau hakeaki’i e ngeia ‘o e tangata *human dignity* ko ‘etau pehē ko ē me’avale ‘oku ne hanga ‘o lī ki lalo e tangata ‘i he tui fakalotu tuku ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki’i fakatonutonu atu.

Siaosi Pohiva: Ko e langilangi mo e ngeia ‘a e tangata ‘oku mahu’inga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki’i fakatonutonu atu e Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: ‘Oku ‘ikai ko ha me’avale.

'Eiki Sea: Fakatonutonu mei he ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ‘eku ki’i fakatonutonu ‘Eiki Sea ‘i he’ene faka’uhinga ‘oku lī ki lalo ko e fo’i lea ko eni .

Siaosi Pohiva: Sea ko e me’avale talamai ho faka’uhinga lea ki he me’a ko e me’avale.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ki ai ko e palopalema ko ē ‘oku lavea e fakaloto pea ‘oku ‘ikai ke faito’o ia he Fale ko eni tonu ke ‘alu ia ki ha faifekau ‘o faito’o ki ai he loto lavea ko ia.

Siaosi Pohiva: Ko e ‘uhinga ia ‘eku faito’o ‘oku ou hanga ‘o ‘oatu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e laumālie ko ē ‘oku hangamālie ko e lea ko eni pea mo e Konisitūtone ‘Eiki Sea ta’u eni ‘e 146 ‘a e laumālie lelei ‘a e Konisitūtone si’isi’i pē ha ki’i me’a Sea kuo liliu ka ko e ngaahi liliu ko ia Sea ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o fakalelei’i ‘a e anga ‘a e nofo ‘a e kakai pea mo e fakatu’umālie e kakai hangē ko ia na’e hoko he 2010. Ko e fokotu’u ko eni ‘oku ‘omai he Fakafofonga ‘i he efiāfi ni Sea tapu mo e Fakafofonga te’eki ai ke u sio he fo’i maumau taimi lahi faka’ulia.

Siaosi Pohiva: Sea tuku ho’o siolalo, ke maumau taimi ki he kakai...

Mateni Tapueluelu: Sea ka u ki'i fakatonutonu mu'a Sea.

Siaosi Pohiva: Tuku e siolalo.

Mateni Tapueluelu: Kole atu Sea ke u hanga 'o fakatonutonu 'o fakatatau pē ki he Konisitūtone.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mo ki'i me'a hifo ki lalo kae tukumai ha'amau faingamālie.

Mateni Tapueluelu: Ko e fakatonutonu ko e pehē ko ē 'oku maumau taimi 'oku feinga eni ke fakafenāpasi e tu'u e ngaahi kupu mou me'a ki he kupu 4 'oku ngāue'aki ki ai ko e me'avale, kupu 64 kupu 65 fekau'aki mo e kau Fakafofonga fili 'oku ui kinautolu ko e kau Fakafofonga 'o e Kakai 'oku 'ikai ko e kau Fakafofonga 'o e me'avale. Ko hono mo'oni kuo tau fofongavalea ke tau hanga 'o ue'i e fo'i lea ko 'eni ke 'unu mai ki onopooni 'o fakatatau mo e maama 'o e lotu mo e ako 'o e 'aho ko eni. 'Oku 'ikai totonu ke ui kinautolu ko e me'avale he 'oku nau ako mo lotu he 'aho ni 'oku 'ikai ke nau toe vale ko 'eku fakatonutonu ia Sea.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea, ko e fakatonutonu ko u toe foki pē ki he me'a ko ē 'oku fakatokanga mai ki ai 'a e Fakafofonga Fika 1 mo e Fika 4 ko e ongo tangata foki 'oku na tu'u taha eni he 'aho ni. Ko e kakai lotu ko e fo'i fakahinohino pē ia 'a e Folofola ko e taimi ko ē 'oku te fakatōkilalo ai ko e taimi ia ko ē 'oku toki hiki ai kita ki 'olunga pea ko ia ko ē 'oku ne hanga 'o hiki ia ki 'olunga 'e tō ia 'e tō ia. 'Oku sai ē me'avale ia te ki'i lili pē kita 'i lalo tuku e 'afungi ia mo e me'a ko ia he te tō ai kita.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu atu Sea 'e 'Eiki Palēmia mou mea'i hono tuku kitautolu ko e me'avale ko e 'afungi ia ko e feinga ke tau 'ohake e kakai 'ikai ko ha 'afungi ia ko 'e ne foki ia ki he nōmolo. Ko e hā 'oku 'ikai ke fokotu'u ai kupu hono 64 mo e kupu 65 ko e Kau Fakafofonga ...

<007>

Taimi: 1820-1825

Mateni Tapueluelu : ... ko e me'avale.

'Ikai tali Pule'anga fakatonutonu ki he Lao fika 28 & 29/2021 he ko e lea 'oku ne fakafuo anga nofo fakatu'utu'unga he sosaieti

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ki'i kole'i ke ke ki'i tokoni ki he Fakafofonga Fika 4 mo e Fika 1 ke na ki'i me'a hifo ki lalo 'o ki'i fai ha'ana lotu ka na ki'i fanongo. He 'ikai ke lava ia ke na mahino kia naua kapau 'e 'ikai ke na fie fanongo. Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki ni Sea. Ko u faka'apa'apa lahi ki he Hou'eiki, ka 'oku ou ongo'i lahi Sea 'a e 'omai 'a e fokotu'u ko eni mo e *Bill* ko eni ke fakafihia'i 'aki 'a e taimi mahu'inga 'o e Fale, mei he ngaahi 'asenita mahu'inga ma'a e fonua 'Eiki Sea.

Na'a ku lave kimu'a 'Eiki Sea ko e Konisitūtone ko eni ko e maama takiloa ia 'a e fonua ni ta'u eni 'e 146 pea na'e fatu ia 'e he Fale 'o e Tu'i mo e Hou'eiki mo e Kakai, kau poto 'aupito eni ia 'Eiki Sea. Ko e 'aho ni kapau 'e fakamā'opo'opo ha taha 'a e ngaahi liliu ko eni kuo fai, si'isi'i 'aupito. Ka ai Sea ha vaka pē ko ha ngāue 'oku lelei mo faka'ofa'ofa, hā e me'a 'oku tau ala ai

ki ai, 'oku lolotonga faka'ofu'ofa pē ia. 'Oku ui 'e he kau pālangi ia 'a e fanga ki'i me'a ko eni hangē ko ē ko e fakatonutonu 'a e ki'i fo'i lea mo e fo'i lea, 'ikai ke toe liliu ai 'a e kakano ia mo e 'uhinga ko ē 'o e kupu ko eni Sea. Pea ko e me'a ia 'oku ou ongo'i.

Hangē ko e ngaahi malanga ko ia 'oku fai mei he tēpile ko eni 'a e Pule'anga 'Eiki Sea, ko e lea, 'oku fakafōtunga ia pea ne tala 'a e tō'onga mo'ui 'a e kakai pea mo e fonua. 'Oku fakafōtunga ia 'e he lea. Lahi e ngaahi lea ia 'Eiki Sea. Ko e 'aho ni, fakamamafa'i 'e he ako 'a e mahu'inga 'o e ngaahi lea. Lea faka-Tonga lea faka-Niua, lea faka-Vava'u kai foki ke toe 'i ai ha lea ia ko e lea faka-Niua pē 'Eiki Sea mo e lea faka-Tonga, kae mahalo ko e fo'i lea ia ko e fo'i lea faka-Niua ena ia. Tā he fo'i lea faka'ofu'ofa mo'oni, ko hono tukuhifo ia he ko e anga 'etau nofo he sosaieti, 'oku 'i ai pē hotau tu'unga pea 'oku tau 'ilo'i pē. Ko ia ai Sea tatau pea mo e ki'i kupu ko eni 'e taha, ko e fo'i lao ko eni 'Eiki Sea, ko e loto ko eni e Pule'anga 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke mau loto mautolu ke tali e ongo fo'i lao ko eni, pea 'oku ou fokotu'u atu 'e au ia ke tau pāloti kae fakahaofi ha taimi mo e pa'anga 'a e Pule'anga he me'a maumautaimi ko eni 'Eiki Sea. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, na'e toe ho'o miniti 'e 5.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Fakamālō atu Sea ko u tuku pē ke fai e feme'a'aki Sea, ka 'oku kei tu'u pē foki 'a e mo'oni ko eni 'oku tu'u ai e motu'a ni, ko e 'uhinga ko hotau tukufakaholo. Ko hotau 'ulungaanga ia 'a e 'ulungaanga fakatōkilalo Sea. Ka tau ka ō 'o fai ha lea, te tau faka'aki'akimui pē tuku pē tautolu ki lalo, ka tau hiki 'a e tokotaha ko ia 'oku tau ō 'o lea 'o 'ave ki ai. Ko e faka'ulia ia kapau te tau ō atu tautolu 'o fai 'o 'ave ha me'a pea pehē atu ko 'eku me'a mai ke ke me'a mai. Kai ke 'i ai ha me'a pehē, na'e fatu e fonua ko eni mo hono tukufakaholo. Ko u tui 'oku mea'i pē 'e he Fakafofonga ko eni Fika 9, na'a nau hanga feinga ke tohi e Tikisinali faka-Tonga mo hono lea Tonga. Ka ko Toketā Melenaite Taumoe'ofolau, na'e ha'u 'o fai 'a hono tokanga'i pea mo hono feinga'i 'a e lea ko ia. Ko hono feinga ke toe fakavāvāofi mai mo fakamo'ui e ngaah lea taufatungamotu'a. Sea ko e tu'u ko eni kiate au, 'oku kei vāofi 'a e vāmama'o he ngāue 'a e lea.

Kapau ko e ta'u eni he 18 fiha ki he 2000 fiha, kei vāofi ai e vāmama'o. Kei manatu'i ai 'e he to'utangata ko eni 'a e lea na'e ngāue'aki 'e he to'utangata ko ē. Ko Malenā ko 'ene tikisinali ia. 'Oku 'asi e lea ko eni ai, ka tau ka hanga 'o to'o 'e 'ave 'a e ki'i lea ki fe'ia Sea?

Ko u kole atu Sea, tuku mai e ki'i lea 'i ai p, kei laumālie lelei pē ki'i lao 'iate ia pē. Kapau te tau pehē 'ai ko e kau Fakafofonga Me'avale. Sea kuo 'omi tautolu pea fili mai 'oku ai leva e ki'i tu'unga 'oku 'omai ki ai 'omai ki ai e kakai. Ko e me'avale ko hotau 'ulungaanga faka-Tonga, tau hanga 'o faka'aki'akimui pea tau fakatōkilalo pē. Ko u fokoutua atu pē heni, ko 'eku ki'i fakalea, fokoutua atu pē heni 'o tali ho'o me'a mai. Pea kapau ..

<008>

Taimi: 1825-1830

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... toe pehē atu au ko u me'a atu pē heni 'o tali ho'o me'a mai 'oku 'ikai ke 'ilo pē 'e fakatonutonu fefee'i ia 'i Niua 'a e fa'ahinga lea ko ia. Ka ko e tu'u ko ē 'a e me'avale Sea laumālie lelei e ki'i lao 'iate ia pea ko u kole atu Sea hā me'a 'oku tau toe hanga ai 'o to'o tuku pē kakai ia he 'oku kakai pē kakai 'iate ia ka tau hanga 'o teke e langi 'a e kau Hou'eiki mo e Tu'i pea 'oku kei ma'uma'uluta pē e fonua ia. Me'a ko u tokanga atu ki ai Sea kuo tau hanga 'o 'omi e vāmama'o 'o vāofi 'i he ngāue 'a e lea, ki'i fo'i

lea ko ena ko e me'avale kuo ne hanga fakavāofi'i tautolu 'ai e to'utangata he 'aho ni ke nau manatu na'e 'i ai e lea pehē pea tau fononga ai pē mo ia. Ko e sio ki he ki'i laumālie lelei 'a e ki'i fo'i lea fuoloa hono ngāue'aki tau tu'u hake he 'aho ni ke 'ai 'o to'o. Sea ko u pou pou atu tuku pē mu'a e ki'i lea 'iate ia kei laumālie lelei pē 'iate ia e ki'i lea ko ena pea ko u pehē pē Sea tuku ā 'oua te tau toe ke to'o mu'a e ki'i lao ia ko eni ka tau, tau sio ki ha me'a 'e taha ke 'uhinga ke tau hoko atu he 'oku vave taimi pea 'oku 'i ai mo e ngaahi fatongia kehe he efiāfi ni mālo Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā MEIDECC.

Tui 'oku kehekehe pē lea ngāue'aki he fakakalalasi e nofo 'i he sosaieti

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea fakatapu atu ki he Fale 'Eiki Sea ki'i nounou 'aupito pē e ki'i fakamalanga ia ko eni. Sea ko e fo'i lao foki ko e 'ulu ko ē 'o e fo'i laō 'e tatau pē ki he kakai kotoa pē 'a e Lao 'o Tonga. 'A ia ko e ko e 'uhinga e fo'i lao ia ki he kakai kotoa pē 'o kau ai e Tu'i, Hou'eiki pea mo e Kakai. Pea mo e *commoners*. Ko e kamata'anga ko ē ki'i fo'i me'a 'oku talanoa 'i hono fakapapālangi ko e *chief* mo e *commoners* 'a ia ko e 'uhinga ia ko e Hou'eiki mo e Me'avale hono faka-Tonga'i ko eni pea ko u pehē kapau na'a nau hanga, na'e fokotu'u mai pē ke liliu 'a e me'avale ko e tu'a 'e meime'i hoa ange ia ko 'ene pehē pē 'a'ana ia kakai te tau to'o 'e tautolu e laine 'uluaki te tau to'o 'e tautolu 'a e Hou'eiki ko e me'a ko ē kou manavasi'i ai Sea, Sea ko e ko e fai ko ē mamakava 'i he taimi ni ko 'ete 'alu atu pē 'o talanoa ko 'eku ki'i 'uhiki 'oku 'i Nu'usila nōmolo pē ia 'oku 'ikai ke u ongo'i ma'ulalo au ia he'eku lea pehē pea 'oku ongo'i pea 'oku, ko e ki'i fo'i me'a 'oku ongo sai he 'oku ki'i makehe ai kitautolu ia 'o hangē ko e femalanga'aki ko ē 'a e fakamalanga ko ē 'anenai he 'oku kehekehe foki 'etau lea ko e taimi ko ē 'oku te 'ulungāanga fakatōkilalo ai pea te tuku kita ki lalo 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku ongo kovi ka kita.

Sea na'e 'i ai 'a e katoanga na'e toki hoko 'i Vava'u ko ha taha eni he ngaahi fakamalanga ko ē na'e fai ko kimautilu ko e holoholo'anga kovi ange ia heni. Na'e fai ia he katoanga 'oku hiki ia he vitiō mo e letiō. Ko u fanongo ko ē ki he lea ko ia Sea pea ko u pehē pē hoku fokoutua'anga 'oku kei Tonga pē 'a Tonga. 'Oku 'ikai ke fai mai ia ha taha ka kita. Ko kita pē ia 'oku te fakahoko ka ko e ki'i fo'i laine 'uluaki Sea ko e 'uhinga ia he 'oku 'i ai 'a e fakakalalasi 'etau nofo 'oku 'i ai e Hou'eiki mo e *commoner* ko e hā leva e fo'i lea te tau fetongi 'e hala ia ke kakai he ko e kakai ia ko e Tu'i mo e Hou'eiki mo tautolu pea 'oku 'osi fakamahino pē ia he 'ikai fiema'u ia ke to'o e fo'i me'a ko ia ko e 'uhinga ke fakatatau'i 'aki honau kehekehe 'oku kehekehe pē 'etau nofo 'atautolu.

Mateni Tapueluelu: Sea ki'i fakatonutonu pē Sea fakamolemole faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Minisitā ko e pehē ko ē ko e kakai pea 'uhinga ia ki he Tu'i, Hou'eiki mo e, mo tautolu 'oku hala Sea he ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ui ai 'a e mātu'a ni pea kau ai pē mo e 'Eiki Minisitā he'ene fili Fakafofonga ko e Fakafofonga ia 'o e Kakai, ko e Fakafofonga ē Hou'eiki pea Tu'i pē 'Ene 'Afio 'a'ana ia ko e kehekehe ia.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko ia Sea.

Mateni Tapueluelu: Ko e Fakafofonga e Kakai 'oku 'ikai ke hanga 'e he Fakafofonga 'o e Kakai 'o Fakafofonga'i e Hou'eiki mo 'Ene 'Afio.

'Eiki Minisitā MEIDECC: 'Oku ui ko e *People's Representative* 'oku 'ikai ke ui ia ko e *Commoners Representative* 'oku kehe ia mei heni.

Siaosi Pohiva: Tokoni atu pē Sea. Fiema'u leva ke 'ai eni ke *consistent* ki ai he 'ikai ke tau 'alu fakaholomui ke liliu, tau liliu ē ke 'alu hake *Peoples Representative, people* kakai.

'Eiki Minisitā MEIDECC: 'A ia ko e me'a ia ko e me'a ia nau 'uhinga ko ē ki ai Sea ko e māmālie eni 'ene ... ko u ongo'i na ko e māmālie eni 'etau hanga ko ē 'o *abolish* pē to'o 'a e nofo fakakalakalasi 'ia tautolu. Ko u kole atu Sea 'i he laumālie ...

Siaosi Pohiva: Sea kole ange mu'a ke fakatonutonu e fa'ahinga fakanāfala ko ē 'oku fai hotau Fale ni.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea.

Siaosi Pohiva: 'Oku 'ikai ko hono *abolish* eni 'o 'etau nofo fakasōsaieti 'oku kei 'asi kakato pē ko e fu'u fo'i lea ko ē ko e lea pē ko e kakai ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea.

Siaosi Pohiva: Pea 'oku ha'i pē he tafa'aki *commoner*.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Kole pē ke 'oua 'e lea lahi pea tangutu ki lalo kae fanongo hono telinga ki he me'a 'oku talaatu. Fanongo lelei ki he me'a 'oku talaatu.

Siaosi Pohiva: Sea.

Fokotu'u 'ave Lao Fakaangaanga fika 28 7 29/2021 ki ha komiti pea 'ave ki he kakai

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea 'oku ou kole ...

<009>

Taimi: 1830-1835

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... kole atu ke tuku hifo 'a e lao ko eni ki ha komiti

Siaosi Pohiva: 'Oua 'e fakapo'uli he 'etau talanoa, ko 'etau talanoa eni he me'a ke lelei

'Eiki Sea: Tongatapu 1, ko ho fakatonutonu he 'oku lolotonga lele e taimi e 'Eiki Minisitā MEIDECC

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko u fokotu'u eni Sea, 'ave me'a ko eni ki ha komiti *consult* mo e kakai, 'ikai ko ha me'a si'isi'i eni, mālō 'aupito

Mateni Tapueluelu: Sea, fakamolemole, kātaki pe Sea ka u ki'i fehu'i atu pe mu'a ki he, ko hono 'uhinga ko 'ene tu'u ko ē tau Konisitūtone Sea, 'uluaki kupú pe Hou'eiki, 'uluaki Kupú pe 'okú ne hanga 'omai e tau'atāina ko eni ko e me'a 'i he hā mai ko e finangalo 'o e 'Otuá ke tau'atāina 'a e tangata ko e me'a 'i he'ene ngaohi 'o toto pē taha 'a e kakai kotoa pē. Ko ia 'e tau'atāina 'o ta'engata 'a e kakai Tongá mo e kakai kotoa pē 'oku nofo ni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u fakatonutonu atu e fakafofongá

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu mai ko e mata'itohi eni e Konisitūtoné

Minisitā Pa'anga: Me'a koe ki lalo, ko e Konisitūtone eni 'oku mau lolotonga me'a ki ai. Sea 'oku ou kole atu au ke tau pāloti tautolu Sea mo e maumautaimi.

Mateni Tapueluelu: 'Ikai ko ha fakatonutonu ē ia Sea

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pāloti Sea, fokotu'u atu mo e pou pou

Mateni Tapueluelu: Sea ko e 'uhinga 'eku fokotu'u atu 'oku ou loto pe au ke 'oatu homau le'o ke ma'a. Ko e

'Eiki Sea: Hou'eiki te ke fanongo ki he fakatonutonu 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá hili ho'o fakatonutonu

Mateni Tapueluelu: Ko ia

'Eiki Sea: Me'a mai ho'o poiní

Mateni Tapueluelu: Ko 'eku 'uhinga Sea ko e tu'u ē 'a e Konisitūtoné ke tau'atāina pea 'oku toto taha e kakai kotoa pē pea 'oku 'ikai ha fo'i lea ia he kupu 1 Sea ko e me'avale. Kupu 1 Konisitūtoné ko e kakai, kakai kotoa pē. Ko e fo'i lea ko eni ko e **me'avale** Sea 'oku *oppressive*. 'E tatau ai pe 'e tau fakafekiki 'o tau ki fē 'i he lilolilo hotau lotó 'oku tau 'ilo 'okú ne lolomi e kakai mo honau tu'unga totonú. 'Oku 'ikai ke hala ia ke tuku ke ui pe kinautolu ko e kakai he 'oku 'osi tohi pe mo ia he ngaahi kupu kehe 'o e Konisitūtoné. Ko e faka'ilonga ia 'o e maama Sea, mālō Sea.

Lord Tu'i'āfitu: Sai ke u ki'i fakahoha'a atu pe

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki fakafofonga Nōpele Vava'ú

Poupou ke tu'uma'u pē fo'i lea me'avale tala ai hotau Tonga

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e feitu'u na 'Eiki Sea ka e 'atā pe fai atu ha ki'i fakahoha'a 'a e motu'a ni. Te'eki ai ke u lave au ki he 'uhinga 'o e sōsialé 'i tu'a hangē 'oku lahi hono feme'a'aki 'e he hou'eikí, kiate au ko e Konisitūtoné ko e fonua ia. Ko e fonuá ko e kakai ia, ki he Tongá 'oku 'ikai ha lea ia ki he Tongá ko e kalasi. Ko e anga eni ia 'a e fa'unga pe ko e *context* na'e to'o mai 'e he kau misinalé pea mo e kau kumi fale'i 'a e 'Uluaki Fā pea mo e ngaahi fale'i lelei pe 'a e lika 'a e 'Uluaki Fā mo hono ngaahi pou pou e Fale 'o e Matāpulé mo e kakaí.

'Oku tohi ai 'i he faka-Tongá 'i he 'uhinga 'i he *United Kingdom* 'oku tohoaki ia e 'uhinga 'o e lea kalasi 'i hono hiki he Konisitūtone 'a e 'uhinga ko e sivilaise 'o ha tokotaha 'i he 'uhinga e tauhi 'o e laó. 'Uhinga tatau pe ia mo e kamata mei Kalisi 'i he 'uhinga 'o e Temokālatí, ko e *city state* kimu'a 'ia Kalaisí. Kiate au 'e Sea 'a e laumālie pe ko e fa'unga pe ko e *context* 'o e kupu ko ení na'e 'osi 'afio'i lelei pe ia 'e he 'Uluaki Fā he ko e Konisitūtone eni 'a e 'Uluaki Fā. Na'e 'i ai 'a e langa 'a e 'uhinga 'o e kakai pe ko e Pule'anga meí he 1862 'I he ngāue 'a e lotu folofolá, 'uhinga ia 'o e kupu 1 'o e Konisitūtoné. Me'a 'i he'ene hā kiate aú. Toki fakamā'opo'opo he 1875, 'a e ngaahi hisitōlia 'o e 'uhinga 'o e fonuá, 'o e tangatá, 'o e 'uhinga 'o e tu'í' o tala ai hotau Tongá 'i he moto 'o e fonuá 'i he 1875. Tau fakamā'opo'opo ki he tau'atāina pe ko e totonu 'a e tangatá ki he tauhi ki he mafai 'a e 'Otuá, *theocratic*. 'Oku 'ikai ko e temokalati, kupu ...

<010>

Taimi: 1835-1840

Lord Tu'i'āfitu: ... kupu e tau'atāina 'o e lotú. Tau tau'atāina 'etau lotú kae 'oua pē te tau to'o e kalasí pe ko e *movement* 'o e 'uhinga 'o e fakangatangata 'o e sōsialé 'ene mavahe mei he sōsaieti ko ha me'a ia ke tau maumau'i ai 'a e tau'atāina 'o e 'uhinga 'o e 'Otuá hetau lotú.

Sea ki'i me'a 'oku maama mai ki he motu'á ni ko 'ene a'u pē ki he 'osi 'eku taimi 'a'aku pea ke ta'ofi he 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga ia e fakahoha'a e motu'á ni. Pea 'oku 'ikai ke u poupou au ki ha tafa'aki, 'oku ou malanga pē au ia he totonu ko e Fakafongonga Nōpele au ke u fakahoha'a ho Falé, ko ho faka'atā ke u fakahoha'a.

'I ai 'etau ki'i lea Tonga Sea, me'a fakavale he anga ko e masiva. 'Oku 'uhinga nai 'a e tu'u 'a e ki'i fo'i lea ko eni ki he 'uhinga 'o e fifili 'o e fakangatangata 'o e ta'ema'a'usia 'o e 'atama'i. Pe 'oku 'uhinga ia ki hotau Tongá 'i hono fatu 'e Tupou I mo e lotú ko e me'a ko ē 'oku 'ikai ke ke ma'u 'e koé 'oku ke vale koe 'oku 'ikai ke ke ma'u 'e koe e me'a ko iá. Ko e me'a ia ko iá 'e 'oatu ia mei hē. 'UHINGA mahalo eni e fatongiá ko e kekelé. Na'e vahe e kekelé ke nofo ai e ha'á, nofo ai e matakali, nofo ai e fa'ahinga, nofo e káingá pea 'oku uho 'aki e 'uhinga 'o e 'apí. Ka 'ikai ke te 'ilo e 'apí 'a hoto tupu'angá 'ikai ke te toe 'ilo 'e kita 'a e me'a 'oku te ma'ú. Me'a fakavale he anga.

Ko e Lao 'o e Kelekelé 'oku 'oange ai 'a e vahevahe 'etau nofó pea 'oku 'i ai e 'uhinga ai 'o e Hou'eiki ai 'i he kekelé hangē ko e me'a 'a e Minisitā Laó. Ke liliu e me'a kotoa kae 'oua 'e liliu 'oua tau ala ki he lao, he ko 'etau alá pē 'oku tau ō leva hangē ko e ki'i kupu 4 hono lea fakapālangi. *Same law for all classes*, hono faka-Tongá ke tatau pē ki he kakai kotoa pē 'a e Lao 'o Tongá. Sea ko e fa'unga 'o e fo'i kupu'i Konisitūtone ko eni ko hono fakalea e kupu 'o e lao ko eni 'oku fakalea ai fakamatāpule faka-Tonga. Fakamolemole pē na'a pehē 'oku ou hanga 'o tukuhifo ha fa'ahinga.

Ko e 'uhinga 'o e *class*, 'uhinga 'a e tatau 'a e kakai, 'uhinga pe ia ki he Konisitūtoné. 'Oku 'ikai ke tuhu ia ki he anga 'o 'etau nofo mavahevahé, Tu'i, Hou'eiki pea 'oku 'i he tama'imata 'o e Konisitūtoné 'i hono fatu hono foaki 'e Tupou I he 1862 e tau'atāina mo e Konisitūtoné faka'aufuli 'o e Pule'anga kakato 'a hotau fonuá. Ko ia ai 'oku fakalongolongo ai tapu mo e Tu'i 'i loto he kupu 4 hē kae fakalea heni 'a e hou'eiki mo e kakai kae toki fakae'a mai he kupu 17 'o e Konisitūtoné 'a e fakamaau totonu 'a e fakamā'opo'opo 'a e anga 'o e kakai pē ko e anga ia 'etau nofo fakatukufakaholó.

Ka 'oku 'ikai ke 'uhinga e Konisitūtoné ia ke ne holoki pe tō ha 'ā vahevahe pē tukuhifo pe 'afungi. Ko e anga ē 'o e fakalea lelei 'o e kakai Tonga 'i he taimi e 18 tupú ki he 'uhinga e fo'i lea ko e *classes* mei he 'uhinga 'o e Konisitūtone 'a e *Westminster*. Ko hono ki'i to'o mai pē *class* 'oku hū leva ai kae lava ke fakanifo e Konisitūtoné ki he Hou'eiki pea mo e me'avalé hūfanga he fakatapú. Mālie 'oku kau atu ai mo ha taha 'i he 'uhinga 'o e tu'a 'o e me'avalé 'oku 'ikai ko ha Tonga, tatau kotoa pē ki he Konisitūtoné. ...

<002>

Taimi: 1840-1845

Lord Tu'i'āfitu: ... pē ko e lao. 'I he kupu 17 he 'ikai fai filifilimānako, tapu mo e Tu'i 'o Tonga, ha'ane tu'utu'uni ki ha ni'ihi hangē ko e hou'eiki pē, ke fakahaofi kinautolu 'i he Konisitūtone, kae 'ikai kau ai ha taha pē 'i hono fonua.

Sea 'oku kei mo'ui hota māmani 'i he me'a ko ē 'oku tau pehē ke fai mo to'o ā. 'Oku kei mo'ui 'a e pulopula 'o e lotu folofola he Nāsaleti 'o ha Misaia ko e 'Otua kakato ko e tangata kakano. Ka to'o 'a 'ene fānau tama 'a e tangata 'i hono Nāsaleti mei a Sīsū, ko e hā 'a e kolosi, ki he tokātelina mo e tui 'a e kalisitiane mo e pulopula 'o e ta'ata'a 'o e kolosi.

Kiate au Sea, lea lelei eni 'i he 'uhinga pē ia 'o e ho'ata 'o e kupu 4, mou tokanga mai he 'ikai ke toe 'i ai ha taha 'e mahulu hake pē talotoloto pē 'e li'aki mei he lao ko eni, tatau tofu pē 'a e lao mo ha taha pē 'oku 'ikai ko ha Tonga 'i he fonua ni. Pea kapau te tau taukave'i hano tāpalasia 'a e 'uhinga 'o e lea, 'e fēfē 'a e kakai kehe mei he Tonga ke 'ilo ai 'a 'etau tauhi hotau Konisitūtone. Mālie 'aupito 'a e ki'i kupu ko eni, ko e kupu fakahisitōlia, pea 'oku ou lave'i kapau na'e lika 'a e 'ākiteki na'a ne fatu 'a e Konisitūtone 'o Tonga ni, 'e kovi eni 'e mate ai hono kakai, he 'ikai tohi'i 'uli'uli 'i he kupu 4 'o e tau'atāina 'o Tonga 'i he Konisitūtone. Pea kapau kuo monuka pea mate ai 'a e Tonga, 'e toki tā pē he tu'unga 'oku 'i ai si'i Lelenoa mei loto palasi. Ko 'etau tui ia 'e kei tolonga 'e kei Tonga ai 'a Tonga.

Sea, kiate au ko e Tonga ka to'o 'a e ki'i lea faka'apa'apa 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā ha lea te u toe lea ai. 'Aho ni kuo longoa'a 'a e *Facebook* ko 'etau to'o hotau Tonga, ka tau faka'uhinga 'i he 'uhinga 'o e kalasi, talanoa pē ki ai 'a e taha 'o e tokātelina fakakominiusi, ko e tangata ia ko e 'inasi pē ia 'o e hisitōlia 'o e koloa 'o e sosaieti he kalasi. Pea ko e sosaieti 'i he kalasi pea ko e kakai 'o e sivilaise 'o e 'ikonōmika 'o feliuliuaiki ko e fepaki ta'engata, pea ko e sosaieti ko e 'ātakai ia 'o e fepakipaki.

Kapau 'e 'alu ki he tama Falanise fetu'utaki lelei taha, 'oku ne 'ilo 'e hao mei he tauhele 'a e laione 'e kai ia 'e he laione, 'e hao 'a e mei he kākā 'a e fokisi, tā ko e me'a kotoa pē 'oku 'i ai hono kamata'anga, 'oku 'ikai ko e ngata'anga ia, ka ko e ha koā 'a e mo'oni 'oku kei tu'uloa ai hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'a hono tuku 'i loto e ki'i fo'i lea ko eni 'i he kupu 4, 'oku tau tatau kotoa ai 'i he tu'utu'uni 'a e Konisitūtone, te u kei Tonga ai hotau Tonga.

Fakamolemole pē Sea, na'a fu'u lōloa 'oku kei toe haafe houa kau ki'i tatau atu kae tuku atu'a e taimi ma'a e kakai. Mālō.

Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

Tui 'e masiva ange fonua ka to'o fo'i lea me'avale mei he Konisitūtone

Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki. Ko 'eku tu'u hake pē au ia 'o kole ke tau pāloti ā he kuo mahino ia, pea mo e ki'i faka'osi pē 'aku ko u ongo'i pē 'e au ia te tau masiva ange he fonua ka to'o 'a e anga 'etau nofo ka to'o 'a e ki'i fo'i lea pea mei he kupu 4, tau kei ongo'i pē te tau kei koloa'ia he kei nofo pē 'a e ki'i fo'i lea ai. Mālō Sea.

Semisi Sika: Sea ...

Eiki Sea: Tongatapu 2.

<005>

Taimi: 1845-1850

Semisi Sika: ...Tuku mu'a ke u tomu'a fakatonutonu atu ka u toki fokotu'u atu. 'E monū'ia e fonua he 'ikai ke tau masiva 'i hono to'o e fo'i lea ko eni. Ko e kongā eni 'o e feliuliuaiki 'a e sivilaise mei he taimi ki he taimi, kuo pau ke liliu 'a e tukufakaholo 'i he taimi 'oku feliuliuaiki ai e sivilaise.

'Eiki Palēmia: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pē 'ene me'a. Ka tau ka faka'uhinga Konisitūtone foki te tau foki kia kinautolu na'a nau fatu 'o kumi ko e hā 'enau 'uhinga.

Semisi Sika: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Palēmia: Sea 'oku ou kei pehē pē ke tuku pē hē.

Semisi Sika: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Palēmia: Tuku 'etau ōmai 'atautolu ko e 'uhinga kehe ia 'atautolu he 'aho ni mālō Sea.

Fokotu'u ke ngāue'aki e lea komonā ke fetongi'aki fo'i lea me'avale

Semisi Sika: Ko e ni'ihī na'e fakafatongia'aki 'e he to'utangata ke nau fatu ha Konisitūtone ko e fatongia ia 'o e kaha'u ke nau lalaka atu ke fakalalakala 'i he taimi 'oku feliuliuaiki ai 'a e sivilaise. 'E Sea ko u lave'i 'a e laumālie 'o e fokotu'u pea 'oku mahino pē kiate au ia 'a e ngaahi pōini. Ko 'eku fokotu'u pē te u fakanounou fēfē kapau te tau faka'aonga'i e fo'i lea ko e **komonā** tau *Tonganize* pē 'a e fo'i lea ko e *commoner* ke **komonā**, pea lava leva ke 'oua 'e ai ha fepakipaki ke pehē 'oku toe fālahi ange 'a e fo'i lea ko e kakai ke toe fakapapau'i ko fē taimi 'oku 'uhinga ai ko e **komonā** ko fē taimi 'oku 'uhinga ai ko e *people* 'a ia kapau te tau pehē ko e komonā, Hou'eiki he 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o holoki 'a e kalasi 'e kei Tu'i pē Tu'i 'e kei Hou'eiki pē Hou'eiki. Ko e 'uhinga pē Sea ko u lave'i hifo ki he kupu 5 ko e kupu 4 foki 'oku tau 'i ai. 'I he kupu 5 'i he laine hono ua 'oku 'i ai fo'i lea ko e konisēnisi 'ikai ko ha lea tonga ia. Ko hono *Tonganize* ia 'o e fo'i lea ko e *conscious* 'a ia na'e totonu ke tau pehē ko e ongo ka 'e fepakipaki leva mo e 'uhinga 'o e fo'i lea ia ko e ongo 'i he 'uhinga 'e taha. 'A ia ko e fokotu'u 'oku ou poupu ai ki he fo'i laumālie ke liliu e lea 'oku 'ikai ko hono to'o ia 'o e *value* 'o e Tonga. Ko hono langaki 'a e *dignity* 'i he sivilaise 'oku tau 'i ai. 'A ia 'oku ou fokotu'u kapau te tau faka'aonga'i e fo'i lea ko e *commoner* hangē ko e tu'u ko ena 'a e fo'i lea ko e konisēnisi 'i he kupu hono 5 'oku ou tui te ne hanga 'o ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i fehu'i pē ki he Fakafofonga Fika 2. 'O laine taha mo 'ene fokotu'u. 'A ia te tau to'o 'etautolu e Hou'eiki kae 'ai pē ia siifi mo e komonā?

Semisi Sika: 'Oku 'ikai ke fai ha fokotu'u atu ia ki he Hou'eiki ko e *dignity* 'o e ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: 'Ikai ko e 'uhinga ke tatau he 'oku ke to'o 'e koe fo'i lea Tonga totonu...

Semisi Sika: Tau *Tonganize* katoa pea to'o kotoa 'etau tikisinali ko e fo'i lea pē ko e **me'avale** 'oku 'uhinga ai 'etau feme'a'aki. 'A ia koe'uhī ko e fihi ko ia 'o e ngaahi faka'uhinga pea mo e laumālie ko ia 'oku ou poupu ai ki he fo'i fokotu'u, ko u fokotu'u atu kapau 'e faka'aonga'i e fo'i lea ko e **komonā** pea tu'uma'u pē Hou'eiki pea tu'uma'u pē Tu'i. Kuo 'osi faka'aonga'i e fo'i lea ia ko e konisēnisi 'i he kupu hono 5 ke ne faka'uhinga'i 'a e fo'i lea ko e *conscious*. 'A ia ko e anga ia 'eku fokotu'u Sea, pea 'oku ou poupu atu ki he ngaahi fokotu'u 'oku 'osi fakahoko mai 'e he feme'a'aki tau 'ave ki he kakai ke fai ha'anau lau.

‘Oku ou fokotu’u atu ‘i he’etau fo’i Lao Konisitūtone kimu’a taimi kotoa pē te tau lave ai ki he Konisitūtone ‘oua na’a tau tafoki mei he kakai, fakapapau’i pē ko e liliu lahi pē ko e liliu si’isi’i tau fakapapau’i ko e Konisitūtone kuo pau ke ‘ave kitu’a ki he kakai ke malu’i kitautolu pea malu’i mo e kaha’u ‘o e fonua mālō.

Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue ‘Atakai kātaki Minisitā Toutai.

Tui ‘ikai mole tu’unga fakamolale ke ngāue’aki fo’i lea me’avale

Eiki Minisitā Ngoue: Tapu pē pea mo e Feitu’u na Sea tapu pea mo e Hou’eiki ‘o e Fale ni ‘Eiki Sea, kole pē Sea ke u kau atu pē mu’a he feme’a’aki e Fale ‘Eiki ni. ‘Oku ou tangutangutu pē Sea ...

<007>

Taimi: 1850-1855

Eiki Minisitā Ngoue : Sea fiu au hono fakakaukau’i ‘a e fo’i lea ni ‘a’ene fuoloa hono ngāue’aki hangē ko e me’a ko ia na’e me’a ki ai e Minisitā Pa’anga ta’u eni ‘e 140 tupu. ‘Aho ni ofongi kitautolu ‘e he Fakafofonga Fika 1 ‘aki ‘ene fokotu’u, ka kiate au Sea ‘oku totonu ke toe fai hano fakaloloto ‘Eiki Sea.

‘I ai e ngaahi lea he fonua ni pea ‘oku ki’i lahilahi Sea, ka ko ‘ete faka’uhinga Sea, ‘oku te uesia pē kita ‘ia kita ‘i he’ete faka’uhinga ‘Eiki Sea. ‘Aho ni ‘oku tau tapu ke fakapipiki ko ē lotu ‘Eiki Sea, ‘o fakatatau pea mo e lotu ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, Tohitapu ko e hiki pē ‘e he tangata, ‘a e ngaahi Folofola ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki. Ko e Konisitūtone ko e me’a tatau pē ‘Eiki Sea ko e hiki pē mo ia ‘e he tangata, ka koe’uhi ko hono toki fakatokanga’i ‘e he ‘Uluaki Fa, me’a ‘i he’ene ‘afio’i, ‘oku fe’unga ‘a e Konisitūtone mo hono lea pea na’a ne fakakau leva ‘a e lout ai ‘Eiki Sea, ‘Otua mo Tonga ko Hoku Tofi’a. Ka koe’uhi ko e faka’uhinga Sea, ‘oku ‘i ai e ki’i fo’i lea ia Sea te u talanoa mai pē Sea he ‘u me’a ‘o e mo’ui. Lahi e lea ‘oku tau ngāue’aki ka ko e ngaahi lea ko ia, kapau te u ‘ai ‘eku faka’uhinga ‘aku Sea ‘e kovi ia kiate au, ka ‘oku sai pē ia ki hono ngāue’aki, tā ki liku tā ki fanga. Ka ‘oku kau ia he ‘u fo’i lea kapau ‘e faka’uhinga’i ‘Eiki Sea, kau ia he lea ‘oku ‘ikai ke lelei.

‘I ai e fo’i lea ‘e taha ‘Eiki Sea ko e toenga kai ‘a e afi, kuo faka’uhinga ia ko e lea kovi ia Sea ‘i he faka’uhinga pē ia ‘a kinautolu ‘oku nau fai ‘a e faka’uhinga ko ia ‘Eiki Sea. Mo’oni pē me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 4 fekau’aki pea mo e ngaahi me’a na’e fai ‘e he kau to’a he ni’ihi na’a nau o ‘o takai holo he Pasifiki. Ko u talanoa pea mo e taha hoku kaungā tangata na’e hola mei Tonga ni ki Solomone ‘Eiki Sea, o ‘etau mātu’a ‘atautolu ‘o fakahingoa ki he ngaahi leakovi ‘Eiki Sea, pea ‘oku kei ‘ofa pē mātu’a muli ko ia he ngaahi hingoa ko ia. Kapau leva te tau foki mai ‘Eiki Sea ‘o hangē ko e me’a ko eni ‘oku ‘ohake ‘i he ‘aho ni ‘Eiki Sea, ‘a e lea he Tohitapu ko e ‘unoho. ‘Oku tukuhifo nai hotau tu’unga fakamolale ai, pē ‘oku sai pē ia kia tautolu.

‘I ai e lea ‘e taha ‘Eiki Sea na’a ke ha’u tēlefua pea teke foki tēlefua, ‘ikai ke toe ‘i ai ha lea ‘e toe lava ‘o liliu ki ai e ngaahi lea ko eni, ko e fa’u pē ia he ko e hiki tohi ‘a e tangata ‘Eiki Sea, pē ko e kau Pēteliake pē ko e kau Palōfita ‘Eiki Sea e ‘aho ko ia ka ‘oku ngāue’aki pē lea ko ia ‘Eiki Sea. Fai atu fai atu e fononga ‘a Paula pea liliu ‘o hoko ko e Palōfita, lahi leva ‘e ni’ihi na’a nau hanga ‘o valoki’i, talatuki’i pea tō leva e lea ko eni. He toki fakasesele, **te u kei Palōfita pē he**

ko e tangata au 'a e 'Eiki. Ngaahi ongo 'o e lea 'oku 'ohake 'e he ni'ihii he Fale ni, 'oku holo ai hotau tu'unga fakamōlale 'Eiki Sea.

Ko 'eku kole pē 'aku Sea, tau toe fakaloloto mu'a, he kuo hanga 'e he liliu 'o e 'aho ia 'o liliu 'etau lea. Na'e sai pē mahalo e me'avale ia he 'aho 'anenafi 'Eiki Sea. 'I ai 'etau lea Tonga 'oku tau ngāue'aki ko e faha, ko e 'uhinga ia ki he tokotaha ko ē 'oku kovi 'aupito 'aupito 'Eiki Sea. Ka koe'uhi 'oku lahi e ni'ihii heni 'oku nau tufunga lea lelei fai hifo e lea lelei, hāe 'uhinga na'e tohi ai e fo'i lea ko eni 'Eiki Sea. Sea ko u manatu'i lelei ō ko ē he fakalelei ki *Bougainville*, na'e fekau ki he tokotaha ko ē 'a ia 'oku ne fai ko ē 'a e fetu'utaki ko ē...

<008>

Taimi: 1855-1900

'Eiki Minisitā Ngoue: ... fakateletiō 'oua na'a ke ngāue'aki e ngaahi lea he ta'u ni, ngāue'aki e lea motu'a taha 'Eiki Sea. Pea ko e kau pē ia he ngaahi tufunga lea 'Eiki Sea na'e sai pē 'aho 'aneafi 'Eiki Sea pea kapau 'oku tau 'omi ke fakahoa ki he Tohitapu 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ngaahi lea he Tohitapu lelei pē ia ka tautolu 'Eiki Sea.

Sea ko u vakai ki he me'a ko ena 'a e Fakafofonga Fika 4 'o fekau'aki pea mo e tau'atāina 'io kupu 1 tau'atāina 'a e taha kotoa pē mei he Tu'i tapu mo ia kau ai pea mo e Hou'eiki kau ai pea mo e kakai fakalukufua 'Eiki Sea. A'u mai leva ki he kupu 4 hangē 'oku 'i ai hotau faikehekehe 'Eiki Sea tapu mo 'Ene 'Afio 'oku 'ikai ke kau ai ... ka 'oku 'asi mai e Hou'eiki. Pea 'oku hanga nai he ki'i fo'i lea ko eni 'o faka'ilonga'i 'a e kehekehe e Hou'eiki mo e tu'unga 'o e kakai ko ia 'Eiki Sea 'oku tau talanoa ki ai he 'aho ni 'Eiki Sea. Sea ko u loto pē au ke 'oatu e 'a e fakakaukau 'Eiki Sea koe'uhi pē 'Eiki Sea ko e 'aho ni kuo kole mai he ni'ihii ko eni ke liliu. Liliu pē ia koe'uhii 'oku ongo kovi 'Eiki Sea ko e hā 'ene ongo kovi me'a ko ē na'e fēhu'i he Fakafofonga ko eni e *MIA* Minisitā ko ia, 'oku te'eki ai ke u ongo'i 'e au pē ko e hā koā ha kovi 'a e fo'i lea pē kuo kapekape pē kuo holo ai ho tu'unga fakamōlale, 'ikai 'Eiki Sea fu'u kakaha ange e me'a 'oku 'omai he folofola 'Eiki Sea. Ngaahi lea ko ia, ongo me'a ni 'e ua 'Eiki Sea tau fua tautau kotoa ki ai 'a e fakamānava'i 'e he folofola 'a e Konisitūtone, Konisitūtone na'e fa'u mo liliu he 'Uluaki Fā 'a Tangata na'e 'ikai ke 'iloa tapu mo ia mo ha kakai na'a nau tokoni ki ai 1875 'aho ni kuo fai leva hono fakatokanga'i 'Eiki Sea. Sea ko u fokotu'u atu tau pāloti mu'a. Tau pāloti ko u tui 'oku 'osi mahino Sea mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai e Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Mālō Sea tapu mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eiki e Komiti Kakato ki'i fakahoha'a nounou pē Sea he ko e ngaahi feme'a'aki ē kuo 'ohake pea hangē ko e fokotu'u na'e 'oatu ke 'omai pē ha faingamālie ke takitaha 'oatu 'ene fakakaukau fekau'aki mo e tu'unga 'o e fokotu'u 'o e liliu Konisitūtone ko eni. Pea ko e ngaahi faka'uhinga lahi eni 'oku ua foki e ongo tafā'aki kau pou pou mo e 'ikai ke pou pou 'oku 'osi 'ohake ia pea ko e ki'i, 'osi 'ohake pē e ngaahi 'uhinga 'a e motu'a ni fakahoha'a atu 'anenai ka ko e ki'i fakamamafa nounou pē eni he ko e, mo e faka'apa'apa ki he ngaahi feme'a'aki kuo 'osi 'ohake.

Sea ka ko e pou pou pē hangē ko e mo e me'a 'oku tu'u ai e motu'a ni 'i he 'i he tu'u pē ko ē 'a e 'a e fakalea ko ē 'o e Konisitūtone mo e fo'i lea ko eni 'oku 'ohake. Sea ko e 'uhinga pē ko e tu'u ko ē 'a e fo'i lea Sea ko u tui 'iate ia pē 'oku fai 'aki pē ia 'a e faka'uhinga toe faka'uhinga 'a e tokotaha ko ē pea neongo 'oku 'ohake ko e ngaahi fakalea eni ia 'i he taimi 'o e fakapō'uli

pea 'oku fiema'u ke tau, pea liliu ki ha lea 'oku maama ko e ngāue'aki e, Sea hangē pē 'oku 'ohake kuonga eni e lotu mo e akó ko e maama ko ia 'oku tonu ke liliu 'aki e lea ko eni Sea.

'UHINGA tatau pē ka te ngāue'aki e maama ko ia Sea mo e lotu lelei pē 'o te faka'uhinga'i 'aki 'a e tu'u 'a e fo'i lea ko ē 'i he kupu 4 'o e Konisitūtone mo hono fatongia 'o e ki'i fo'i lea hangē pē kuo 'osi 'ohake 'i he ngaahi feme'a'aki ko 'ene hanga 'o fakakehekehe'i 'a e ngaahi lea 'oku ngāue'aki fakapilitānia pea hangē pē ko 'eku lave 'anenai na'e tohi'i pē he kau fa'u lao na'e ui ko e fa'u lao ka ko 'etau 'ohake ko ē hangē ko e fokotu'u ē ia he kuonga 'o e fakapō'uli ka tau liliu ki he maama ko u tui Sea 'oku tonu ke tau faka'apa'apa ki he kakai kau Fale Alea na'a nau fa'u 'a e lao ko ē pea 'oku tonu, na'e fa'a ngāue'aki Sea taimi ko ē mo e Fale Alea pea neongo pē na'e hangē na'e fa'a tukuhua pē he Hou'eiki Mēmipa 'e ni'ihi ka ai ha me'a 'oku lave ki he lao kimu'a pea na'e pehē ia ko e me'a eni ko ē na'e fa'u he kau fa'u lao potó. Pea ko eni 'oku tau 'ai ke tau liliu ko e ngaahi tukuhua mo e me'a na'a mau ngāue'aki he Fale Alea he ngaahi ta'u atu ko ē ...

<009>

Taimi: 1900-1905

Lord Tu'iha'angana: ... Ka ko e laumālie pe ia Sea 'a eni ko ē mo e poini pē 'oku ou tānaki atu ke fakamamafa, 'e tu'u pē 'a e fo'i lea ia ko iá ka te faka'uhinga 'aki pē kita 'a e laumālie lelei. He ko 'ene tu'u pē 'ana kuo 'osi tu'u pē ki'i fo'i lea ia hē mo hono fatongia ko ē 'oku ne faka'uhinga'i.

Ko e kupu 4 ia Sea ko 'ene 'omai ke mahino 'e tatau 'a e Lao Tongá ki he tokotaha kotoa pē neongo 'etau fakatu'utu'ungá pea mo e muli pea mo e hā ha taha, matakali 'e ha'u ki Tongá ni 'e tatau pē. Ko e fatongia 'o e kuo pau, pea 'oku 'i ai e ki'i fatongia ko ē 'o e ki'i fo'i leá ia he 'oku 'ikai ko ha angamaheni Sea ke tau ngāue'aki kei ngāue'aki 'etautolu 'a e ngaahi lea ko ē hangē pē 'oku 'ohake he feme'a'aki. 'Oku 'ikai ke tau toe ngāue'aki 'etautolu 'a e ngaahi lea tau toki ngāue'aki pē 'etautolu 'i he'etau ngaahi me'a fāka, 'oku tau ngāue'aki hotau ngaahi tukufakaholó hangē ko 'etau ngaahi lea he katoanga mo ha ngaahi me'a he ko hotau 'ulungaanga faka-Tonga ia ko 'etau 'alu hifo ki lalo ko e, ko e fo'i 'ulungaanga pe ia 'o tautolu 'i he'etau fai ha lea 'oku 'i ai 'a ha'a lotu, Hou'eiki pea kapau 'oku 'i ai mo e Hau e Fonuá. 'Oku tau, 'oku kei 'asi ai e ngaahi lea ko ē.

Ko e letiō, mitiá mo e ngaahi tapa kehekehe 'oku 'ikai ke kei, 'oku, 'oku ngāue'aki pe ia e ngaahi lea ko eni 'oku tau lau ko e ngaahi lea ia 'o e maamá, kuonga maama. Pea ko e tu'u ko ē 'a e ki'i, 'a e fo'i leá Sea hangē ko ē 'oku pehē ia ko e fo'i lea ia 'oku kovi 'oku tukuhifo. Ka 'iate ia pē 'aki pē hangē ko 'eku lave ki ai 'oku 'ikai ke tau ngāue nōmolo 'aki 'etautolu. Ko 'ene tu'u pē 'ana hē he fo'i fakalea 'a e kau fa'u lao poto na'a nau fa'u ē pea pau ke tau faka'uhinga'i 'aki pē 'etautolu 'a e laumālie lelei mo e maama 'oku tala he taimi ní pea tu'u pe ia ai 'o mahino 'ene tu'u he laó.

He neongo e fakatu'utu'ungá Sea te u lave pe au ki he tu'unga ko eni 'oku mau 'i ai e Hou'eiki Nōpele tukukehe Feitu'una ia Sea.

Ko e hako mai ena ia mei Fale Lahi pea na'a mou 'alo'i mai pē kimoutolu ia pe ko e hā e ngaahi lea 'oku 'oatú, na'e 'osi 'oatu pe ia mei homou kei valevale 'o a'u ki he 'aho ni... kongá lahi ia 'o kimaoutolu ko ē kau Nōpelé na'a mau tupu pē mautolu ko e kaume'a vale. Na'e fanau'i mai pē kimaoutolu ia ki māmani pea na'a mau hangē te u talanoa pe au he motu'á ni. Na'u tupu hake pē au pea na'e tatau pe ia mo e kakai ko eni 'oku ui ko ē 'oku 'omai he fo'i lea ko ē. Hū

ki he akó me'a 'oku lea tatau pē 'a e tokotaha kotoa. 'Oku mau 'alu toki 'alu hake 'o 'omai he 'Ene 'Afíó 'a e ki'i tukufakaholo ko eni hingoa Nōpele ko eni pea toki kamata ke 'ai mai, 'ai mai ko ē he kakai ngaahi lea ko ē ki he Hou'eikí. Pea toki te toki kamata fakaangaanga ke te ongo'i 'oku, he 'oku hangē ko ē na'e 'uluaki 'ai mai he taimi ko ē, hangē ko ē 'oku fo'ou ia kia kitá pea fai atu pē. Pea kapau 'e kei pehē mai pē 'e ha taha ia na'a ke 'alu ki fē, ha'u ke tau kai. 'Oku kei nōmolo pe ia kiate au 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e maumau ai ke u 'alu 'o faka'ilo ke mo'ua ha taha he laó. He ko e, neongo e ngaahi fakatu'utu'unga ia ko iá pea 'oku tau fakakalakalasi e leá ka 'oku 'ikai ke, 'e pehē pe ia. Fai pehē pē 'e 'ikai ke pehē ia 'oku hala ka pehē mai pe ia ke 'alu, ha'u ki hē, 'o ngāue'aki e lea 'oku tau tatau pē tautolu.

Hangē pē ko eni ko e ngaahi fakalangilangi pē 'oku 'alu hake kau Fakafofonga 'oku hū mai ki Fale Alea ni 'o ngāue'aki e lea Hou'eikí 'oku 'ave ki ai ko e kau taki lotú mo e ngaahi me'a ko iá. Kae kehe Sea ka u foki mai pe au ko 'eku ki'i poini pe ia. Tu'u 'a e lea ko ē ki'i lea ko ē mo e kau fa'u lao. Ko 'ene fakamahino'i pē 'ana pea 'osi pe ko iá ia pea nofo nofo ai pe ia hē he Konisitūtone 'oku 'ikai ko ha fu'u me'a ia ke pehē 'oku 'i ai hano tukuhifo ha tafa'aki pe ko ha, ko 'etau faka'uhinga'i 'aki pē 'etautolu 'aki 'a e lotu lelei mo e maama ko ē 'oku pehē ko e kakai he taimi ní ko e kakai maama ia mo lotu lelei mo e tu'u 'a e ki'i fo'i leá 'oku ne fakamahino lelei hū mai e fo'i lea 'o fakamahino'i mai e ngaahi fakalea fakapapālangi mo e kehekehe hū ia hē kae hū mai e kakai hē mo e ngaahi me'a ko iá. Neongo 'oku talamai ko e ngaahi kupu kehe ko ē ...

Mateni Tapueluelu: 'Eiki Sea kole pe au fakamolemole pē ke tokoni mai pē 'Eiki Nōpele lolotonga pē 'ene kei me'á. Ko e 'uhinga na'e 'i ai 'a e fanga ki'i lipooti na'e fakahū mai ki heni na'e tu'utu'uni ke fakafoki 'o fetongi e ngaahi lea na'e 'i ai na'e pehē 'oku 'ikai ke taau. Pea 'ave 'o sivi to'o e ngaahi lea ko iá pea ...

<002>

Taimi: 1905-1910

Mateni Tapueluelu: ... toki fakahū mai leva. Ko eni ko e, ko e lea ko ē 'oku tohi'i ia he'etau Konisitūtone. Ngalingali 'e lelei pē kapau te tau ngāue'aki e *principle* tatau 'i hono vakai'i 'a e ngaahi lea 'oku tau pehē, 'ikai ko e, he lolotonga pē 'ene kei me'á Sea.

Lord Tu'iha'angana: 'Ikai ke u ma'u au ki he 'ū lea ko ē na'e 'ai ke fetongi pe ko e hā hono 'uhingá Sea. Ka ko e poini pē 'oku makehekehe'aki pehē mai ko e lea 'oku 'ikai ke taau ka 'oku ou talaatu au ko 'eku faka'uhinga'i e leá 'oku 'ikai ke, 'aki pē mo e ngaahi malanga ko ē 'oku 'ohaké. 'Uhingá he ko 'ene, ko 'enau, ko 'ene poini 'a'ana 'oku ne 'omai pehē nautolu 'oku 'ikai ke taau ka ko e ngaahi poini ko eni mo e ngaahi 'uhinga 'oku mau 'oatú 'oku pehē ko e lea pe ia 'oku taau pe mo faka'ofa'ofa.

Tui ke tu'uma'u pē tokolahi ki hano pāloti'i ke tukuhifo e Sea

Pea ko hono uá pē Sea na'a ke me'a koā ke tau hoko atu pē ki he lao 'e tahá 'a e ki'i me'a ko ē na'e fakamaama mai ki he tukuhifo e 'Eiki Sea e Fale Alea ke, mei he vaeuá ki he vahe tolu 'e ua. Ko e ki'i poini pē 'a e motu'á ni Sea pe 'oku tonu ko u tui pē 'oku tonu ke tu'u pē ai he ko u tui ko e laumālie pē mo e 'uhinga na'e fa'u 'aki e lao ko iá ke faingofua hono tukuhifo e Sea e Fale Aleá. Ke mahino ki ha taha 'oku 'i he Sea 'o e Fale Aleá 'e faingofua 'aupito pē ke tukuhifo ia. He 'ikai ke tau tafoki pē foki 'o fai e ngaahi me'a ko eni ta'e'iai ha mahino 'oku 'i ai ha fehalaaki ai e 'Eiki Sea e Fale Aleá. Pea 'oku tonu ke mahino ia ki he 'Eiki Sea e Fale

Aleá 'i he'ene faitu'utu'uni ke mahino 'oku tokanga ke muimui 'ene ngāue ki he lao pea mo e hā pea mo e ngaahi me'a kotoa pē.

Ko 'ene 'uhingá he 'oku faingofua pē ke tukuhifo ia neongo 'oku faingata'a, ko e vaeuá ia 'oku faingata'a 'aupito pe ia. Ka 'oku ou tui pē ko e poiní pē ko e fakanounou Sea ko u pou pou pe au ke kei tu'u pe ia he ko e 'uhingá he ko u tui ko e laumālie ia 'oku fiema'u ke faingofua hono tukuhifo. Pea ka tau ka hiki atu tautolu ki he vahe tolu 'e uá hangē 'oku fu'u faingata'a ia ke toe tukuhifo ha Sea kae, neongo 'oku 'ikai ke pehē 'a e Feitu'una ia Sea ka ko u pehē 'oku tonu pe ia ke 'oua fu'u faingata'a, 'e faingofua 'aupito pe ia ha malava ke fokotu'u ke tukuhifo 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá. Mālō.

Penisimani Fifita: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 9 na'e 'osi tuku atu ho faingamālie 'anenai, 'oku toe 'i ai ha'o poini fo'ou 'oku 'omaí?

Penisimani Fifita: Ko ia ko u fokoutua hake 'o poaki atu ki he Feitu'una ka u toe lea tu'o 2 pē mu'a he Fale Aleá 'o kapau te ke laumālie lelei ki ai. Me'a fo'ou.

'Eiki Sea: Kiate au 'oku 'osi mā'opo'opo e ngaahi 'uhingá. Ko u tui 'oku tonu ke tau hoko atu he 'oku kei toe pē 'etau 'asenitá.

Penisimani Fifita: Lelei.

'Eiki Sea: Hou'eiki hangē ko 'eku fakafuofua ko eni 'anenai 'oku 'i ai e 'amanaki ke tau mālōlo he 7. Ko e 'osi 5 eni mei he 7, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'i ai ha'o poini fo'ou 'oku tānaki mai ki he tipeiti?

Poupou ki he fokotu'u ke tu'uma'u pē tokolahi ki he pāloti hano feinga fakahifo e Sea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e, fakamālō atu he ma'u faingamālie kātaki pē he fakalōloa ki he Falé. Ko u fie tu'u pē au 'o poupou ki he fokotu'u ko ē pea mei he 'Eiki Nōpele Ha'apai koe'uhí ko e kupu 3 ko eni ke fakatonutonú. 'Uluakí pē ko e tokanga ki he me'a na'e 'ohaké ko e tonu fakafika ko eni na'e, 'o e fakatonutonú. 'E faingata'a 'aupito ki he Falé.

'Ikaí tui tatau Pule'anga ki he pehē 'oku tukuhifo e tangata he ngāue'aki fo'i lea me'avale

Pea ko e uá pē ko e, 'oku 'ikai ke ki'i maama mai 'a e 'uhinga fakatemokālati ki he fokotu'ú. Ko e fakatātā pē 'i he Konisitūtoné 'oku 'i loto ai 'a e fakatātā pē eni hangē ko hono fili ko ia e 'Eiki Palēmiá pea mo e founda temokālati ki hono filí. Ko e hā hono kehekehe 'oku 'uhinga ai e fokotu'u ko ení? He 'oku mavahe atu ia mei he temokālati. Ko e ngaahi me'a pehé ni kapau te mou vakai pē ki he ngaahi liliu Konisitūtone e ngaahi fonua temokālati kimu'á 'oku 'alu pē eni e temokālati ki he tikitatō kapau te u ngāue'aki e lea ko iá. He koe'uhí he 'oku faingata'a 'aupito ia ke toe fetongi.

'A ia ko e kole atu pē Sea ke toe ki'i vakai'i fakalelei 'aupito 'a e fokotu'u ko ení pea mo hono 'uhingá pea mo 'ene tonu fakatatau ki he fika ko ia 'o e Falé. He koe'uhí ko 'ene lau, tulou ko

e vahe 23 'oku 'ikai ke fetaulaki fakafika ia fakatatau ki he fika fakafō'i 'ulú. Ko 'ene tu'u 'a'ana ko ia ko e toko 17.3. 'A ia 'oku 'ikai ko ha fika ia ki Fale ni. Ko e ki'i tñaki pe ia Sea pea mo e poupu atu pē ke fokotu'u atu ke pāloti. 'Oku lahi e, 'i he fakatonutonu ko ē kimu'á 'oku lahi e ngaahi faka'uhinga leá 'oku faingata'a 'aupito ke mau tui tatau. Pea 'oku totonu ke tukuhifo ki ha kau tufunga lea ke nau fakatonutonu. Ko e fakatātā pē Sea 'o hangē ko e tukuaki'i ko ia ko e fo'i leá 'oku fakamālohi kapau 'oku tonu 'eku faka-Tongá pe 'oku ne tukuhifo. 'Oku hala ia, 'oku, kapau te mou me'a pē ki he fakapālangi ka 'oku ki'i loloto ange mo kanokato pea makupusi ...

<002>

Taimi: 1910-1915

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'a hono faka-Tonga, 'a ia 'oku ne hanga 'e ia 'o tuhu'i kapau 'e, 'oku mahino 'aupito pē fo'i faka-Tonga 'oku ne hanga 'o toe ki'i fakamahino mai 'a e 'uhinga 'o e faka-Pilitānia ko ē ki he *commoners*. Pea 'oku 'i loto pē kakai, pea 'i he ngaahi kupu kehe pē Konisitūtone mahino 'aupito pē 'ene faka'uhinga ki he kakai. 'Oku 'i ai pē kupu kehekehe 'o e fonua ...

Mateni Tapueluelu: Sea, fakamolemole pē kātaki pē 'Eiki Minisitā ka u ki'i tokoni pē mu'a Sea, ko e fo'i lea fakapālangi foki ko ē ko e *commoners* 'oku 'uhinga ia ko e *common* pē 'oku tatau, 'uhinga pē 'oku tatau ki he feitu'u kehekehe, ko e fo'i lea ko ē ko e me'avale ia 'oku ne lomেকina hifo 'e ia tangata angamaheni kae toe ki'i taha hifo ki lalo. Ko e 'uhinga ia ko ē fo'i lea ko ē ko e vale, hūfanga 'i he fakatapu, ko e me'a 'oku vale, pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku fai atu ai 'a e kole, kapau te mou me'a Hou'eiki ki he kupu 7 mo e 8 'o e Konisitūtone, ko e 1-15 'a e kupu ko e tala 'a e ngaahi totonu, hangē ha *bill of rights*. 'A ia 'oku kamata ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e me'a tatau pē eni 'oku 'osi 'omai pē mei he Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Ko ia kātaki pē 'e Minisitā, ka 'oku mei 'osi, 'a ia 'oku pehē 'e he kupu 7, 'oku ngofua ki he kakai kotoa pē ke lea, kupu 8, 'oku ngofua ki he kakai kotoa pē ke fai 'enau tohi, fo'ilea ia 'oku ngāue 'aki ke taha.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Eiki Sea kapau 'e tuku mai ke fakakakato atu. 'A ia ko 'eku 'uhinga atu ...

Mateni Tapueluelu: Ko 'eku 'uhinga ia ko e kehekehe ia ko ē me'avale mo e *commoner*, 'oku ongo lelei ia 'i he fakapālangi ka ko e faka-Tonga 'oku ki'i kehe.

'Eiki Palēmia: Sea ko e *repetition* pē eni 'a e me'a tatau pē eni na'e 'osi 'ai mai 'anena.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fakatonutonu ia Sea 'oku 'oatu 'e he 'Eiki Palēmia, ka ko 'eku tokanga 'a'aku ia koe'uhi 'oku 'ikai ke, 'oku fepakipaki 'a 'etau faka'uhinga, 'e lelei ange ke fakatonutonu ki ha kau taukei 'i he tufunga lea. Mālō Sea. (Ne 'i ai e poupu)

'Eiki Sea: Tongatapu 1.

Siaosi Pohiva: Faklamolemole pē kae 'omai haku ki'i faingamālie faka'osi kapau te ke tu'utu'uni koe ia ke fai ha pāloti.

Eiki Sea: Kātaki ‘Eiki Minisitā Mo’ui me’a mai.

Taukave Pule’anga hanga he fo’i lea me’avale ‘o hulu’i ‘a e faa’i kavei koula e Tonga

Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō ‘aupito Sea, tapu pē pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki, fakamālō he ma’u ‘a e faingamālie ke tānaki atu ki he ngaahi fakakaukau ‘o e efiāfi ni ‘i he kaveinga mahu’inga ko eni.

Ko e ‘uluaki pē Sea, ki he finemotu’a ni ‘oku hulu’i mai ‘e he fo’i lea ko eni, *commoners*, pē ko hono faka-Tonga ko eni ‘i he Konisitūtone, me’avale ‘a e kaveikoula ‘a e Tonga, ‘a e faka’apa’apa, lototō, feveitokai’aki mo e mamahi’i me’a, ‘i he nofo ‘a e nofo ‘a e fa’unga ‘o e Tonga, Tu’i, Hou’eiki pea mo e Kakai.

‘I he taimi tatau pē Sea ‘oku lava ke u fanongoa ko hono faka’uhinga’i pē ko e *interpretation* ‘o e fo’i lea ko e me’avale, ‘i he fakakaukau ‘a e finemotu’a ni, ko hono faka’uhinga’i ‘ona kimu’a, na’e ‘uhinga pē ia ki he *commoners*, ka ko e ‘uhinga ko ia ko ē ‘oku tau, ki he kakai ko ia *ordinary, normal people* ‘oku ‘i ai, ‘ikai ke ‘i ai ha’anau *title*, fakahou’eiki, pea ‘ikai ke nau ha’u mei he *aristocracy*, ‘a ia ko e fo’i tafa’aki ia ko ē ki he hou’eiki.

‘I he ‘aho ni leva ‘oku tau hanga ‘etautolu ‘o *interpret* ‘a e fo’i lea ko e **me’avale**, ‘o tau fakakaukaua ‘etautolu ko e oppressiva pē ko e fo’ilea ko ia ‘oku ne tukuhifo ‘e ia ‘a e *dignity*, pē ko e naunau, ngeia ‘o ha taha, pea a’u pē ki he’etau hanga ‘o *interpret* ko e *foolish object*. ‘Oku ou tui na’e ‘ikai ke fatu pehē’i ‘a e Konisitūtone e fonua ni, he ‘oku fakatuputupulangi ‘a e Konisitūtone, pea ne hanga ‘o fatu ‘a e kuohili ki he ko ‘eni ‘o malu ai ki he’etau ta’au ki he kaha’u.

Ko e ki’i fo’i lea faka’osi pē ‘Eiki Sea, neongo ‘a e ‘omai ko eni e hou’eiki mo e me’avale, ka ‘oku ‘omai ‘e he Konisitūtone ‘a e fungani tatau pē ‘a e taha kotoa pē, kuo ta tatau pē hou’eiki mo e me’avale, ‘i he malumalu ‘o e lao ‘o e Fonua ni. Ko e lao ‘i he fonua ni, ki ha fa’ahinga ...

Mateni Tapueluelu: Sea ki’i fakatonutonu pe mu’a fakamolemole ...

<005>

Taimi: 1915-1920

Mateni Tapueluelu: ...Fakatonutonu e ‘Eiki Minisitā Mo’ui. ‘E tatau fēfē ‘oku ui e taha ko e ‘Eiki pea ui e taha ko e vale ‘e tatau fēfē ia?

Eiki Minisitā Mo’ui: ‘Oku ou fakatonutonu atu, kupu 4 ‘o e Konisitūtone. ‘Oku ne tohi’i mai ai ‘e tatau pē ki he kakai kotoa pē ‘a e Lao ‘o Tonga tokotaha kotoa pē ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘o ‘omai fakakalalakalasi ke ‘omai e Lao ko eni ki he me’avale pē ko e *commoners* pē kae tukuange ‘a e Hou’eiki. Ko ‘e ne tatau ia. Ko e fungani ia mo e *harmonization* ia ‘a e Konisitūtone ‘o Tonga óku tau kei malu ai *commoners*, Hou’eiki pea mo ‘Ene ‘Afio mālō ‘Eiki Sea e ma’u faingamālie.

Eiki Sea: Ha’apai 12.

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea tapu ki he Hou'eiki fakamolemole pē Sea 'a e fakalōloa mo e toe fakahoha'a 'a e motu'a ni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e kaveinga matu'aki mahu'inga eni 'Eiki Sea mahalo ko hono toki 'ohake eni e kaveinga ni talu 'etau fononga mai he fu'u taimi lahi te'eki ai ke u fanongo tu'o taha kuo 'ohake e kaveinga ni 'Eiki Sea ko hono toki 'ohake eni. Pea 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou nofo 'o fakakaukau ki he tokotaha ko ē na'a ne hanga ko ē 'o fai 'a e fo'i fakatonga ko eni 'a e fo'i kupu'i Lao ko eni 'Eiki Sea 'alu ai 'eku fakakaukau. Ko e hā nai e tūkunga fakakaukau 'a e tokotaha ko ia ki he'ene a'u mai ki he fo'i kupu ko eni he 'oku mahino 'Eiki Sea ko e fo'i kupu ko eni 'oku tala ai e fo'i kalasi 'e 3 na'e me'a ki ai e 'Eiki Nōpele 'anenai Fakafofonga 'o Vava'u. Ko e kupu 4 'oku tala ai hotau kalasi ko ē 'e tolu pē ko e *rank* pē ko e *position* 'etau nofo he sosaieti 'a e Tu'i kau Nōpele pea mo e me'avale. Ko e fakatonga ia ki he *commoner*. Ko e me'a 'a e Minisitā Mo'ui Sea ki he *commoner* fai e ki'i fekumi 'Eiki Sea ki he *definition* 'o e *commoner* 'oku 'asi ai a person with no social status in the society. Ko ha taha *person* 'oku 'ikai...

'Eiki Minisitā Mo'ui: Fakatonutonu atu 'a e faka'uhinga ko eni ki he *commoner*. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki. 'Oku ou tui 'oku fiema'u pē ke tau hanga 'o 'omai ha *interpretation* 'o e fo'i lea ko eni ko e *commoner* kae 'oua te tau hanga 'o 'omai ha no ki'i faka'uhinga si'i fakatatau ki he me'a pē 'oku te faka'amu ki ai ko e fakatonutonu atu ia Sea.

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Sea 'e tipeni pē ia tau 'alu tautolu ki he fakatonutonu Sea lahi e ngaahi 'ū *definition* ia kapau te tau foki pē tautolu ki ai. Ko e poini 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ko e *commoner* hangē ki ha taha angamaheni *common person* taha angamaheni. 'Oku 'ikai ke 'i ai hano *rank* 'o'ona ia 'i he sosaieti he ko e *social status* pē eni ia Sea ko e poini 'oku 'ohake heni Sea he 'oku ou tui tatau mo e Fakafofonga Fika 2 ta'u eni 'e 125 'Eiki Sea 'etau fononga mai 'etau Konisitūtone mo e fo'i lea ko e **me'avale** ko e 'asi ko ē fo'i lea ko e vale 'Eiki Sea ko e konga ia 'oku ne hanga 'o fakamo'ua'i hotau loto mo hotau 'atamai ke tau sio ange ki he anga 'etau nofo 'i hotau sosaieti pē 'oku kei taau nai ke tau hanga 'o ngāue'aki 'a e fo'i lea 'oku 'asi ai ko e vale koe ko e **me'avale** koe. Ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea 'oku ou tui ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu ki he Fakafofonga. 'Oku 'i ai e kolo ko Tu'anekeviale. Ko 'ene 'uhinga ki he hā ke tau nofo atu to'o atu e faka'uhinga.

Mo'ale Finau: Sea ko e toki 'omai ia he 'aho kehe.

'Eiki Palēmia: Tau fai mo tau pālōti ka tau hoko atu 'e mole 'aupito hotau taimi tautolu he fu'u faka'uhinga.

Mo'ale Finau: Ki'i miniti pē 'e 5 'Eiki Sea. fakamolemole atu 'Eiki Palēmia lahi pē ia lava pē ia ke tau pehē ko e fu'u vale ena 'oku ha'u. Ko e fo'i lea 'oku *common* hono ngāue'aki 'Eiki Sea, ka kuo 'omai ia he Konisitūtone 'o fokotu'u ta'u eni 'e 125 'Eiki Sea ke ne fakafofonga'i 'a e fo'i kalasi 'e 1 'o e sosaieti. 'A ia na'e 'ohake 'anenai. Ko 'eku fokotu'u pē 'a'aku 'Eiki Sea ko hono mo'oni 'oku pelepelengesi tau tatau kotoa pē 'etau ongo 'a e 'ofa ki he Hou'eiki pea mo e Tu'i. 'Ikai ha taha ia 'Eiki Sea 'e loto pē tui na'a mo e kakai e fonua ni ke toe to'o ha fo'i *status* ko ia ko e Hou'eiki hotau fonua 'oku tau laukau'aki ia. Ko e ki'i fo'i lea ko eni 'Eiki Sea na'a kuo taimi he ko e ta'u eni 'e 125 'a e Konisitūtone he na'e fokotu'u 'a e fo'i lea ko ē ke ne hanga 'o...

Taimi: 1920-1925

Mo'ale Finau : ... hanga 'o fakamatala'i 'a e *commoner*, pē ko e tokotaha 'a ia ko e fo'i kalasi 3 ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'anenai, kakai ko e kakai.

Fokotu'u ke liliu fo'i lea me'avale ke hiki'i hake ngeia e tangata

'Oku ou fokotu'u atu 'a e fokotu'u na'e fai 'e he Fakafofonga Fika 2 Hou'eiki, tau hanga ā 'o tā ha fo'ime'a 'oku fo'ou mo ha 'alunga 'oku fo'ou ke tau foaki ki he kaha'u hotau fonua, pea mo e kakai mo e to'utupu, ha ki'i fo'i lea 'oku fo'ou ko e *commoner*, ko e ha hono kovi. 'Oku 'i ai 'a e ki'i fo'i lea 'Eiki Sea ko e *Ombudsman* ui pē ia ko e 'Omipatimeni. 'Osi *normal* e fo'i lea 'Eiki Sea na'a mo e fānau lautohi *High School* 'ilo 'enautolu ko e 'Omipatimeni ko e ha'u ia mei he fo'i lea faka-Pilitania ko e *Ombudsman*, 'ohake mo e *conscience* ko e konisēnisi. Hou'eiki, tau hanga mu'a 'o ki'i fakapale'i e kakai 'o e fonua, hangē pē ha ki'i me'a'ofa, ke tau kamata 'aki ke tau 'oatu ha fo'i lea fo'ou hangē 'oku ne tānaki atu ha ki'i konga hotau *dignity* hotau ngeia ko e tangata. 'UHINGA pē 'Eiki Sea 'i he'etau fanongo ki he fo'i lea **me'avale**.

Tau 'oange ki ai *commoner* pea tau fononga mo e lea fo'ou, ola fo'ou, ngeia fo'ou ki ha Tonga 'oku fo'ou. He 'e mahino he *commoner* ko e kalasi ia ko ē Hou'eiki, ko e *commoner* 'oku 'uhinga ia ko e kakai 'oku 'ikai ke 'i ai hanau *status* ki he Hou'eiki. 'Ikai ke 'i ai hanau tofi'a, 'ikai ke 'oange ha lea fakahouhou'eiki kia kinautolu. Ko ia Sea 'oku ou 'oatu pē ki'i fokotu'u ko eni he loto faka'apa'apa mo'oni ki he Pule'anga ko eni mo e Hou'eiki, 'ikai ke 'i ai ha maumau 'e taha. 'Ikai ke 'i ai ha holoki 'e taha Sea mo Hou'eiki 'a e Hou'eiki hala'atā he holo 'e taha kei tu'uma'u, Ko e ki'i fo'i lea pē ke tō'o pē vale 'Eiki Sea. 'Omai ā ha pale 'o e kakai ke to'o pē vale kae 'omai pē kakai, 'a e *commoner* ke ne fetongi 'Eiki Sea. Ko ia pē Sea ki'i fokotu'u mālō.

'Eiki Minisitā Lao : Sea tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki 'o e Fale ni. 'Eiki Sea 'oku tau tui kotoa pē 'Eiki Sea, ko 'etau Konisitūtone na'e fatu ia mei he Tohi matolu. Pea ko e fakahinohino ko ia 'a e tohi matolu, 'uluaki 'ilo kita pea te toki 'ai atu ha taha, Mālō Sea.

Mo'ale Finau : Sea ke u tali atu pē mahalo ko e fakatonutonu ko u tui mahalo 'oku tau 'ilo pē 'etautolu. Ko au 'oku 'ikai ke 'i ai haku Hou'eiki, ko u 'ilo pē 'e au. Kae 'ai mai ha lea 'oku ki'i fakalangilangi ange he kuonga ko eni 'Eiki Sea. 'UHINGA pē ia 'a e fokotu'u 'ikai ha me'a 'e maumau ai...

'Eiki Sea : Mālō Ha'apai 12 'osi mahino ho'o poini 'oku ke poupu ki he fokotu'u 'a Tongatapu 2 ke fakafetongi e kakai 'aki e *commoner* faka-Tonga'i 'a e fo'i lea fakapālangi ko e *commoner*. Tongatapu 1 te u tuku atu ho'o miniti 'e 2 ke fakamā'opo'opo mai ho'o Lao Fakaangaanga, pea tau hoko atu leva ki hono pālōti.

Siaosi Pohiva : Mālō Sea mālō e toe ma'u faingamālie. Sea 'oku 'i ai 'a e faka'apa'apa lahi, ki he kakai 'o e fonua na'a nau kamata hono fa'u e Konisitūtone ko eni. He 'oku 'uhinga 'etau 'i heni ko 'enau fa'u Konisitūtone 'aneafi. 'Oku ou faka'apa'apa lahi ki he Hou'eiki kae 'uma'ā 'a e Minisitā Fakafofonga e kaka, 'i he'enua totonu mo 'enau tau'atāina mo 'enau fa'ahinga faka'uhinga 'oku 'omai ki Fale ni. Ko e Fale ni 'oku fa'u ai hotau lao.

Sea kapau na'e 'ikai ke mahu'inga kia au ia 'a e lao ko eni, he 'ikai ke u 'omai 'e au. Me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga talamai me'a maumautaimi, 'omai e me'a noa'ia ko ia ki Fale ni. 'Oku ongo kia au 'Eiki Sea he ko e loto eni 'o e kakai na'a ku 'omai ko eni. Pea 'oku talamai ia 'oku

maumautaimi, ta'emahu'inga. Sea te u fakamā'opo'opo 'aki pē ko e kalauni kitautolu e fakatupu 'a e 'Otua. Ko e ngeia 'o ha'a tangata, 'oku totonu ke *reflect* ia he'etau fakahoko ngāue kotoa pē. Ko e Senesi vahe 1 te u lau atu pē fo'i veesi 27. Pea na'e fakatupu 'e he 'Otua 'a e tangata 'i he 'imisi 'o'ona, 'io 'a e 'Imisi 'o e 'Otua na'a ne fakatupu ia, na'a ne fakatupu ai kitaua tangata mo e fefine. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Kole atu ki he kalake ke tau lau 'uluaki Lao Fakaangaanga Taautaha Mēmipa Fika 28/2021 ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 4 ki he Lao e Konisitūtone ...

<008>

Taimi: 1925-1930

'Eiki Sea: ... Tonga.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 4 ki he Lao Konisitūtone 'o Tonga 2021.

Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Konisitūtone 'o Tonga.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē,

Kupu 1 Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'i Lea, kupu si'i (1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 4 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2021.

Pālōti'i 'o 'ikai tali Lao Fakangaanga fika 28/2021

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangī Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala. Loto ki ai e toko 9.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu, 'Eiki Minisitā Pa'anga. 'Ikai ke loto ki ai e toko 9.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e Lao Fakaangaanga 'oku māhanga loto e toko 9 'ikai loto e toko 9, tonu?

Kalake Tēpile: Ko ia.

'Eiki Sea: 'I he'ene pehē te u pālōti ko u ta'eloto ki he liliu he 'oku 'ikai ma'u e tokolahi fe'unga ke paasi e liliu ko eni.

Lao Fakaangaanga fika 29/2021

Mālō Hou'eiki 'oku 'ikai ke tali e lao ko eni. Tau hoko atu ki he Lao Fika 29 'o e 2021 kole atu ki he Kalake ke ne lau mai. Lau 'uluaki.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fika 29/2021.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 5 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2021.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fakatonutonu 'a e Lao ki he Konisitūtone 'o Tonga.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē,

Kupu 1 Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'i Lea, kupu si'i (1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 5 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga 2021.

Pāloti 'o 'ikai tali Lao Fakaangaanga fika 29/2021

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga Taaataha 'a e Mēmipa Fika 29/2021 ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 5 ki he Lao 'o e Konisitūtone 'o Tonga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaoasi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelang Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala. 'Oku loto ki ai 'a e toko 9.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai e 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu, 'Ikai ke loto ki ai e toko 9.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e me'a tatau pē 'ikai ke tali e Lao Fakaangaanga ko eni koe'uhí 'oku 'ikai ke ma'u e tokolahi fe'unga ke paasi ha liliu faka-Konisitūtone.

Makatu'unga e pāloti 'ikai pou pou Sea Fale Alea ongo Lao Fakaangaanga fika 28 & 29

Fakamālō atu Hou'eiki he lava e 'asenita ko eni mahalo 'oku fiema'u ke u toe ki'i fakama'ala'ala atu e 'uhinga 'oku ou pāloti ai he na'e te'eki ai ke tuku mai ha faingamālie. 'Uluaki 'oku 'i ai e makatu'unga 'oku ngāue'aki he Sea, kau Sea ko eni 'ū Fale Alea 'o māmani, ko 'enau pāloti 'oku nofo pē he tafa'aki 'o e *impartiality* pē ko e ta'efilifilimanakó 'i he'ene pehē ko e makatu'unga ke paasi ha lao pē ha fokotu'u e Fale Alea 'oku fiema'u e tokolahi 'a ia 'e kei nofo pē 'a e Sea 'i he tu'unga tau'atāina 'e 'ikai ke fili e Sea ke ikuna ha fokotu'u te ne liliu ha tu'unga lolotonga. 'I he'ene pehē ko e fokotu'u ko eni 'oku ne fokotu'u mai ke fakahoko ha liliu pea 'i he'ene pehē 'oku fiema'u pea 'oku mahu'inga ke ma'u e tokolahi ke fakakato e liliu ko ia. Ko e taimi ko ē 'oku 'oku palanisi mālie ai 'o 9, 9 mahino 'oku 'ikai ke ma'u 'a e pou pou fe'unga ke fakahoko e liliu pea 'e fiema'u leva ke tu'utu'uni e Sea Fale Alea ...

<009>

Taimi: 1930-1935

‘Eiki Sea: ... Fale Alea na’e ‘ikai lava ia ‘i he ‘aho ni. Ko e taimi pē ‘oku toki ma’u ai tokolahi fe’ungá ko e taimi ia ‘e toki tu’utu’uni ai e Falé ke tali ‘a e fokotu’u fo’ou ko iá pe ko ha liliu tautefito ki ha liliu ki he Konisitūtoné.

‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku loto ki he Lao Fakaangaanga ko ení. Ko ‘eku fakakakato pē ‘eku fatongia ko e Sea ‘o tau’atāina pē ‘eku filí na’e ‘ikai kakato ‘a e tokolahi ‘oku fiema’u ke fakahoko’aki ‘a e liliu ko ení. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku ‘ikai ke lau ‘a e fili ko eni e Seá pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ou pāloti pehē aí. Ko e ngaahi *principle* pe eni ‘oku ngāue ki ai ‘ū Sea ‘a māmani ko u muimui ki aí. Tongatapu 1.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Ko u fie fakamālō atu pe au Sea he faingamālie ‘oku ‘omai ma’a e motu’á ni ke fokotu’u e ongo fo’i lao ko ení. Ko u tui ko e fatongia pe ia ‘o kimautilu kau Fakafongá kātoa kitautolu ‘i Fale ni. ‘Oku ‘ikai ko ha fokotu’u atu ha me’a ‘oku, mole ke mama’o ‘oku fai eni ko ha fa’ahinga loto taaufehi’a. Fai ‘i he loto tau’atāina mo e me’a pē ‘oku ou tui ‘oku lelei ma’a e kakai ‘o e fonuá ka ‘oku pule ‘a e tokolahi. Ko e anga ia ‘a e tui fakatemokālatí pea ko u faka’apa’apa lahi atu ki he Fale ni ki homou tuí mo e pāloti na’a mou fai. ‘Ofa atu.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Te u kole atu ke tau mālōlō miniti ‘e 45 Hou’eiki. Te u kole atu ke toloi e Falé tau mālōlō miniti ‘e 45 pea tau foki mai ‘o fakakakato e toenga ‘etau ‘asenitá.

(Na’e mālōlō ‘a e Falé.)

<002>

Taimi: 2005-2010

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Hoko atu ‘etau ngāué ki he fika 5.8 ‘etau ‘asenitá ‘a ia ko e Lipooti Fika 1/2021 Komiti Tu’uma’u ki he ‘Ātakai. Kole atu ki he kalaké ke ne lau mai e tohi fakahū mai ‘aki e lipootí.

Tohi fakahū mai ‘aki Lipooti Fika 1/2021 Komiti Tu’uma’u ki he ‘Ātakai

Kalake Tēpile:

KOMITI TU’UMA’U KI HE ‘ĀTAKAI MO E FELIULIUAKI ‘O E ‘EA

‘Aho 19 ‘o ‘Aokosi 2021

Lord Fakafanua

‘Eiki Sea

Fale Alea ‘o Tonga

NUKU’ALOFA

‘Eiki Sea,

Lipooti Fika 1/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he ‘Ātakai mo e Feliuliaki ‘o e ‘Ea

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e Lipooti Fika 1/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he ‘Ātakai mo e Feliuliaki ‘o e ‘Eá ke me’a ki ai e Feitu’una mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tongá.

‘Oku fekau’aki ‘a e lipooti ko ení mo e Lipooti ‘Atita’i ‘o e Ola ‘o e Matu’uekina ‘a e Feliuliaki ‘o e ‘Eá mo e Lahi Fe’unga ‘o e Me’atokoni, Sune 2021.

Faka’apa’apa atu,

.....
Hon. Losaline Ma’asi

Sea
e Komiti Tu’uma’u ki he ‘Ātakai mo e Feliuliaki ‘a e ‘Ea

Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu’u ‘a e Komiti.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke lau mai e peesi fika 7 Konga 4, Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu’u ‘a e Komiti.

Kalake Tēpile: Fakamā'opo'opo mo e Ngaahi Fokotu’u ‘a e Komiti.

Kuo kakato ‘a e ngāue ‘a e komiti ki hono vakai’i ‘o e Lipooti ‘Atita ‘o e Ola ‘o e Matu’uekina ‘a e Feliuliaki ‘o e ‘Eá mo e Lahi Fe’unga ‘o e Me’atokoni pea ‘oku ‘oatu ai ‘a e ngaahi fokotu’u ko ‘ení:

Ngaahi Fokotu’u:

1. Ke tali ‘a e Lipooti Fika 1/2021 Komiti Tu’uma’u ki he ‘Ātakai mo e Feliuliaki ‘o e ‘Ea;
2. Ke tali ‘a e Lipooti ‘Atita’i ‘o e Ola ‘o e Matu’uekina ‘a e Feliuliaki ‘o e ‘Eá mo e Lahi Fe’unga ‘o e Me’atokoni;
3. Ki ha ngaahi lipooti ‘atita pehé ni ‘i he kaha’ú ke ‘oua ‘e fakangatangata pē ‘a e ‘atitá ki he me’atokoni mei he ngoue fohá, kae fakakau atu mo e ngaahi me’atokoni kehe (hangē ko e ‘akau fuá, vesitapolo, kiki mo e vai) pea mo e ngaahi sekitoa kotoa pē ‘oku fekau’aki mo e lahi fe’unga ‘o e me’atokoni ‘o hangē ko e sekitoa ki he toutai, pisinisi mo e fakatupu koloa me’atokoni;
4. Ke tuku atu ‘a e ngaahi fokotu’u fakalelei ngāue ‘e 7 ‘i he peesi 6 mo e 7 ‘o e lipooti ki he ongo potungāue ‘oku fekau’aki mo e ngaahi fokotu’u ko iá ‘a ia ko e Potungāue *MAFF* mo e Potungāue *MEIDECC*, ke fakahoko ha ngāue ki ai.

Mālō ‘Eiki Sea.

Eiki Sea: Me'a mai e Sea e Komiti Tu'uma'u ki he 'Ātakai mo e Feliuliaki 'o e 'Eá, Tongatapu 5.

Fakama'ala'ala he Lipooti fika 1 Komiti Tu'uma'u ki he 'Ātakai

Losaline Ma'asi: Mälö. Tapu atu Sea, fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu atu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpelé pea pehē foki 'eku fakatapu ki hoku kaungā Fakafofonga kae 'atā mu'a ke fakahoko atu 'a e lipooti ko eni 'a e Komiti Tu'uma'u ki he 'Ātakai. Pea hangē ko ia ki he, mo e Feliuliaki 'o e 'Eá hangē ko ia ne fakahoko mai 'e he kalaké, ngāue ko eni na'e tuku mai foki koe'uhi ko e komiti ko eni pea mo e lipooti ko ia ki he, hono 'atita'i 'o e ola 'i he matu'uaki, matu'uekina 'o e feliuliaki 'o e 'eá pea mo e lahi fe'unga 'o e me'atokoni. 'A ia na'e fakahangatonu pē 'a e lipooti ko eni pea mo e ngāue ko eni 'a e 'atitá ki he Potungāue Ngoué mo e Me'atokoni pea pehē foki ki he Potungāue ko ia *MEIDECC*.

'I he lipooti ko eni na'e 'i ai 'a e ongo fehu'i 'e 2 na'e fakatefito ai 'a e lipooti 'a e 'atitá 'i he ola ko eni pe 'oku 'i ai ha tu'utu'uni ngāue 'oku ne tokangaekina 'a e lahi fe'unga 'o e me'atokoni neongo e feliuliaki 'o e 'eá. Pea ko e fehu'i leva hono uá pe 'oku fakahoko fakapotopoto mo 'aonga mo faka'ekonōmika 'a e ngaahi ngāue ko ia 'oku tokanga taha ki ai 'a e lahi fe'unga 'o e me'atokoni kae tau ...

<002>

Taimi: 2010-2015

Losaline Ma'asi: ... tautefito ki he me'atokoni ko ia mei he ngoue foha. Pea na'e 'i ai pea mo e ngaahi fokotu'u 'e 7 na'e 'omai 'e he lipooti ko eni ko e fakalelei ngāue pē koe'uhi ko e ongo Potungāue ko eni.

Ko e ngaahi kaveinga na'e fai 'a e tokanga ki ai 'a e Komiti Tu'uma'u ko eni ki he 'Atakai, pea mo e Feliuliaki 'o e 'Ea, na'e tokanga 'a e komiti ni koe'uhi ko e fakangatangata ko ia 'o e 'atita ko eni na'e fakahoko, 'a ia na'e fakahoko pē ia 'o fakatefito pē ki he ngoue foha 'i Tongatapu ni, kae makatu'unga pē 'i he ivi fakangāue ko ia 'o e 'Ofisi 'o e 'Atita, pea koe'uhi ko e ngaahi fakangatangata ko eni na'e 'ikai ke fakakau ai 'e he 'atita ia 'a e ngaahi me'atokoni kehe, 'a ia 'o hangē ko e 'akau fua, ko e hopa ko e siaine ko e mango, ngaahi 'akau pehē pea mo e mei, pea hangē ko e vesitapolo, pea hangē ko e kiki ko ia ko ē mei 'oseni, pea mo e kiki kehe hangē ki he monumanu mo e, mo hono hū mai mei tu'apule'anga, 'a ia ko e 'ū me'a kātoa ko ia 'oku kau kātoa pē ia 'i he *food security*, pē ko e malu fakame'atokoni, pea na'e fakakau ai pea mo e vai.

'A ia ko e kaveinga ia na'e mahu'inga'ia ai 'a e komiti ko eni koe'uhi kapau leva ko e ngaahi, ko e taimi ko ē 'oku feliuliaki ai 'a e 'ea 'oku mahu'inga leva ia ke kakato mai 'a e ngaahi tafā'aki kotoa ko eni 'o a'u pē ki he fakapisinisi taautaha, pea pehē foki ki he sekitoa toutai, 'a ia ko e 'ū me'a kātoa ko ia na'e fai 'a hono tokangaekina 'e he komiti ko eni, koe'uhi he na'e 'ikai ke 'i ai ha lave ki ai 'a e ola ko eni na'e fakahoko e ngāue ko ia 'e he 'atita.

'A ia ko ia na'e mahu'inga'ia ai 'a e komiti, pea fai leva 'a e fokotu'u atu 'a ia ko hono fakamā'opopō ia 'o e ngāue ko eni na'e fakahoko ko ia 'e he komiti, koe'uhi ke fakahoko ia ki he ongo Potungāue ko eni, tautefito 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakalelei ngāue na'e 'omai ko ia 'i he lipooti ko eni 'a e ola ko ia ko ē 'a e 'atita na'e fakahoko hangē ko e, ko hono *review* 'a e

palani ko ia ko ē 'i he, mo e ngaahi *policy* ko ia ko ē 'oku fakahoko ko ia hangē ko e *Climate Change Policy* ki he *MEIDECC* tatau pē mo e *Sector Plan* ko ia ko ē 'a e Potungāue Ngoue, koe'uhi ke 'i ai ha taimi pau ke fai hano *review* mo e ngāue ko ē ke hoko atu, he 'osi ko ia ko ē kapau ko e ta'u 'e 5, 'i he taimi ko ia ko ē 'oku 'omai ai 'a e, 'oku fai ai 'a e ngāue ko ia.

Pea ko e taha foki 'a e *recommendation* 'a hono 4 ke'uhi ko e sio ki he *framework* ko ia ko ē hono fakahoko ko ia 'o e ngāue ki he *food security*, pē ko e lahi fe'unga ko ia 'a e me'atokoni koe'uhi ko e fonua. Pea 'ikai ke ngata ai, ko e taha foki 'a e ngaahi fokotu'u na'e 'omai, ko e ngaahi ola ko ia ko ē 'o e fekumi 'oku fakahoko ko ia 'i faama 'i he Potungāue ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue, ke 'i ai hano lekooti koe'uhi ke malava 'a e kakai 'o ma'u ha ngaahi fakamatala mei ai ke tokoni kia kinautlu.

Pea ko e taha 'o e *recommendation* ko e ngaahi tāketi ko ia ko ē pē ko e lava ko ē ngāue ko ē 'oku fakahoko ko ia 'e he Potungāue ki hono fakafuofua 'o e lahi ko ē 'o e me'atokoni, 'oku 'ikai 'asi 'a e ngaahi ola ia ko ia 'i he ngaahi lipooti fakata'u koe'uhi ke kau mai 'a e ngaahi ngāue ko ia 'i hono lipooti ko ia 'i he *Annual Report*.

Pea ko hono faka'osi pē, ko e ngaahi fale'i ko ia ki he kau ngoue pea mo e sekitoa 'o e ngoue, ke ngāue fakataha ai 'a e *MEIDECC* pea mo e Potungāue Ngoue 'i hono tuku mai 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki ko ia pea mo e tu'u ko ia ko ē 'a e anga 'o e 'ea pea mo e *weather* koe'uhi ke lava 'o tokoni ia ki he kau ngoue ke toe lelei ange 'o e ngaahi me'atokoni ko ia.

Ko ia ko hono fakamā'opo'opo pē ena ngaahi fokotu'u ko ena kuo fakahoko atu 'e he kalake, 'a e fokotu'u 'e 4 ko ia, pea fakamālō atu Sea, mālō 'a e ma'u faingamālie 'oku ou fokotu'u atu ke tali 'a e lipooti ko eni. Mālō 'aupito.

Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pehē ki he Hou'eiki Mēmipa. Ko e kole pē eni ia ko hono 'uhinga he 'oku 'ikai ke u loto ke toe fakaongosia 'a e Hou'eiki, kapau 'e ...

<005>

Taimi: 2015-2020

Mateni Tapueluelu: ...tukuhiho eni ki he Komiti Kakato Sea na'a lava ke ma'u pē haku ki'i mōmeniti ka u ki'i kole pē ha tokoni ki he 'Eiki Minisitā 'o e Ngoue 'oku ne tokanga'i 'etau tafa'aki ko eni ko hono 'uhinga ko e ngaahi fokotu'u 'oku 'omai 'i he lipooti ko eni 'oku hā 'i he peesi 23 mo e peesi 24 toe 'asi pē 'i he peesi 30 'a ia 'oku 'omai ai 'a e ngaahi fokotu'u fakalelei ngāue ko ē 'e 7. Ko e palani ke fai 'a e ngāue ke fakapapau'i ko ē 'oku lahi pē *stock* ngāue ko eni mo e fua e ngoue Sea ke mahino 'aupito e uesia lahi a'u 'o peseti 'e 62 'i he peesi 23 peseti 'e 62 'o e maumau ki he manioke he hoko ko ē afā.

Kole fakalahi ngaahi houa palau ki he kau ngoue

Ko e kole Sea 'e lava nai ke toe hokohoko atu 'a e tokoni 'a e potungāue ko eni ki he ngaahi houa palau ke lava ke tokoni ki he kakai 'i hono ...ke nau kau mo kinautolu 'i he teuteu he ngoue 'i he ngaahi taimi pehe ni. Ko e kole pē ia Sea pē 'e lava 'o toe fakakau mai he 'oku 'eke 'e he kakai mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ka 'oku ou tui kapau 'oku loto lelei pē 'Eiki Minisitā ke 'omai e ngaahi tali ko ē 'oku fiema'u te tau lava pē 'o fakakakato heni.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ko 'eku 'uhinga pē 'e lava pē 'o tali mai heni kae 'oua 'e toe fakaongosia hono tukuhifo ki he Komiti Kakato.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kole pē Sea ke u hūfanga pē he fakatapu kuo 'osi hono aofaki he Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea. Sea mālō pē ho'omou kei laumālie talu mei 'anehoa'ata 'o a'u mai eni ki he efiāfi ni 'Eiki Sea ko e 'alu hake eni ke hoko e 9 ka koe'uhī ko e mahu'inga 'o e ngāue ni mo e taimi pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku kei me'a pē Hou'eiki koe'uhī mahu'inga kiate kinautolu 'a e ngaahi me'a ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e lipooti ena 'Eiki Sea me'a ko ena 'oku kole he Fakafofonga 'Eiki Sea 'ikai ke u 'ilo 'e au 'Eiki Sea pe te u toe fēfē 'Eiki Sea ka 'oku 'osi mateuteu pē 'a e kakai 'iate kinautolu Sea ke nau fai pē 'a e ngaahi ngoue 'Eiki Sea pea 'oku mahino 'aupito 'Eiki Sea 'o hangē ko ia ko e me'a 'oku mea'i 'e he Fakafofonga holo 'aupito 'aupito.

Ko e peesi 23 fakamolemole pē Sea 'oku 'i ai e ngaahi lea fakapāpālangi he kalafi ko ia 'Eiki Sea pea 'oku mou me'a hifo pē 'Eiki Sea ki he fakamatala ko ia 'Eiki Sea ko e fakamatala eni mei he Māketi Talamahu 'Eiki Sea 'a ia tu'unga 'oku 'i ai 'Eiki Sea.

'Oku 'i ai foki e ngaahi savea 'oku fai he Tokonaki kotoa pē 'Eiki Sea 'a e potungāue kapau te mou me'a ki he peesi 'i mu'a 'oku felāve'i 'Eiki Sea pea mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i māketi fakataautaha ko ē pē fakatau he ve'ehala 'Eiki Sea. 'A ia he Tokonaki kotoa pē 'oku tānaki 'a e ngaahi me'a ko ē 'oku hoha'a ki ai pē 'oku fiema'u 'e he Fakafofonga Fika 5 ke tānaki ki ai Sea 'oku 'i he lipooti pē 'Eiki Sea 'a e *data* ko ia 'o fekau'aki mo e ngoue tu'unga lelei mo e tu'unga 'oku 'ikai ke lelei 'Eiki Sea 'o tatau pē tokamu'a pē tokamui ko e talo sainiti ko e kape ia Sea ko e talo ko ē 'a ia ko e talo tonga ia Sea. Ko e talo futuna leva Sea 'a ia 'oku ui ko ē 'oku ui ko e talo taulua Sea. Kapau te mou me'a pē ki he ki'i me'a ko ena 'oku tānaki atu ko ena 'Eiki Sea 'oku faingamālie pē Sea 'a e tu'u he taimi ni 'a e 'i ai pē 'a e tu'unga hangē ko e matangi 'Eiki Sea kimu'a atu ka 'oku malava pē 'e he kakai fakafonua pē 'Eiki Sea ke tō 'a e ngaahi talo mo e ngaahi ngoue tukufakaholo 'Eiki Sea, pea 'oku ou tui 'Eiki Sea mahalo ko e lipooti kapau pē te mou me'a hifo 'Eiki Sea ki he ... pea he 'ikai ke u fu'u loko lave ki he 2018 mo e 2019 'Eiki Sea ka ko e 2020/2021 'Eiki Sea 'oku mou mea'i lelei pē he peesi 1 'Eiki Sea 'i he talamu'aki 'a e motu'a ni 'o fekau'aki pea mo e tu'unga...

<007>

Taimi: 2020-2025

Mateni Tapueluelu : Sea, fakamolemole pē 'Eiki Minisitā. Kole atu 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko e Lipooti eni ia 'o e Matu'uekina 'o e Feliuliaki 'o e 'Ea mo e Lahi fe'unga 'o e Me'atokoni hono 'atia'i, te'eki ai ke tau a'u ki he Lipooti Fakata'u 'a e 'Eiki Minisitā, 'a ia ko e Lipooti Fakata'u 'e 3. Ka ko e Lipooti ko eni hono 'atita'i 'o e tu'unga sitoka me'atokoni ko ia 'o Tonga ni mo hono lahi, mo e toe 'oku fai atu ai e tautapa 'Eiki Minisitā.

'Eiki Sea : Kātaki pē 'Eiki Minisitā ko e tohi ko eni.

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Io 'Eiki Sea, 'oku 'uhinga mālie 'a e 'ai ia e lipooti, 'a e *Annual Report*, he te ne lava 'o tali pea ne hulu'i 'a e me'a ko eni 'oku 'omai 'e he 'Atita ko eni 'Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu : Fakamolemole, 'a ia 'oku tali pē 'e he Minisitā ki'i kole Sea, ...

Tali ki he kole fakalahi houa palau kau ngoue

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Eiki Sea ko u kole fakamolemole atu Fakafofonga. Ko e kole ko ia ki he palau 'oku ou kole atu ki he Feitu'ú na, 'oku 'osi mea'i pē ia 'e he kakai e founa ke nau ngāue'aki 'Eiki Sea. Kuo 'osi e taimi 'o e palau he taimi faingatāmaki 'Eiki Sea. Tō mai ko ia 'a Haloti, na'e vakai'i ai 'e he Potungāue 'o to'o 'a e pa'anga ko e 6 kilu 'o fai'aki e palau 'Eiki Sea. Na'e lahi 'a e ngaahi me'a ia na'e 'ikai ke hokohoko atu, 'a hono palau 'e he ni'ihi na'e 'oatu ki ai e ngaahi houa 'Eiki Sea. Pea 'oku 'ikai totonu ke toe fai ha toe talanoa ki ai 'Eiki Sea, kā 'oku fakatokanga'i 'e he Potungāue kapau pē Fakafofonga 'oku fiema'u ke 'i ai ha ni'ihi ke fai ha tokoni 'a e Potungāue, 'e lava e Potungāue ia 'o tokoni atu pē 'i he ki'i me'a ko ia 'oku ma'u 'e he Potungāue 'o kapau 'oku ke fiema'u ke palau ha me'a.

Mateni Tapueluelu : Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Sea ko u fiemālie au, Fokotu'u atu e lipooti ko eni, mālō Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko u kole atu pē ke mou fakatokanga'i ko e lipooti eni mei he 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale, pea 'oku 'i ai 'a e fokotu'u 'i he konga 6 ko eni 'o e lipooti ko e ngaahi fokotu'u fakalelei ngāue. Ke mou me'a pē ki ai, kae tali 'a e Lipooti mahino ia kuo tali 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fokotu'u mei he 'Atita Seniale. 'Eiki Minisitā Ako.

Kole ke 'oua faitu'utu'uni Fale Alea ki he ngāue ke fakahoko he Pule'anga

'Eiki Minisitā Ako : 'Io kole atu pē ke fakama'ala'ala atu Sea. 'Oatu pē hangē ko ia 'oku fa'a fai 'a e feme'a'aki heni, 'a e mafai 'o e Fale Alea mo e kehekehe mo e mafai 'o e *Executive*. Hangē ko ena ne ke me'a'aki, 'oku hangē eni ia ha tele atu ia he 'ai ke *Resolution* ke tali 'e he Fale ni pea fai 'e he Pule'anga. Ko 'etau angamaheni pē foki ko hono 'oatu ki he Pule'anga ke fai ha ngāue ki ai kae 'oua 'e 'ai ke pēhē 'oku faitu'utu'uni 'a e Fale Alea ki he Pule'anga. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, ko e founa ngāue pē ia 'oku fa'a ngāue'aki 'e he Fale ni, 'e malava pē ia ke fakatatau ki he me'a ko ia 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Ako. Kapau 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha fokotu'u, te u kole ki he Kalake ke tau pālōti.

Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fika 1/2021 Komiti Tu'uma'u ki he 'Ātakai mo e Feliliuaki e 'Ea fakataha pea mo e Lipooti ko eni mei he 'Atita Seniale, ke 'ave ki he Pule'anga ke toki fai ha'anau ngāue ki ai, fakahā mai ho nima.

Pālōti 'o tali Lipooti Fika 1/2021 Komiti Tu'uma'u ki he 'Ātakai mo e Feliliuaki

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaoisi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā Taka, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Sea loto ki ai 'a e toko 18.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea. Mālō.

Tohi fakahū mai 'aki fakamatala Fakata'u Potungāue (MAFF) ki he 2018-2021

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, tau hoko atu leva ki he fika 6 'etau 'asenita ko e Ngaahi Fakamatala Fakata'u. Ko e Fakamatala Fakata'u eni mei he Potungāue Ngoue, Me'atokoni & Vao'akau ki he ta'u 2018, 2019, 2020 ki he 2021. Kōle atu ki he Kalake ke ne lau mai e tohi 'oku fakahū mai 'aki e 'u Lipooti Fakata'u ko eni.

Kalake Tēpile : ...

<008>

Taimi: 2025-2030

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e lipooti kehekehe eni 'e tolu 'oku fakahū mai 'aki e tohi kehekehe 'e tolu ka te u kōle atu pē ki he Kalake ke ne lau e tohi mei he lipooti fakamuimui tahā pea te u kōle atu Hou'eiki ke tau alea fakalukufua pē 'ū lipooti 'e tolu.

Kalake Tēpile:

'Ofisi 'o e 'Eiki Minisitā Ngoue

'Aho 16 'o 'Aokosi 2021

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA.

Tangata'eiki,

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na 'o fakatatau ki he kupu 51 kupu (5) 'o e Konisitūtone 'o Tonga 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau ki he Ta'u Fakapa'anga 'o e 2018 ki he 2019.

Faka'apa'apa atu,

Lord Tu'ilakepa
(*'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau*)

Kalake Tēpile: Ko e tohi hono hoko 'i he,

'Aho 16 'o 'Aokosi 2021

Lord Fakafanua
'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA.

Tangata'eiki,

Ko u faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'una 'o fakatatau ki he kupu 51 kupu (5) 'o e Konisitūtone 'o Tonga 'a e Fakamatala Fakata'u 'o e Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau ki he Ta'u Fakapa'anga 'o e 2019 ki he 2020.

Faka'apa'apa atu,

Lord Tu'ilakepa
(*'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau*)

Kalake Tēpile: Tohi faka'osi faka'aho pē mo ia ki he,

'Aho 16 'o 'Aokosi 2021

Lord Fakafanua
'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA.

Tangata'eiki,

Kou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na fakatatau ki he kupu 51 kupu (5) 'o e Konisitūtone 'o Tonga ko e Fakamatala Fakata'u 'o e Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau ki he Ta'u Fakapa'anga 'o e 2020 ki he 2021.

Faka'apa'apa atu,

Lord Tu'ilakepa
(*'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau*)

Kalake Tēpile: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngoue.

Fakama'ala'ala ki he Ngaahi Fakamatala Fakata'u *MAFF* ki he 2018-2021

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Eiki Sea tapu pē mo e Feitu'una fakamālō atu he toe ma'u faingamālie koe'uhī ke toki fakahoko totonu atu 'a e fakamatala fekau'aki pea mo e Lipooti 2018/2019, 19/20, 20/21 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko u, 'ikai ke tau fakatokanga'i ange ko e 18/19 ko e 19/20 'Eiki Sea na'e 'i ai foki e kau 'Eiki Vaka he taimi ko ia 'Eiki Sea pea na'e 'i ai e kau Minisitā kimu'a pea 'oku fakamālō pē he Fakafofonga Fika 5 kae 'uma'ā e Fakafofonga Fika 8 'i he ki'i vaha'a taimi na'a na to'o fatongia ai 'i he potungāue ni 'Eiki Sea pea 'oku fai e faka'apa'apa lahi ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea kapau te ke me'a hifo ki he, Hou'eiki ki he'etau lipooti 'a ia ko e 2018/2019 na'e faifatongia ai 'a e Fakafofonga Fika 8 pea 'i he konga 'i he 2019 'Eiki Sea na'e fai ai 'a e ki'i liliu 'o Le'ole'o ai 'a e Fakafofonga Fika 5 'Eiki Sea 'i he fatongia 'o e Potungāue Ngoue ka koe'uhi ko e ta'au 'o e liliu fakapolitikale 'Eiki Sea na'a ne fai ai ko ē 'a e liliu fakapolitikale 'Eiki Sea 'o hū mai e motu'a ni 'Eiki Sea 'o hangē ko ia 'oku mea'i he Fale pea mo e kakai 'o e fonuá.

Sea ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai he taimi ni 'Eiki Sea 'a e potungāue ko u pehē mu'a 'Eiki Sea ke u fokotu'u atu ka 'oku 'i ai ha ni'ihi 'i he ni'ihi he Fale ni 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke tokanga ki ai 'ū lipooti ko eni na'e 'osi tufa atu 'Eiki Sea he 'aho 'e taha pē ua 'Eiki Sea 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai ha Mēmipa ko u kole atu ke ke me'a mai hā e me'a te mau lava tokoni atu ai 'i he potungāue.

Tu'unga mateuteu 'aupito Potungāue MAFF ki he KOVITI

Ko e fatongia 'o e potungāue 'Eiki Sea 'oku kei hokohoko atu pē pau 'e me'a 'Eiki Sea ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e potungāue 'Eiki Sea hangē me'a nau lave ki ai 'Eiki Sea ki he 2021 'Eiki Sea ko e fakamuimui taha ia 'Eiki Sea ko e polokalama mateuteu ki he mahaki pea mo e tu'unga 'oku 'i ai he taimi ni 'Eiki Sea 'oku mateuteu 'aupito 'a e potungāue 'Eiki Sea. Ko e founa ngāue tukufakaholo 'etau kau ngāue iiki 'a e ngoue iiki mo e ngoue tuifio 'Eiki Sea mo e ngoue ke ma'u ha me'atokoni 'oku ne fakamo'oni'i 'a 'ene matu'aki matu'uaki 'a e taimi faingata'a pē ko e mahaki *pandemic* Sea ...

<009>

Taimi: 2030-2035

'Eiki Minisitā Ngoue: ... pea ke malava 'e he potungāue 'e he ngoue tu'ufonua 'o feau 'a e fiema'u me'atokoni fakalotofonua pea mo e koloa ngoue ke uta ki tu'apule'angá 'Eiki Sea 'o hangē ko ia 'oku mou me'a ki ai 'Eiki Sea he lipooti ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e, 'oku mahino pē 'i he palakalafi hono uá 'i he peesi 'uluaki 'i he fakamatala 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, 'asi ai e toni na'e, toni 'e 'e 11,024 'Eiki Sea. 'A ia ko e holo 'aki ia e peseti 'e 18 mei he ngaahi ta'u kuo'osi 'Eiki Sea makatu'unga pe ia he holo 'i he me'a nau lave ki ai 'Eiki Sea 'o fekau'aki pea mo e tu'unga fakatamaki ko ē 'oku uesia ai 'a māmani fakalukufuá 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku faai hifo e ki'i palakalafi mou mea'i pē palakalafi fakamuimui 'a e peesi 'uluaki pē 'Eiki Sea ke fakapapau'i ko hotau fonuá 'oku mahu, malu, hao 'i he ivi fakame'atokoni 'Eiki Sea. Pea ko u fakamālō ai 'Eiki Sea ki he kau tokoni fakapa'anga mo e kau ngāue fakalalakala, ngaahi kautaha taaataha 'o e ngoué 'o kinautolu kotoa pē 'oku tau ngāue fakataha 'a e taumu'a ko eni ke tokoni ki he potungāue ke ne lava'i lelei 'a e ngaahi ngāue 'oku hā atu mei he lipooti ko eni 'Eiki Sea. Kapau te mou me'a hifo peesi uá ko e fakahinohino pe ia 'Eiki Sea 'o fekau'aki pea mo e lipooti ko eni 'Eiki Sea.

Tokolahi kau ngāue e Potungāue

‘I he peesi hono 12 ‘Eiki Sea ‘oku fe’unga e kau ngāue mo e kau ngāue ‘e toko 285. Kau ngāue tu’uma’ú ‘oku toko 197, ko e kau lau ‘ahó ‘Eiki Sea ko e toko 88 ‘Eiki Sea. Pau te mou me’a hifo ‘Eiki Sea ko e ngaahi fakamatala pē ki he fatongia ngāue mo e tu’unga e kau ‘ofisa ‘Eiki Sea he potungāue.

Ko u kole atu pē ‘Eiki Sea ki he peesi 16 ke fakatonutonu mu’a ‘i he palakalafi fakamuimuí ko e pa’anga ngāue ‘a e potungāue na’e hiki ‘aki ‘a e peseti ‘e 3 mei he, ‘a ia ko e me’a eni ko ē na’e pa’anga na’e ‘omai ki he potungāue ‘Eiki Sea ko e 10 miliona. ‘I he ta’u fakapa’angá ko e 2019 ka ‘oku ‘ikai ko e 2029 ‘Eiki Sea ke fakatonutonu mu’a ia ‘Eiki Sea fakamolemole, ki he 20, 2020 ‘Eiki Sea.

Vahevahe e patiseti e Potungāue

Hou’eiki kapau te mou me’a hifo ki he pa’anga ‘oku ‘omai ki he fatongia ‘o e motu’á ni ko e peseti ‘e 57 ko e vāhengá ia. Peseti ‘e 43 ko hono fakalele ia ‘o e potungāue ‘Eiki Sea. Vahevahe eni ‘a e peseti ‘a e patiseti ‘Eiki Sea pau te ke me’a hifo ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e, ‘a e ngaahi va’a kehekehe. Ko moutolu e Hou’eiki na’a mou vakai he patiseti ‘oku ‘ikai ke fakahingoa atu ai pe ko hai ‘i he vahevahe ko eni. Ka ‘i he ‘asi atu ‘a e lipooti ko eni ‘oku vahevahe ‘o tatau pē mei he patiseti ‘a e Minisitā ‘o a’u ki hono fakakātoa ‘Eiki Sea. A’u ki Niua, ‘Eua, Niuatopotapu, Ha’apai pea mo e Vava’u ‘Eiki Sea.

Holo ivi tānaki pa’anga e Kolonitini

Koe’uhí ko e tu’unga kovi ‘o e mahaki fakalilifu ko ia ‘oku tō ‘i māmani ‘Eiki Sea ne holo ai e tānaki pa’anga mei he 2021 ki he 1.64 miliona tautautefito ‘Eiki Sea ki he kolonitini. Na’e tānaki pē 1.11 miliona ‘Eiki Sea. Na’e holo ‘aki e tānaki pa’anga e peseti ‘e 32 ‘a e kolonitini ‘Eiki Sea makatu’unga pē ‘Eiki Sea mei he me’a ko ē na’a ku lave ki ai mahaki KOVITI-19. ‘I ai foki e ngaahi feitu’u ‘oku malava ‘o tānaki mei ai e kolonitini. Ko e fefolau’aki vakapuna ‘Eiki Sea ki tu’apule’angá, si’isi’i e tānaki pa’anga mei he fua e uta e, ‘a ia ko e kau pāsese folau ki tu’apule’anga ‘Eiki Sea mo e ngaahi fonua kehekehe pē ‘Eiki Sea ‘o hangē ko ia ‘oku mou mea’i Hou’eiki.

Hokohoko hifo ai pē ‘i he ‘ū peesi ‘Eiki Sea ko u to’o kongā lalahi atu pē ke mou mea’i Hou’eiki, a’u mai ki he peesi hono 22 ki he 31 ‘Eiki Sea, fakamolemole ki he 29 ‘Eiki Sea ...

<002>

Taimi: 2035-2040

‘Eiki Minisitā Ngoue: ... ‘oku fekau’aki eni ‘Eiki Sea pea mo e tānaki *data* pe ko e me’a ko eni na’e ‘uhinga ki ai ‘a e kau Fakafofonga ‘o fekau’aki pea mo e ngoue ‘Eiki Sea.

Ngaahi ngāue ki he ngoue mo e me’atokoni

Ki Talamahu kei hokohoko atu pē ngāue ‘i Talamahu ‘Eiki Sea.

Taha foki 'Eiki Sea e ngaahi ngāue tu'ukimu'a 'a e potungāue ko hono 'oatu ko ē 'a e fanga moá kae pehē foki ki he vesitapolo 'Eiki Sea, 'oku kei hokohoko atu pē 'Eiki Sea. Ko e fakamonū'ia'anga ia 'o e hotau fonuá ni 'i he tu'unga fakatamaki ko eni 'Eiki Sea ke lava pē 'o ma'u he potungāue ha me'angāue ke ne lava 'o fo'u 'a e fua'imoá 'o ma'u ai e fanga ki'i moa 'Eiki Sea pea hili ko iá pea 'ave leva ki he fale 'a ia 'oku ne fakafofoa'i 'Eiki Sea 'o fakafofoa 'o ma'u ai e moa pea 'oku tufa atu ia ki he kakaí 'Eiki Sea. 'Oku hokohoko atu, 'ikai ke toe 'omai e fua'imoa mei mulí 'o hangē ko ia ko e angamahení 'Eiki Sea.

Ngaahi ngāue he kau'āfonuá he tokanga 'a e potungāue kei hokohoko atu pē 'Eiki Sea. Hoko mai mo e 'ū peesi 'Eiki Sea ki mui mai ko e 'ū leepi fo'ou ia 'Eiki Sea 'oku fakamo'ui he potungāue. 'A ia ko hono fai e *research* me'a ko eni na'e tokanga ki ai e Fakafofonga Fika 5.

'Eiki Sea ko u tui au 'oku 'osi fe'unga 'eku fakamatalá 'Eiki Sea. Ko e 'ū fakatātā ko ena 'oku mou me'a hifo ki ai Hou'eiki ko e fakatātā ia te ne hanga hulu'i totonu atu 'a e ngafa fatongia e potungāue 'Eiki Sea. Me'apango pē 'Eiki Sea koe'uhí ko u fie talanoa ki Ha'apai pea mo e liliu 'a e tō'onga mo'ui ngoue 'oku fai 'i he fonua 'a e Feitu'una. Pea ko e ngāue lahi ia na'e fai he potungāue 'Eiki Sea. Sea 'oku 'i ai e fua'i talākoni pe ko e fā'ahinga 'akau eni 'Eiki Sea ki he mo'ui lelei. Sai 'aupito 'aupito ia 'Eiki Sea ki he sino 'o e tangatá. Ka 'oku kau 'a Vava'u 'i hono fofoa 'o e fatongia ko eni 'Eiki Sea pea 'oku fika 2 ki ai 'a Ha'apai. Sai pē 'a Tonga 'eiki ia me'a ia 'a e kau, kakaí kotoa he fonuá ni 'Eiki Sea. Ka ko e ngaahi me'a ko u lave ki ai 'Eiki Sea ko e ngaahi me'a lelei kotoa pē 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu na'a 'oku 'i ai ha ni'ihí 'oku, mālō.

Fehu'ia fokotu'utu'u ke fokotu'u 'Ofisi MAFF 'i Ha'apai

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā. Na'e 'ai ke u longo ka ko ho toe 'ohake 'a Ha'apai ko e peesi 182 ko u fakatokanga'i hifo ko e hiapó 'oku tō 'eka 'e 181. 'A ia 'oku liunga 2 pe 3 ia he fakafuofua ko eni e potungāue. Ka ko u fie tokanga pē 'Eiki Minisitā ki he peesi 186 'oku 'i ai e fokotu'u ai ki he kaha'ú, 'a ia 'oku fiema'u ke langa 'ofisi fo'ou ma'a Ha'apai. Ko 'eku fehu'i pe 'aku pe ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai e fokotu'u ko eni ho lipootí?

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō 'Eiki Sea. Me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai 'Eiki Sea 'oku mo'oni ia. Tō mālie 'oku fai 'e Ha'apai. Taimi ko ē na'e si'i hunuhunuki pē he mātu'á e hiapó, taimi ni kuo hanga 'e he mātu'á 'o fahi. 'Oku nau fakatokanga'i 'oku toe lelei pea tokoni 'aupito e mīsini ki ai 'Eiki Sea. Pea ko e hikitō ko eni 'Eiki Sea mahino mai ia e nofo 'a e tangata mo e fefine'i fonua kotoa pē 'i hono vāhenga. Makatu'unga he tātāpuni 'a e kau'ā, pea 'oku hiki leva. Kapau 'oku pehē e hiapó fēfē manioke, fēfē 'ufi, fēfē taló, fēfē kape 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ...

Lord Tu'iha'angana: Ke ki'i fakama'ala'ala mai mu'a ko e muimui atu pē he fehu'i e ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e langa 'Eiki Sea faka'osí pea toki hoko e 'Eiki Nōpelé, 'io 'oku fai e feinga ke fakafō'ou 'a e fale ko eni 'i Ha'apai. Ko e falé 'Eiki Sea 'oku mālō pē. Mālō pē si'ene kei tu'u ka ko e peau eni 'e fiha pea mo e matangi 'e fiha, kei tu'u pē fu'u, 'a e fu'u fale ko iá 'Eiki Sea, fale fuoloa taha ia 'Eiki Sea. Hangē ko ē ko e fale ko ena 'i Foá na'e 'i ai e 'ofisi ai pea 'oku mau fakakaukau ke tātānaki ha silini ke langa ha 'ofisi fo'ou mei he tafa'aki ko ia 'o e *Forest* ko ē 'i Foa 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā.

Lord Tu’iha’angana: Fakamālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me’a mai Fakafofonga Nōpele Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’una mo e Hou’eiki Sea. ‘Ikai ko u fakamālō au ki he ‘Eiki Minisitā kae tautautefito ki he hangē ko ‘ene me’a ko eni ki Ha’apai. ‘Oku ‘i ai e fakamālō ki he ngaahi ngāue ko eni ‘oku fai. Ko u ma’u tepu pe au 'Eiki Sea ‘i he’ene me’a ko eni fakamuimu’i ke ne ki’i fakama’ala’ala mai angē ko ‘ene me’a ‘oku ‘i ai e ngaahi fu’u talākoni ‘i Vava’u ‘oku ‘ai ke ‘omai ki Ha’apai?

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, ‘anenai na’a tau talanoa ki he fo’i lea ko e kōmoni. Pea tau hanga ‘o ‘ai nai ke liliu ko e lea ia ke ngāue’akí. Ko e lea pe ia ‘oku ngāue’aki he potungāue ko e fa’ahinga ‘akau ‘Eiki Nōpele ‘oku ui ko e talākoni pea ko e talākoni ko iá ‘oku ‘omai ke tō ‘i Ha’apai. ‘Oku ‘i ai e fa’ahinga kalasi kehekehe e talākoni, engeenga pea ‘oku fua hangē ha matala’i’akau ‘Eiki Sea, ka ko e taimi ko ē te ke hanga ai ‘o fohi hangē ko hono fohi e siainē ‘oku ‘i ai leva e ki’i *fruit* ko ení. Ko e ifo atu pea ‘oku teuteu ‘a Ha’apai ki ai ...

<002>

Taimi: 2040-2045

'Eiki Minisitā Ngoue: ... kalasi e sinisa ‘Eiki Sea, kalasi kehekehe, *Taiwan*, Tonga, kae pehē foki ‘Eiki Sea ki he, ‘oku kau mo ia hono ‘ave, *turmeric*, ‘oku ‘ave mo ia ke to ‘i Ha’apai ‘Eiki Sea.

Lord Tu’iha’angana: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ...

'Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 13.

Fakamālō’ia ngāue fakahoko *MAFF* ‘i Ha’apai

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, pehē foki ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Eiki Sea ‘oku ou fokoutua hake pē ke u poupu ko e langa fonua ‘oku fakahoko ‘e he Potungāue ko eni ‘i he Vahefonua Ha’apai, ne u toki foki mai ‘Eiki Sea mei Ha’apai ‘i he ‘aho Monite. Ko e 100 ‘e ua ‘Eiki Sea ‘a e Potungāue, Potungāue kuo tafangalōa ‘i he taimi ni ‘i he ngāue kuo fakahoko, hangē kiate au ‘Eiki Sea ko e fai ‘a e fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kau ngāue mei he ngaahi vahefonua, pea ‘oku nau ‘i Ha’apai ke tokoni ki hono langa ‘o Ha’apai.

Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e me’a fakafiefia ia ‘oku tokoni ‘ene hanga mo ‘ene kau ngāue ‘o fakahoko ‘a e ngāue ko eni, ‘oku unga atu ai ‘a e ngaahi ‘api tukupou ofi ai ki he ngaahi ‘ā ngoue kuo fakahoko ‘e he kau ngāue ko eni, pea ‘oku ou tui ko e fakamālō ia ‘a e kāinga, ‘oku ‘i ai ‘a e mafuli fo’ou ‘a e Potungāue ‘i he Vahe Foa, pea ‘oku ou tui ko e me’a fakafiefia ia pea ‘oku ou poupu ki he lipooti ko eni kuo fakahoko ‘e he ‘Eiki Minisitā Sea, fekau’aki pea mo e hiapo, kae ‘uma’ā ‘a e ‘Ofisi ‘i Vaipoa ‘oku ui ‘a e feitu’u ko eni ko Vaipoa kae ‘uma’ā ‘a

e ngaahi ngāue kotoa pē, pea 'oku tu'u 'a e kāinga Foa 'o pou pou ki he maa'imoa langa fonua kuo fakahoko 'e he 'Eiki Minisitā.

Pea 'oku ou fokotu'u atu Sea, ke tau tali 'a e lipooti ko eni, mālō 'aupito.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ...

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea.

Sea ka u, tuku pē mu'a ke mau ki'i to'o 'a e faingamālie ko eni kae fai atu pē ha ki'i fakalavelave fakalukufua ke tali ai pē 'i 'olunga ni 'a e lipooti ko eni 'a e 'Eiki Minisitā 2018/19, 19/20, 20/21. Sea pea 'oku 'i ai pē ki'i me'a leka 'oku ou fie lave ki ai.

Hou'eiki 'oku ou nofo ma'u pē au 'o fifili 'i he vā ko eni 'o Ha'apai 13 mo e 'Eiki Minisitā ko eni. Ko e tutu'u hake ke na fuhu, 'ohovale pē kuo 'i ai 'a e fu'u fo'i tokoni ia ki Ha'apai, ko e hangē pē ko ē ka na fuhu ta ko ē 'oku na lolotonga felātani 'Eiki Sea, te u si'i kole, kole ki he 'Eiki Minisitā ko hoku ta'okete, mou me'a hifo ki he peesi 178 'oku fai ai 'a e fiefia lahi Sea, tokoni palau KOVITI-19, 'a ia ko e 20/21 pē eni Sea na'e toki 'osi. 'A ia ko e fakafiefia lahi Sea ta 'oku 'i ai pē fanga ki'i tokoni heni.

Ko e fokotu'u 'a e polokalama ko eni, ko ha tokateu ki ha faingata'a fakamāmani lahi 'o e KOVITI-19. Ko e kelekele 'eka 'e 60 na'e palau fo'ou ko e teuteu. Pea ko e fakamālō lahi ia Sea, ta ko ē 'e 'i ai pē si'oku ki'i faingamālie.

Ko ena tutu'u hake pē, palau 'a e fu'u 'eka ia 'e 60 'a e Fakafofonga ko ē, pea 'oku sai Sea, ko e 'uhinga he 'oku poto foki 'a e Fakafofonga ia he kole. Ka 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he tokangaekina 'o e tafa'aki ko eni, ko e mo'oni e mo'oni ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, Sea fakamolemole pē ka u ki'i tokoni ki he Fakafofonga. 'Oku 'ikai ko ha kole 'a e fuhú ia. Ko e fuhu ko e fu'u me'a kehe ia, ko e ngāue fakalukufua ki he fonua 'Eiki Sea, ...

Siaosi Pohiva: 'Oku 'i ai 'eku ki'i fehu'i, na'a mo fuhu?

Mateni Tapueluelu: Sea ko e loi e loi e fuhu ko eni Sea.

Siaosi Pohiva: 'Oku tapu 'a e fuhu ho Fale Sea. Ko 'eku fehu'i pē na'e fuhu e ongo me'a, talamai na'a na fuhu ...

Mateni Tapueluelu: 'Oku na 'eti faiva Sea, sio ko ē 'oku na muhu...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Oku ke me'a ki ai 'Eiki Sea, ko e fuhu ia 'e taha 'a eni ko eni 'oku 'ai mai 'e he Fakafofonga fika 1, 'a eni 'oku 'ai mai 'e he Fakafofonga fika 4. Kapau te u toe 'oatu ha'aku fo'i lea 'aku ia, ko e fuhu ia 'eku lea mo 'ena lea, ka 'oku ou kole ki he Feitu'u na kapau 'oku 'i ai ha'o faka, tau pehē pē ha'o, 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'ikai ke u lelei'ia ai ha Fakafofonga 'Eiki Sea, tuku ia. Ka 'oku ou 'ilo ko e me'a fakamo'ui 'a e Fakafofonga fika 4 mo e fika 1, 'oku ou tui 'oku tonu ke fai 'a e me'a ko ia. Na'e 'ikai ke u sio au 'Eiki Sea, 'oku

'i ai ha fa'ahinga palopalema he Fale ko eni 'Eiki Sea, ko e natula ia 'o e Fale ko eni ka ki he fatongia ke fakahoko ki he kakai 'o e fonua 'Eiki Sea, pau pē ke fai ia 'Eiki Sea. Fokotu'u atu Sea ke tali.

Fokotu'u ke faitokonia e kole fakame'alele e Potungāue

Mateni Tapueluelu: Sea ka ko e ki'i ... Sea, kae faka'osi atu ai leva 'a e tokanga 'a e motu'a ni Sea, 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku ou tokanga ...

<005>

Taimi: 2045-2050

Mateni Tapueluelu: ... 'oku fiema'u he potungāue kamata pē mei he 18/19 20/21 Sea pea 'oku ou kole ke taki ki ai e tokanga ke pou poua mu'a. Ko hono 'uhinga pē ko hono toutou 'asi 'i he fakamatala ko eni 'o e 2018 ko e peesi 57 ngaahi pole 'a ia ko e 18/19 eni peesi 57 ngaahi pole. Ko e mu'omu'a taha pē Sea me'alele, si'isi'i e ngaahi me'alele ke fai'aki 'enau ngāue Sea pea neongo 'ene ongo si'isi'i 'oku 'ikai ko ha fale eni ia ke langa ke ai ha fu'u *cause* fēfē ko e ki'i me'alele 'oku nau kole mai. 'A ia ko 'ene a'u mai ko ē Sea ki he ta'u hoko 2019/2020 peesi 91 me'a tatau pē 'oku nau toe kole mai ngaahi pole tōnōnou fakame'alele ke ngāue'aki ki he polokalama 'a'ahi ki he ngaahi vaotātā 'i 'Eua. Ne 'asi mai 'i he ngaahi vaotātā 'i 'Eua ne 'asi mai 'i he lipooti ko ē na'e toki fakahoko 'anenai Sea ko e kongā lahi 'o e tokanga ia ki he ngoue pē kae li'ekina 'a e vaotātā ko e tu'o ua ē 'a e 'asi mei he' enau kole 'i he ta'u fakamuimui ko eni 'a ia ko e 2020/2021 peesi 45 nau toe 'omi pē 'a e kole tatau peesi 45 fiema'u ha me'alele fo'ou. Ko e toutou kole mai ē Sea pea 'oku 'i ai 'a e pou pou ki ai he 'oku 'ikai ko ha fu'u fakamole *capital* lahi ko e tokonia mu'a 'a e fiema'u mo e kole 'a e potungāue he 'oku mahu'inga 'oku 'i ai 'a e pou pou atu ki ai Sea mālo e ma'u taimi.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Kei fai ngāue Pule'anga ke faitokonia ke fakaivia fakame'angaue mo fakapa'anga ngaahi potungāue

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki Sea fakamālō ki he Minisitā 'i hono fakakakato mai e ngaahi lipooti ko eni he fo'i ta'u 'e fā ko eni 'Eiki Sea 'o toki fakahū fakataha mai ko eni ko u fakamālō atu ki he ngāue ko eni 'oku fai pea mo e 'ohake e ngaahi ngāue 'oku te'eki ke lava. Pea 'oku mahino pē ia ngaahi fiema'u ki he ngaahi 'ofisi pehē ki he ngaahi me'angāue pea 'oku fai 'a e fengāue'aki 'Eiki Sea 'a e Falepa'anga pea mo e ngaahi kupu fekau'aki ki he langa faka'ekonōmika pea pehē ki hono tau'i ko ē 'a e faito'o konatapu kuo 'osi kamata ke fakahū mai 'enau ngaahi fiema'u mo e palani ngāue ki he ngāue ko eni pea 'e lava pē 'o fai e tokoni ai ki he potungāue ko eni kae 'uma'ā e ngaahi potungāue kehe mālo 'Eiki Sea pou pou atu ke tau tali e lipooti.

Mo'ale Finau: Sea ki'i miniti pē 'e 2.

'Eiki Sea: Ha'apai 12.

Kole ke fakaakeake mai 'a e ngāue Potungāue 'i Pangai

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku tau a'u mai ki he fakaikuiku 'etau ngāue 'alu pē 'a e taimi pea mo e mālie ange mo e kakano ange 'etau ngāue 'i

he anga 'eku ongo'i 'Eiki Sea. 'Ohake he 'Eiki Minisitā e fo'i lea ko e fakalukufua 'Eiki Sea fo'i lea mālie ia fakalukufua 'oku 'ikai ko e fuhu, 'oku 'ikai ko e maheni, ka ko e fakalukufua e langa fonua, pea 'oku ou tui pē 'Eiki Sea te u 'oatu e ki'i fakamo'oni ko eni 'ohake he Fakafofonga Fika 13 tokoua ko eni mei he 'otu Ha'apai 'a e ki'i fo'i lea ko e tafangaloa na'e 'ai pē ke u tu'u 'o 'eke hā e 'uhinga kae tuku pē ke *flow* pē 'ene tipeiti kae tuku ke u hanga 'o 'oatu 'Eiki Sea ke u fakakakato atu.

Na'a ku lele ki Foa 'i he mahalo ko e 'aho eni 'e tolu mei ai pea u fou atu 'i Vaipoa ko e 'api ko eni 'Eiki Sea vaotā ta'e'aonga 'i he ngaahi ta'u lahi pea 'oku 'ikai ke 'uhinga ia Sea ke u fakahekeheke ki he Minisitā ke 'omai ha'aku fiema'u he 'oku ou tui pē au ai te ne 'omai 'i he laumālie 'oku ou 'oatu 'Eiki Sea.

Na'a ku fakalaka atu 'i Vaipoa 'oku ou fakatokanga'i 'i he kau leipa mahalo pē ki he toko 10 tupu na'a nau 'i ai pea na'e fakalea mai e tokotaha kia au tokotaha pē 'oku ma maheni pea na'a ku vakai atu ki he fu'u feitu'u ko ē na'e ta'e'aonga 'Eiki Sea kuo tafangaloa 'uhinga kuo tō ai e ngoue 'Eiki Sea pea ko e tā e ngaahi 'akau ko e teuteu 'asi mai 'Eiki Sea 'a e sīpinga totonu ke tau sioa 'i he fonua ko eni. Ko e me'a ia 'Eiki Sea 'oku ui ko e 'asi 'a e ngāue pea 'oku 'ikai ke u fakapapau'i pē ko e fo'i ivi fo'ou pē 'oku ma'u he ...

<007>

Taimi: 2050-2055

Mo'ale Finau : .. 'oku ma'u 'e he 'Eiki Minisitā na'a kuo ofi hono 'aho 'Eiki Sea, 'i he ma'u 'a e ivi fo'ou pehē ni. Ko u foki ki Pangai ko u fakatokanga'i 'a e 'Ofisi ko eni 'o e Potungāue Ngoue. 'Oku ai 'a e feitu'u 'oku to ai 'a e vesitapolo, pea 'oku ai mo e feitu'u kae mahalo ko e feitu'u 'enisinia. Tokolahi 'aupito 'aupito ko e kau ngāue 'Eiki Sea. Mahalo ko e feitu'u eni 'oku fakaili mai 'a e 'elifanite mo e tumaliki. Ko 'eku kole ki he 'Eiki Minisitā, kuo lava 'a Foa, ko Pangai manatu'i 'e he motu'a ni 'Eiki Sea he taimi na'a ku kei 'i he Lautohi Pule'anga, na'e 'i ai 'a e fu'u tafangaloa 'i Pangai loto Pangai, ko e ngaahi *activity* ngoue ia mo e ngaahi *experiment* 'a e Faama puli ia he 'aho ni 'Eiki Sea, puli 'aupito. Pea kapau 'e loto e Minisitā ke me'a ki Pangai ka ma ō ke u hanga 'o fakahinohino ange e feitu'u ko ia 'oku 'uhinga ki ai. Mahalo pē 'oku mei teau ia 'e 2 – 3 na'e 'i ai e 'u *activity* ngoue 'a e Potungāue Ngoue Ha'apai 'i he ngaahi ta'u lahi kuo tau situ'a mei ai. Kole ki he 'Eiki Minisitā ke fakamolemole fēfē mu'a ke tau hanga 'o *revive* ke tau hanga 'o langa'i fakalūkufua ke tau fakafoki koe'uhi kae lava ke 'i ai ha fa'ahinga taula ke pipiki ai si'i kakai e fonua ki he'enau ma'u'anga mo'ui 'Eiki Sea.

Ko ia pē 'oatu pē 'e au e me'a ko eni ke u ki'i fokotu'u atu pē 'eku fiefia ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e Potungāue Ngoue 'Eiki Sea 'i he Vahefonua 'o e motu'a ni. Ko e ki'i kole pē 'Eiki Minisitā ke fakaakeake mai mu'a mo Pangai 'a e fu'u teau 'e 3 ko eni na'e fai hono...kae fokotu'u atu pē,,,

Mateuteu Potungāue MAFF fakahoko ngaahi ngāue langa ngoue 'i Ha'apai

'Eiki Minisitā Ngoue : Mālō.. Fakamālō pē ki he Fakafofonga ko u pou pou atu pē au ki he Feitu'ú na te u toki lele atu ki he Feitu'ú na ke u toki lele atu ki he Feitu'ú na ke ta ō 'o vakai ka ko 'eku ma'u 'Eiki Sea mahalo ko e 'eka pē ia 'e 6 'oku lolotonga ngoue ai 'a e ni'ihī, 'o e mātu'a he Potungāue. 'Oku ai 'a e ngaahi temata ko e meleni 'a ia ko e 'u ngoue ko ia 'Eiki Sea 'oku fakahoko pē ia 'i he 'elia ko ia. Ko kolo 'a eni ko ē oku 'i ai 'a e Potungāue, 'oku 'i ai 'a e, kei to ai 'a e ngaahi 'akau kehekehe 'Eiki Sea. Ka ko 'eku toki lave'i eni 'oku ai ha 'eka 'e 3 'Eiki Sea. 'Oku teuteu 'a e Potungāue ke hanga atu ki Nomuka 'Eiki Sea, koe'uhi ko e fakatokanga'i 'a e 'u 'api 'o e fonua ni Sea. 'Oku 'i ai e ki'i tala fatongia 'Eiki Sea na'a talaihangamai ko e ma'u 'e he motu'a ni mei Lototatau. 'UHINGA hono to'o e kongā lahi 'o e kelekele. Me'apango pē 'Eiki Sea ko u ha'u 'o fihia he fo'i pulu ko ia, ko e ta'efai ha ngāue ki he kelekele ko ia 'Eiki Sea. Pea ko e me'a ia 'oku fai ai e feinga 'e Hou'eiki kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki ni, ke lava ke langa

'a e ngaahi 'api 'a ia 'oku li'aki ka 'oku 'i he malumalu 'o e Potungāue 'Eiki Sea. Kae tautautefito ki Ha'apai 'Eiki Sea, 'oku mahu'inga. Pea ko e taha 'Eiki Sea, ke mahino ki Ha'apai ko e motu'a Vava'u au, ka 'oku ou 'ai 'a Ha'apai ke sai. Leveleva Sea.

'Eiki Sea : Tongatapu 8.

Fiema'u 'aupito ha me'angaue lelei fakahoko 'aki ngāue Potungāue MAFF

Semisi Fakahau : Fakamālō atu 'Eiki Sea, ko u fakamālō lahi 'aupito 'aupito ki he 'Eiki Minisitā ko e mo 'ene kau ngāue koe'uhi ko e fakahoko fatongia lelei mo'oni kuo fakahoko, pea 'oku hā totonu pē 'i he 'u Lipooti. Ko e me'a pē 'e taha ki'i me'a pē taha 'oku ou ki'i hoha'a ki ai Sea, koe'uhi ko e patiseti fakahoko mai ko eni 'e he 'Eiki Minisitā, mo'oni 'aupito 'aupito. Ko e angamaheni pē ko 'etau fakataha kotokotoa pē 'a e Fale Alea, 'oku hā ma'u pē kitu'a, ko e 'u sekitoa mahu'inga taha ia ko ē 'a e fonua ki he langa faka'ekonomika. Toutai, Ngoue mo e *Tourism* ka ko 'etau taimi ko ia 'oku tau sio ai ki he patiseti, 'oku faka'ofa 'aupito. Tau sio ko ia ki he ngoue pehē pē ki he toutai. Pea ko eni 'oku hā mahino mai pē 'i he Lipooti ko eni, mo e me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā 'a e nounou fakapa'anga ki he ngāue ko ia 'a e kau ngāue. Mahalo ko e me'a 'oku mahu'inga taha 'aupito 'aupito ke mea'i 'e he Fale ko 'etau feme'a'aki pē 'o fekau'aki mo e ngoue, pea totonu pē ke mahino kia tautolu, ko e ngoue 'oku 'uhinga ia ki he ngāue pea mo e kakai, 'e tatau pē pea mo e toutai. Pea ko e ngāue ko ia pea mo e kakai 'oku fiema'u 'aupito 'aupito ...

<008>

Taimi: 2055-2100

Semisi Fakahau: ... 'a e me'angāue lelei hangē ko eni ko e palopalema ko eni toutou fakahoko mai pē ki he 'ū me'alele 'oku fiema'u 'a e me'alele lelei ki he fakahoko 'aki e ngāue ko ia koe'uhī ko e natula 'o e fakahoko fatongia 'oku nau fakahoko ko eni he kau ngāue.

Tokanga ki he fuoloa hano ta'e fili ha Pule Ngāue e Potungāue MAFF

Ko e me'a 'e taha Sea pea 'oku sai pē 'oku ou fie 'eke pē ki he Minisitā ko e fehu'i 'Eiki Minisitā ko e mahino ki he motu'a ni mahalo 'oku fu'u fuoloa 'a e 'ikai ke 'i ai ha *appoint* ha *CEO* 'a e potungāue kae sai pē ka ke toki fakama'ala'ala mai mu'a ke me'a ki ai 'a e Fale ko e hā 'oku fu'u fuoloa pehē ai he 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito 'a e fatongia ko ē *CEO* koe'uhī kae, ki he lele fakalalakaka ko ia 'a e ngāue.

Tokanga ki ha taimi foki mai kau 'enisia ki he ngaahi misini palau

Pea ka 'oku fakafiefia 'aupito 'a e fakahoko fatongia 'a e Feitu'una 'Eiki Minisitā pea mo e kau ngāue koe'uhī he ko e taimi faingata'a 'aupito 'aupito eni 'osi 'a e *cyclone* ko ia ko *Gita*, hoko mai 'a Hāloti pea ko e hoko mai eni 'a e *COVID-19* pea ko e ngaahi taimi faingata'a eni 'a 'i he taimi tatau pē 'oku 'Eiki Sea 'oku hā mahino pē 'i Tongatapu ni 'a e mahu ko ē 'a e fonua koe'uhī ko e fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito ki he kakai ke nau fakahoko ko ia 'a e ngāue ko ē ki he ngoue. 'Oku fakalele foki he ngaahi vāhenga 'oku ai e ngaahi misini palau 'oku lele femou'ekina kātōa a'u ki he ngaahi misini palau *private* 'oku toe femou'ekina pē mo kinautolu 'a e ngaahi kosilio 'oku ai 'enau 'ū misini palau kei femou'ekina pē mo kinautolu. Kai kehe 'oku ai e 'amanaki lelei 'Eiki Minisitā ko e a'u ki he māhina ko eni ka tu'u 'e mahino mai 'a e fokotu'utu'u ko ia 'a e kautaha Siaina ko eni 'i Tokomololo 'uhī he na'a nau pehē pē ko e, ko e māhina ka tu'u mahalo pē na'a lava 'o foki mai e kau 'enisia pea, kae hoko atu 'a e ngāue

fakataha mo e potungāue. Ka ko hono fakakātoa 'oku ai e fakafiefia 'aupito 'a e fakahoko fatongia 'oku fakahoko 'e he Feitu'u na pea mo e kau ngāue foki mālō.

'Eiki Sea: Te u kole atu pē 'Eiki Minisitā Ngoue ke hikihi hifo pē ho ngaahi tali ke fakakakato atu e 'ū fehu'i ke ke toki aofangatuku mai. Tongatapu 5.

Fakamālō'ia fengāue'aki mo e MAFF ki he fakalalakaka sekitoa ngoue

Losaline Ma'asi: Mālō Sea. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele pea pehē foki ki hoku kaungā Fakafofonga kae fai pē mu'a Sea ha pou pou atu mo e tokoni koe'uhí ko e lipooti ko eni 'a e 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue Ngoue mo e Me'atokoni pea mo e Vao'akau.

'Uluaki pē Sea 'oku ou fakamālō lahi heni ki he 'Eiki Minisitā koe'uhí ko hono lava 'o fakakakato mai 'a e ngaahi lipooti ko 'eni. Ko u fakamālō foki heni ki he 'Eiki Minisitā Sea na'e 'ai ke u lele atu ki he'ene 'ofisi he uike 'oku 'ikai ko e uike kuo 'osi uike atú 'o fai e fakatangi koe'uhí ko e 'a'ahi ngoue 'a e vāhenga fakahihifo tatau pē 'a e kakai fefine pea mo e kakai tangata koe'uhí ko e teuaki pē eni ki he faingata'a fakamāmani lahi ko eni ki he COVID-19 pea 'osi maau 'a e polokalama mo e fokotu'utu'u ko ia 'a e Komiti Fakalalakaka ko ia ki he Kakai Fefine pea pehē foki ki he ki he Kau Ngoue ko u fiefia koe'uhí ko u lele mai pē 'aneuhu pea ko e fakafetaulaki mai 'a e 'Eiki Minisitā 'o ne me'a mai 'oku ne tali lelei koe'uhí ke fakahoko 'a e 'a'ahi ko eni 'a ia 'oku fakahoko ia he 'aho 5 'o Nōvema.

Ko u fakamālō foki heni Sea kou tui pē 'e 'Eiki Minisitā koe'uhí he na'e 'i ai foki ho'o patiseti ki he show ko ē ta'u ni pea 'oku 'ikai ke lava pea ko u tui pē ko e ngaahi fanga ki'i pale ia ko eni ki he 'a'ahi ko eni 'oku 'ikai ke a'u ia 'o taha kilu 'i he fo'i nima kilu ko ena 'i he patiseti ko ia ka ko u fakamālō lahi atu koe'uhí ko e, 'e fai pē 'a e fepoupouaki pea mo ho'o kau ngāue koe'uhí ke lava 'o fakahoko 'a e 'a'ahi ko eni pea 'e me'a ange ai pē 'a e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Pule'anga koe'uhí ke fakahoko fakataha ai pē 'i he 'a'ahi ngoue ko eni fakataha pē pea mo e ngāue fakalalakaka ko ia 'a e kakai fefine.

Fakamālō lahi atu koe'uhí foki ko hono lolotonga lele he taimi ni e langa ko ia 'o e 'Ofisi Ngoue ki Vahe Hihifo.

<009>

Taimi: 2100-2105

Losaline Ma'asi: ... pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi koe'uhí ko e ngāue ko iá.

Ke tokangaekina ngaahi fokotu'u 'a e Lipooti Komiti 'Ātakai & Feliuliaki 'Ea fekau'aki mo e malu fakame'atokoni

Sea 'oku ou tokanga pē koe'uhí ko e toki 'osi ko eni 'etau, 'a hono lipooti atu 'o e, 'a e Komiti Tu'uma'u ko ia ki he 'Ātakai mo e Feliuliaki 'o e 'Ea ki he, ki hono, ki he lahi ko ia 'o e ngaahi 'o e me'atokoni. Pea mo e *recommendation* ko eni na'e 'omai ko eni 'e he lipooti ko eni 'a e fo'i 7 ko iá 'Eiki Minisitā. Koe'uhí ko u, 'oku ou tokanga pē ki ai koe'uhí he ko e lipooti ko eni 'oku 'omai pea mo e, mo e ngaahi *recommendation* na'e 'omai 'e he Lipooti ko

eni 'a e 'Atita 'oku mahu'inga 'aupito ia ke tokanga'i tautefito ki he lahi e fanga ki'i, fanga ki'i fekumi 'oku fakahoko 'i faama ka 'oku 'ikai ke *document*. 'A ia ko e taha ia 'a e ngaahi *recommendation* ko ia pe 'oku 'i ai pē ha *document* mavahe ia koe'uhí ko e ngaahi fekumi ko ia ko ē 'oku fakahoko 'e he potungāué. He 'e mahu'inga 'aupito ia koe'uhí ko kinautolu 'oku nau, 'oku fakatefito ko ia 'i he ngoué pe ko hono 'ohake he *website* 'a e ngaahi ola ko ia 'o e ngaahi fekumi ko ia mo e ngaahi fale'i 'e tokoni ia koe'uhí ko e kau ngoué.

Pea ko e taha foki 'a hono, 'a e *recommendation* fika 6 ke fakapapau'i 'e he potungāué ko e ola ko ia ko ē pe ko e tāketi ko ia ko ē, 'a ia ko e peesi 7 eni ko ē 'o e Lipooti 'a e 'Atitá 'oku, 'oku 'omai ia 'i he lipooti ko eni. Koe'uhí ko e me'a ko ē, ko ē 'oku ou fanongo ki ai ho me'a ko ia ko ē fekau'aki mo e ngaahi ngāue ko eni 'a e potungāué, lahi 'aupito 'ū fakamatalá ia ka 'oku 'ikai ke *document* fakakātoa ia 'i he lipooti fakata'u ko eni. 'A ia koe'uhí ko e, ke tokoni atu pē ke tokanga'i ange 'a e mahu'inga ko ia ko ē 'a e 'ū ngāue ko eni ko ē 'oku fakahoko he potungāué 'oku lahi ia 'i he 'ū me'a ko eni 'oku lipooti mai ko eni 'i he lipooti ko eni *annual report*. He 'oku fiema'u mahalo ko e ngaahi ko e ngaahi fakamatala mahu'inga mo e ngaahi *data* ia 'oku 'omai ko ená 'e tokoni lahi ia ko e sio ko ia ko ē ki he malu fakame'atokoni ko ia ko ē 'a e fonuá 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe. Mahalo ko e me'a pe ia Sea 'oku ou fie lave atu ki ai pea 'oku ou fakamālō lahi atu koe'uhí ko e ngaahi fatongia kuo fai hono fakahoko ko eni. Fokotu'u atu Sea. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea. Ko u fakamālō atu. Ko u tui ko 'ene lava pē ki'i tali ko eni te u fai he taimi ni 'Eiki Sea ko u tui ko 'ene lava ia 'Eiki Sea.

Tali ki he tuai hono fili ha CEO 'a e MAFF

Sea ko e fehu'i ko ē 'oku 'omai he Fakafofonga Fika 8 fekau'aki pea mo e CEO 'Eiki Sea. 'Io 'oku mo'oni 'Eiki Sea 'oku lolotonga fai hono kumi 'a e, ha taha ke ne fetongi 'a e fatongia ko eni. Ko u, 'oku 'ikai ke u 'i ai ha'aku teitei lave'i 'e au 'Eiki Sea ko e fatongia e PSC 'Eiki Sea. Pea ko u 'ilo'i pē na'e kau 'a e Fakafofonga ko eni he taha e kau pēnolō ka 'oku 'ikai ke u 'ilo au pe ko e hā koā e me'a 'oku hokó 'Eiki Sea. Neongo 'oku toe talamai ki he motu'á ni ke toe fai hano toe *recruit* pe ko hono toe fakafo'ou 'a e kau pēnolō 'Eiki Sea. Pea nau *endorse* pē au 'Eiki Sea koe'uhí ko e 'omai mei he PSC ka 'oku 'ikai ke u 'ilo au ko e hā hono 'uhingá 'Eiki Sea.

'I he me'a fakamuimui 'oku a'u mai ki he motu'á ni 'i he māhina ni pē 'oku 'ikai ke toe fiema'u ke fiema'u ke toe fai e, hano toe ui fo'ou ha ni'ihi ke tohi ki he fatongia ko eni 'Eiki Sea. 'Oku ou angamaheni pē 'Eiki Sea fakatatau mo e lao hangē ko ia na'e kei Tokoni Palēmia ai e Fakafofonga Fika 2 ko e taha ia e me'a na'a ne fokotu'u ke 'i he Minisitā ha'ane lau hūfanga he fakatapu 'o fekau'aki pea mo ha ni'ihi 'oku fie ngāue mo ia 'o fakatatau pea mo hono fakaiiki he PSC 'Eiki Sea. 'Oku te'eki ke 'i ai ha me'a pehē 'oku a'u mai ki he motu'á ni 'Eiki Sea.

Ka ko e me'a mālie 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e taha pea ko u fakamālō ki ai ko ha fefine Tonga ka ko e muli ko e Filipino ko ia 'oku lolotonga Le'ole'o he taimi ni 'Eiki Sea. Pea 'oku tokoni 'aupito 'aupito pea nga'unu 'aupito 'a e ngāué 'Eiki Sea 'o fekau'aki pea mo e ngāue 'a e potungāué 'Eiki Sea. Te ke me'a 'Eiki Sea ki he lipooti 'o e 2018/19, 19/20, 21/22 'Eiki Sea 21, 20/21 'Eiki Sea ko e ngaahi teke ia 'a e ivi ngāue 'a e tokotaha he ngāue ko eni 'Eiki Sea. Ko e me'a eni ia na'e tonu ke fakahoko 'aneafi 'Eiki Sea ka koe'uhí 'i he taimi nounou e hoko

mai 'a e fefine ko eni na' a pehē ko u sanitungua 'Eiki Sea kae mahino ia 'oku nga'unu e ngāue kimu'a 'Eiki Sea.

Me'a ko ē na'e kole ki ai he Fakafofongá e 'ū me'alelé 'io na'e fai 'emau kole 'a e me'alele 'o, ka 'oku kei fiema'u ...

<002>

Taimi: 2105-2110

'Eiki Minisitā Ngoue: ... pē 'Eiki Sea pea ko u fakamālō ki he *Procurement* pea mo e Potungāue Pa'angá ko 'enua tali 'o 'omai 'a e fanga ki' i me'alele ke ngāue'aki he potungāue 'Eiki Sea. 'Osi fe'unga pē ia 'Eiki Sea ka he 'ikai tuku, kei fiema'u pē 'Eiki Sea. Tatau pē ki 'Eua, tatau ki Ha'apai. Na'a mau toki fetongi atu e me'alele 'a Ha'apai 'Eiki Sea o atu ia 'o 'ilo tā ko ē 'oku tu'u 'oku pā e 'ulū ia 'Eiki Sea. Ka koe'uhí ko e fiema'u ke ngāue ke fai e ngāue 'Eiki Sea 'omi e veeni ko iá kae fetongi'aki ha veeni mei heni.

'Eiki Sea ko e lipooti ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga Fika 5, me'a lahi ia. Kapau 'e 'omai 'o fakahū he lipooti 'e fo'i e Feitu'una pea 'e fo'i e Fale ni ia ai 'Eiki Sea. Ko 'eku fakatātā eni 'Eiki Sea ki he *mill* pe ko hono liliu 'o pauta 'a e taló mo e me'alele 'a e 'uffi 'Eiki Sea. 'Osi fai hono, 'a e *presentation* ko iá ki he Kapineti'aki pea 'oku tali lelei pe ia he Kapineti 'Eiki Sea. Koe'uhí ko e hā hono 'uhingá 'Eiki Sea, ki ha tu'unga ka fu'u lahi 'a e me'atokoni ko ē 'a ia 'oku fai hono talanoa'í he fonua ni tuku, tuku, tu'uloá 'e lava pē 'o liliu 'o pauta. 'Alu atu au mo e fakakaukaú ta ko ē 'oku 'i ai pē 'a e *documentary* ia 'a e potungāue 'oku 'i he potungāue pe ia. Taimi ko ē na'e fofoa mei ai e fakakaukaú, 'io ne toki to'o hake pē he kau ngāue ngaahi *document* ko eni 'Eiki Sea. Ka ko u kole pē ki he Fakafofongá me'a ange, te u talitali lelei e Feitu'una 'i he tapa kotoa pē 'apí ke fakahoko e me'a ko eni.

'Eiki Sea ko e faka'osi Fakafofonga ko e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai 'o fekau'aki mo ha sēniti 'Eiki Sea ke tokoni ki he, ki he fakapalé 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko u kole atu ko e 'asi atu 'a e Minisitā pea mo e 'asi atu 'a e kau ngāue ko u tui 'osi fe'unga pē 'Eiki Sea pea tau ngāue fakapotopoto. Me'a 'oku malanga'í ko ē he Fakafofonga Fika 1 ke ngāue fakapotopoto'aki 'a e silini 'Eiki Sea. Mālō pē Minisitā Pa'anga hono 'omai e silini ko eni 'o kei tuku ke fai'aki e, 'oku 'ikai ke mou me'a ki hē kapau te u talanoa ki he ngaahi me'a 'i he potungāue 'oku nounou, 'oku kei nounou. 'Oku lahi e ngaahi me'a ia 'oku fiema'ú ka ko e kongá lahi taha 'o e pa'anga ko eni ko e kongá ia ki he vahe 'Eiki Sea. Kongá ko ē ki he ngāue'aki e sino 'o e potungāue fu'u si'isi'í 'aupito 'Eiki Sea. Tuku mai mu'a ke ngāue'aki e ki'í sēniti ki ha ngaahi me'a ke langa 'aki, mālō hono langa ha'ofisi e Feitu'una pea ko u fokotu'u atu Sea tau tali 'i he loto laumālie lelei mu'a 'a e lipooti. Ko u fokotu'u atu.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke tau pāloti.

Pāloti'í 'o tali Fakamatala Fakata'u Potungāue MAFF ta'u 2018-2021

Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Fakamatala Fakata'u Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau ki he ta'u 2018-2021 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangí Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki

Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Piukala, ‘Eiki Nōpele, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto kotoa e Hou’eiki toko 18.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngoue.

Fakamālō’ia tali Fakamatala Fakata’u MAFF 2018-2021

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko u fakamālō atu kia moutolu Hou’eiki, ‘Eiki Palēmia, Kapinetí, Hou’eiki Nōpelé kae ‘uma’ā e Fakafofonga. Fakamālō atu ‘i he pou pou mo mou tokanga pea mou mea’i ‘a e mahu’inga ‘a e potungāue ko ení. Mālō kuo tali me’a fakafiefia mo’oni. Sea ka ‘i ai ha ‘ikai ke u toe tu’u, tu’ua au e ‘api ko ení, ka ko u lava lelei ‘o ‘omai e ‘ū lipooti 2019, 19, 20/21 tatau pē Ngoue mo e Toutaí. Ko u ma’a ‘asinisini atu hoku nimá ‘Eiki Sea ki he Feitu’u na pea mo e fakamālō lahi atu ki he Feitu’u na. Mālō.

‘Eiki Sea: Mālō. Hou’eiki ko u fakamālō atu he ngāue ko eni kuo fakakakato ‘i he Fale Aleá. Ko e toenga ‘etau ‘asenitá ‘oku ‘i he Komiti Kakató. Fakamanatu atu ko e Lao Fika 26 ‘o e 2021 mo e Lao Fika 27 ‘o e 2021 na’e tukuhifo ke fakatokanga’i. ‘E mu’omu’a ia ‘i he Lipooti Fakata’u ko eni e ‘Ofisi Palēmia. Ko e taimi mālōlō e Falé te u tuku pē ki he Sea e Komiti Kakató ke toki tu’utu’uni ki ai ka kuo pau ke fakakakato e ngāue ko eni kimu’a pea tau mavahe atu he efiāfi ni. Hou’eiki mou me’a hake ke tau liliu ‘o **Komiti Kakato**.

(Na’e liliu ‘o e Komiti Kakato.)

Me’a e Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki mālō homou laumālie tau ...

<002>

Taimi: 2110-2115

Sea Komiti Kakato: ... hoko atu ‘etau ngāue, pea ko e ivi ia ki he Fale ni, ‘i he fuhu kae lava ‘a e ngāue ‘oku tau fai. ‘Oku ou fokotu’u atu Hou’eiki ko e ‘aitemi ‘i he ‘asenita 5.1 mo e 5.2 kapau te mou laumālie lelei ki ai, ko e ongo lao ko eni ‘oku hōhoa tatau pē ia ki he tu’utu’uni fakapotungāue, pē ‘e lava ke mou alea’i fakataha pē, ‘a e ongo fo’i lao ko eni. Pou pou? (ne pou pou’i), ‘atā pē ke mou feme’a’aki, ki he Lao fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ‘oua te mou va’inga, fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he Kau Toketā, Kau Ngāue ki he Nifo mo e Kau Ngāue ki he Mo’ui 2021, fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he kau Neesi, kau Neesi Faito’o mo e kau Mā’uli fakapalofesinale 2021.

Alea’i fakataha Lao Fakaangaanga fika 26 & 27/2021

‘Atā pē ke mou feme’a’aki pē he ongo lao ‘e 2 ko eni fekau’aki pē ko e lao fakapotungāue pē, mālō.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea, mālō ho’o laumālie pea mo e kei kātaki, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki e Komiti Kakato, kae tuku mu’a ke fai atu ha fakalavelave.

Tokanga ki hano uesia e ngāue ki he mo'ui ka 'ikai totongi e lesisita fakata'u

Ongo lao mahu'inga eni tau tonu ki he taimi 'oku tau lolotonga folaua mo e faingata'a ko ia 'o e vailasi 'oku ne taa'i 'a e kolope Sea, fakamā'opo'opo 'e he 'Eiki Minisitā Mo'ui 'a e lao ko eni 'oku ou kau au 'i he fiefia ai, ke lesisita 'a e kau 'ofisa 'oku nau fakahoko 'a e faito'o ki he kakai. 'Ofisa Mo'ui, Toketā, Toketā Nifo, kau ai 'a e kau Neesi, kau Mā'uli, pea 'oku ou loto pē Sea, ke fai atu ha fakalavelave, ka 'i he fanga ki'i me'a 'oku ou kole ke fakama'ala'ala mai, 'oku fai 'a e fiefia ia Sea ko hono 'uhinga 'oku malava 'i he taimi ni ke lāunga'i 'a e ni'ihi 'o e kau Toketā 'oku nau, mo e kau 'Ofisa Mo'ui, kau Neesi 'oku nau fakahoko fatongia 'e ni'ihi 'o e kakai.

Ka, ko e te u pehē pē 'oku hanga 'e he lao ko eni 'o hiki'i 'a e sikeili mo e lēvolo 'o e taliui ke ki'i mafao ange 'i he taimi ni 'i he sekitoa 'oku fakahoko ai 'e he ni'ihi 'a e sēvesi ki he mo'ui 'a e kakai, pea 'oku ou fakamālō atu 'Eiki Minisitā, ngāue lahi ke fakaonopooni ange 'etau fakahoko fatongia.

Pea kātaki pē 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i fehu'i pē 'oku ou tokanga ki ai 'oku mahino eni 'i he taimi ni kuo pau ke lesisita 'a e ni'ihi ko eni. Pea 'oku ou kole pē Sea, ke tokoni mai he 'oku hā 'i he kupu 30 'o e Lao ki he kau Toketā mo e kau ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui. Kupu 30, kotoa pē ia, 'o a'u ki he kupu 32. Ko e lēsisita ko eni 'oku totongi, pea 'oku 'i ai pē pea 'oku fakapapau'i mai mo e 'aho ke totongi ai, 'a ia kapau te u lau atu pē hangē ko e kupu 32, **kuo pau ki he Toketā taha ngāue ki he nifo mo e taha ngāue ki he mo'ui, 'i he pē kimu'a 'i he 'aho 31 'o 'Okatopa 'i he ta'u takitaha, ke ne totongi ki he failesisita ha totongi tohi kuo fakapapau'i 'e he Poate ki he ta'u 'o kamata 'i he 'aho 1 'o Sanuali.**

'A ia ko e totongi ia ko e totongi lesisita ia 'oku mau tokanga ki ai Sea, pea 'oku hā 'oku totongi fakata'u ia pea ko e me'a pē 'oku fai ki ai 'a e tokanga Sea na'a hoko eni ko ha me'a ia ke si'i ke tūkia ai ha ni'ihi, kapau 'e 'ikai ke tokangaekina 'a e lahi 'o e pa'anga ko eni 'e totongi, pea totongi fakata'u Sea, ko hono 'uhinga ka 'i ai tau pehē kuo ta'efiemālie Sea 'a e ni'ihi ia he kau ngāue ki he totongi, pea 'ohovale pē kuo 'i ai ha'anau fu'u tukungāue ia 'anautolu ia 'o 'ikai ke nau tuku totongi kinautolu, pea 'ikai ke lesisita nautolu ia 'i he lesisita, 'oku mahino ia he 'ikai ke nau lava nautolu 'o ngāue mai ki he kakai.

Pea ko e, mahino pē 'oku mau falala ki he taukei 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāue ka ko e 'oatu pē ke tō kimu'a 'a e anga 'o e fakakaukau ...

<005>

Taimi: 2115-2120

Mateni Tapueluelu: ...Mahino 'e fo'ou Sea 'e fo'ou ia kiate kinautolu 'a e talaatu ke totongi kae lesisita pea kapau 'e 'ikai 'e to'o koe ia mei he lesisita.

Kole fakama'ala'ala ki he kupu 30 (3) (c)

'Ikai pē ke ngata ai Sea ko u kole pē ke fakama'ala'ala mai 'i he kupu 30 kupu (3) (c) 'oku pau ke toe 'oatu he tokotaha kole lesisita ia ha fakamatala kehe 'e tu'utu'uni'aki ha 'uhinga fakapotopoto 'e he poate pea (b) fakamatala fakata'u Sea 'oku 'i ai e fakamatala fakata'u ia 'e 'oatu pea 'oku ou kole pē ke fakama'ala'ala mai 'a e 'Eiki Minisitā 'i he tafa'aki ko ia ke

mahino ange ko e hā fakamatala fakata'u ko ia 'e fakahoko 'a e ni' ihi ko eni 'e kole ka nau toki fakahoko 'a e lesisita fakataha pea mo e totongi ko ia 'e fakahoko Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā fai mai ha'o me'a fakamā'opo'opo mai mei he kupu 30, 31, mo e 32 'anenai na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 30, (3) (c) pea mo e kupu 32 'i he ngaahi totongi kimu'a he 'aho 21 toki hoko atu 'a 'ete ngāue ko e lesisita. Me'a mai.

Lolotonga totongi he Potungāue Mo'ui lesisita fakata'u kau ngāue fakapolofesinale

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'Eiki kae 'atā ke fakahoko atu ha fakama'ala'ala ki he ngaahi fehu'i kuo tuku mai. Ko e 'uluaki pē Sea ko e Lao ko eni 'a e ...ki he Kau Toketā kae 'uma'ā foki 'a e Lao ki he Kau Neesi na'e 'osi tu'u pē 'a e Lao ia ko eni mei he 2001. 'A ia ko hono toki fakafu'ou eni ia mo hono fakakakato hono ngaahi naunau ke ne lava 'o kātōi e ngaahi naunau ki hano pule'i fakapolofesinale *regulatory* 'a e polofesinale ko ia 'a e kau toketā kae 'uma'ā 'a e kau ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui fakataha foki mo e kau ngāue 'a e kau neesi, kau neesi fakafaito'o mo e mā'uli fakapolofesinale.

Ko e 'uluaki pē ko e tafa'aki ko eni ko ē ki he lesisita. 'I he lolotonga ko ē he taimi ni 'oku lolotonga hoko pē 'a e totongi lesisita ia 'oku fakahoko pē ia he Pule'anga 'a e totongi ko eni 'a hono fakafu'ou 'o e lesisita 'o e kau ngāue fakapolofesinale ko eni 'i he ta'u kotoa pē. 'I he tu'unga fakamāmani lahi pē ko ia 'oku hoko 'i he ngaahi Pule'anga *developed countries* 'oku totongi fakafu'oituitui 'e he tokotaha ngāue fakapolofesinale 'a 'ene totongi lesisita fakaeta'u.

Tali ki he fiema'u ke fakafu'ou tohi fakamo'oni ngāue

Ko e fehu'i leva 'e taha ko e kongia ia ki he fakafu'ou pē ko ia 'o e tohi fakamo'oni fakangāue fakata'u ko ia ko ē 'a e tokotaha fakapolofesinale 'a ia 'oku 'i ai hono ngaahi tu'utu'uni ke fakafu'ou 'ete laiseni fakaeta'u 'a ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala 'e fiema'u fekau'aki mo e fakahoko fatongia kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi fakamatala 'e tu'utu'uni'aki ha 'uhinga fakapotopoto 'e he poate.

'A ia kapau 'e fiema'u ha fakamatala mei he 'ofisa fakapolofesinale kuo pau ke ne hanga 'e ia 'o fakahoko 'a e ngaahi fakamatala ko eni 'o 'oatu ia ki he poate ko hono 'uhinga ke kei malava ke kei hokohoko atu hono lesisita 'a e tokotaha ko ia mo fakafu'ou 'ene lesisita ki he ta'u kotoa pē mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā fiamālie pē ki ai Fakafofonga.

Fehu'ia pē 'oku kau kau mā'uli faito'o faka-Tonga he fiema'u ke lesisita

Mateni Tapueluelu: Fakamālō ki he Minisitā Sea ko u kole pē mu'a ke 'oatu e fehu'i ko eni ko e ni' ihi ko eni 'oku lesisita 'oku kau ai e kau mā'uli fēfē 'a e ni' ihi ko eni 'oku nau fakahoko 'enautolu e ngāue ko e faito'o fasi ngaahi ngāue fakamo'ui fakatonga pē 'oku nau kau nautolu 'i he lau ke nau lesisita heni ko hono 'uhinga ko e kau mā'uli pea kapau leva 'oku 'ikai ke lesisita ha tokotaha mā'uli 'oku tapu ia ke ne fakahoko ha ngāue pehē kitu'a ke ki'i tokoni mai 'o fakama'ala'ala.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō Sea tapu pē mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'ā 'a e ...

<007>

Taimi: 2120-2125

'Ikai kau e kau mā'uli faka-Tonga he Lao 'oku alea'i

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... 'a e Komiti. Ko e fakama'ala'ala ko ia ki he taumu'a 'o e lao ko eni, fakaangaanga ki he kau neesi, kau neesi Fakafaito'o, kau ma'uli fakapolofesinale. Pea 'i he kakano ko ia 'o e lao, 'oku ne fokotu'u ai 'a e Poate kae 'uma'ā foki 'a e lēsisita. 'A ia ko e lesisita te te toki lesisita pē ko e ma'uli fakapolofesinale kapau te te fakahoko 'a e polokalama ako kuo 'osi tali 'e he Poate. 'A ia ko e ekatemiki ako ia 'a e tokotaha ma'uli fakapolofesinale pea ne toe a'usia foki 'a e *knowledge* kae 'uma'ā 'a e *skills* ngaahi poto'i ngāue makehe 'i he tafa'aki fakamā'uli kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi 'ulungaanga hoa mo taau.

Ko kinautolu ko eni ko ē 'oku fakahoko ko ē 'a e ma'uli faka-e-Tonga, 'oku 'ikai ke nau fakahoko 'enautolu 'a e polokalama ako ko eni, 'oku meimei ki he ta'u 'e 1 ko e konga, 'i he ngaahi tafa'aki 'e taha 'oku ta'u 'e 2 pea 'oku a'u pē ia 'o ta'u 'e 3. 'Oku 'ikai ke nau 'i he malumalu 'o nautolu 'o e lao ko eni. Ko e lao ia ko eni 'oku fakahangatonu pē ia kia kinautolu 'oku nau 'osi ikuna'i 'a e polokalama ako makehe pea nau ma'u 'a e *knowledge, skills* ngaahi pōto'i ngāue kehekehe, pea mo e 'ulungaanga hoa mo taau ke nau hoko ko e mā'uli fakapolofesinale.

Ko e tafa'aki ko ena ko ē ki he ngaahi faito'o faka-Tonga kehe, 'oku 'ikai ke nau kau nautolu he ngaahi naunau 'o e lao kātoa ko eni. He ko e kakai ia ko eni toketā ngaahi ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui, ko e kau polofesinale kātoa pē kinautolu ia. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ma'alama'ala lelei 'aupito 'ene me'a.

Tokanga pē 'oku lava ke lāunga'i ha fehalaaki fakangāue ke iku mole ai ha mo'ui

Ko e faka'osi Sea 'oku ou fie lave pē ki he kupu ko eni 'oku fakahoko ai 'a e ngaahi lāunga kupu 39. 'Oku 'i ai 'a e makatu'unga 'e 4 'oku lava ai ke te fakahoko ha lāunga. 'Uluaki ko ha taha kuo halaia 'i Tonga pē ko ha feitu'u kehe, 'i he hia 'oku felāve'i pea mo e kākā, faito'o konatapu pē ta'efaitotonu. Hoko hifo ki he 2, ko ha taha kuo halaia ki he anga ta'etaau, fakapolofesinale. C ko e 3 ia, 'oku 'ikai ke ne ma'u 'a e tu'unga fakaesino mo fakae'atamai fe'unga ke fakahoko 'a e ngāue. Pea faka'osi 'a ia ko e 4 ia, 'oku 'ikai ke 'ulungaanga lelei.

Sea 'e fēfē kapau ko e lāunga'i 'o ha taha na'e fakahoko ha ngāue pea iku 'o faingatāmaki pea mate ai ha taha. 'E lava nai 'o kau he *ground* ko ia? 'I hono lāunga'i ha tokotaha 'o ne fakahoko ha ngāue ki ha taha 'a e mahaki 'o fehalaaki kae pekia ai 'a e tokotaha ko eni. 'UHINGA ko 'etau nofo ni kuo lahi pē fanga ki'i talanoa pehē Sea. Pea 'oku ou fahu'i ke fakama'ala'ala mai ko hono 'uhinga 'i he kupu 51 ngaahi ola 'o e angakovi, 'a ia ko e 'uhinga eni ia ki he kupu 39, ko ha taha 'oku 'ikai ke 'ulungaanga lelei. Pea ko e ngaahi tautea Sea 'oku a'u 'o tautea pa'anga 'e

2000, pē ko e to'o ho'o lēsisita 'o 'ikai ke toe laka hake 'i he māhina 'e 12, pea ko 'eku fehu'i ia pē 'e kau nai ha'atau pehē ha fehalaaki ha ngāue fakafaito'o ki ha taha pea lava 'o lāunga'i Sea mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō. 'Eiki Minisitā.

‘Ikai fakangatangata hano lāunga’i kau ngāue fakapolofesinale ki he malu mo’ui kakai

‘Eiki Minisitā Mo’ui : Mālō 'aupito 'Eiki Sea tapu pē mo e Feitu'ú na kae 'uma'ā 'a e Komiti Kakato. Ko e tafa'aki ko eni ko ē ki he ngaahi lāunga mo e ngaahi fakatonutonu fakatautea, ko e ngaahi lāunga ko eni 'oku kau ki ai 'a e me'a kotoa pē fekau'aki mo e ngāue fakapolofesinale, 'oku 'i ai hono halafononga ke faka'atā ki he kakai, ke nau fakahoko 'a e ngaahi lāunga. 'A ia 'oku 'ikai ke pehē ia ke 'i ai ha fakangatangata ki he ngaahi...

<008>

Taimi: 2125-2130

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... lāunga ‘e malava ke fakahoko ‘e he kakai fekau’aki mo e tokotaha fakapolofesinale he ko e taumu’a foki ‘o e lao ke ne hanga ‘o malu’i ‘a e kakai ‘o e fonua pea ko e lao ko eni na’e fatu pē ia tākiekina pē ‘e he kau Toketā Mataotao ‘o e fonua ni fakataha mo e ngaahi kupu ngāue fakalukufua ko hono siofi ‘a e tu’unga fakalalakala ‘o e ngāue kimu’a mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Me’a mai.

Mateni Tapueluelu: Sea ko e ki’i fehu’i faka’osi pē eni ia ko e fakamalanga fakatekinikale ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā, ‘Eiki Minisitā ko u fakamālō atu. Fakamālō atu ‘i hono *update* mai ‘a e lao ko eni ko hono ‘uhinga ko e hoko pē ko e malu’i e kakai 'o e fonuá pea mo ‘etau kau ngāue pē ki he tafa’aki ‘o e mo’ui.

Tokanga ki ha malava e Poate ke fakafaikhekehe’i tohi fakamo’oni ako kau neesi

Ko e fehu’i fakatekinikale pē eni ia Sea ‘i he fakafika pē ‘oku tonu koā ko e Lao eni ia ki he Kau Neesi kupu 15 pē ‘oku tonu koā ‘eku ma’u Sea ke fakama'ala'ala mai kupu 15 (2) Lao ki he Kau Neesi.

‘E ngofua ke fakafaikhekehe ‘e he Poate ‘a e tohi fakamo’oni ako felāve’i ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e kupu (7) (1) (a) ‘i he taimi ko ē e Poate. Sea ko u kole pē au ke fakama'ala'ala mai na’a ku kumi au pē ko e ‘uhinga ki he kupu fē. Ke tokoni mai angé ‘o ki’i fakama'ala'ala mai na ‘oku ‘i ai ha fehalaaki fakatekinikale ‘i hono fakafika pea kapau ‘oku tonu pē ia Sea pea ko u fokotu’u atu ‘a e lao ko eni ko u fakamālō atu au he ma’u taimi ka ko e kupu ko ē nau fiu au hono kumi Sea pē ko e kupu fē ia.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito Sea ko e kupu 15 (2) 'oku felāve'i hangatonu ia ki he kupu 7 'a ia ko e lesisita ka 'oku 'ikai ko e 7 (1) (a).

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea ko e 'uhinga kapau ko ia pea fakatonutonu ...

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ko ia.

Mateni Tapueluelu: He 'oku *misleading* he nau fiu hono kumi 'oku 'ikai ke toe ai ha kupu si'i ia he kupu 7, ko e Kupu 7 pē. 'Oku tatau pē mo e *version* fakapilitānia na *refer* naua ia ki he ngaahi kupu si'i ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi kupu si'i ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito ia Fakafofonga. Mālō. Me'a mai Fakafofonga 'o Vava'u.

Fakamālō'ia e ongo fo'i Lao ke lesisita kau ngāue fakapolofesinale ki he mo'ui kakai

Saia Piukala: 'E Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea 'uluaki pē ko u fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui hono 'omai e 'a e ongo fo'i lao mahu'inga ko eni Sea. Talu hono tālanga'i 'a e lao ko eni Sea pea 'oku a'u ki he taimi kuo fakahū mai kuo napangapangamālie Sea.

Ko e lao motu'a ia Sea ko e kau Toketā pē ia mo e kau Toketā Nifo na'e lesisita ka 'oku hanga 'e he lao ko eni Sea 'o 'omai ke lesisita e tokotaha kotoa pē fakapolofesinale 'oku nau ngāue ki he mo'ui lelei 'a e kakai. Ko e kau Toketā Nifo mo kinautolu pē 'oku ngāue ki he Va'a Nifo 'o hangē ko e ngaahi tēpile ko eni Sea kuo 'osi fokotu'u atu. Pea 'oku fakahoha'a e motu'a ni Sea 'oku ou pou pou lahi ki he lao ko eni Sea ke tali kea 'oku 'i ai e ki'i me'a 'oku ou ki'i tokanga ki ai Sea pau te mou me'a hifo ki he peesi hiva 'i he 'uhinga'i lea 'i he peesi hiva fakapālangi 'oku talanoa ai ki he *unprofessional conduct* ko u tui mahalo ko ha ki'i fehalaaki pē eni ia Sea 'oku talanoa 'i heni ki he 'ulungāanga fakapolofesinale pea 'oku ha'u e 'uhinga ia ki he 'ulungāanga ta'efakapolofesinale. Ko e ki'i fakatonutonu pē ia ki he 'Eiki Minisitā kapau te ke me'a hifo ki he peesi hiva 'oku 'ulungāanga fakapolofesinale ka ko e 'i he fakapālangi *is unprofessional conduct* pea 'oku na hanga 'e he *definition* ia 'o e 'ulungāanga fakapolofesinale 'o fakahoko mai 'a e 'ulungāanga ta'efakapolofesinale 'a ia ko e fokotu'u atu Sea ...

<009>

Taimi: 2130-2135

Saia Piukala: ... fakatonutonú ko e 'ulungaanga ta'efakapolofesinale.

Sea pea 'oku mahino pē Sea 'a e fatongia hangē ko e me'a na'e hoha'a ki ai 'a Tongatapu 4 'a e fatongia ia 'o e poate ko eni ke ne sivi sivi'i 'a kinautolu 'oku fiema'u ke nau lesisita, ma'u e ngaahi tohi fakamo'oni ako mei ha ngaahi 'univēsiiti 'oku fengāue'aki pea 'oku tali 'e he potungāue. Kimu'a ia Sea na'e mei malava pē ke ha'u ha, tau pehē pē ha taha ia mei muli 'o pehē ko e toketā ia pea fakalele ha'ane kiliniki pea 'eke totongi ki he kakai. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha lao ke ne hanga 'o ha'iha'i 'a kinautolu 'oku nau omai 'o fai pehē. Ko eni 'oku pau ke fakapapau'i 'o hangē pē ko e ngaahi fonua lahi 'i māmani Sea te nau pau ke fakapapau'i ia 'e

he poaté 'oku nau ma'u 'a e ngaahi *criteria* ke nau lesisita pea malu'i ai 'a e kakai e fonua pea malu'i pea mo e kau ngāué.

Sea 'i he Lao ko eni ki he kau Neesi pea mo e Mā'uli Fakapolofesinale Sea 'oku 'i ai pē ki'i me'a ko u ki'i, ko u ki'i fokotu'u pe 'aku Sea. 'Oku, ko e kau mēmipa ko ē e poaté, 'ofisa neesi mo e mā'uli fakapolofesinale pule 'e Sea 'o hokohoko hifo ai Sea. 'Oku 'i ai e *Sister* Ngāue Ma'olunga ki he Mo'ui 'a e kakaí kuo fili 'e he Minisitā. Mā'uli Fakapolofesinale Ma'olunga kuo fili 'e he Minisitā, 'Ofisa Neesi Ma'olunga ki he Mo'ui kuo fili 'e he Minisitā, Neesi Ma'olunga. Sea ko 'eku, ko 'eku ki'i hoha'a pē 'aku ki heni 'oku 'i ai mo e, meimei ko e toko 5 ia 'i he poaté ko e fili ia 'e he Minisitā.

Fokotu'u ke tau'atāina ngāue Poate Kau Neesi & Mā'uli Fakapolofesinale

Ko e fokotu'u ia 'a e motu'á ni Sea ke tau'atāina 'a e poaté. Kapau te mou me'a ki he Lao ko eni 'a e kau Toketā 'oku 'omai 'a e Palesiteni pe ha fakafongga mei he Kautaha Nifo 'a Tonga, Palesiteni pe ko e fakafongga 'oku fili mai 'e he Kautaha Toketā 'a Tonga. Ko u faka'amu pē au Sea ke, ke faka'ata'atā mo tau'atāina 'a e poaté hangē ko e *Sister* Ngāue Ma'olunga ki he Mo'ui. 'Omāi 'e he *Association* ia ko iá 'enau fakafongga ki he poaté 'o faka, 'o tatau pē ...

Sea Komiti Kakato: Ko ho 'uhingá Fakafongga kae 'oua 'e fili atu 'e he 'Eiki Minisitā?

Saia Piukala: 'Io ko 'eku 'uhinga ia Sea ko e fo'i toko 5 eni ia pe toko 6 'oku pau ke fili ia 'e he Minisitā ke nau kau ki he poaté. Ko 'eku fakahoha'á 'a'aku ia Sea ke tau'atāina e poaté 'o fakahoko lelei honau fatongia. Ke 'oua 'e fili he Minisitā kae 'omai pē 'e he *Association* ko 'eni 'o e kau ngāue ko eni Mā'uli Fakapolofesinale, ko e 'ofisa neesi ma'olunga pe ko e neesi *practitioner* fili mai 'enautolu 'enau fakafongga ko ē ki he poaté. Pea ko u tui ko u ongo'i Sea 'e tau'atāina ange fakahoko fatongia e poaté 'i hano fili atu 'e he Minisitā Mo'ui ia 'a e toko, meimei vaeua ia 'a e poaté ke nau fakahoko fatongia.

Ka ko e toenga 'o e lao ia ko eni Sea 'oku ou pou pou pea mo 'eku, ko e 'epoki fo'ou ia ki Tongá ni ke lesisita e tokotaha ngāue kotoa pē fakapolofesinale 'i he Potungāue Mo'ui ke nau lesisita pea malava leva ke nau taliui ki ha ngaahi fehalaaki 'oku nau fai mo ha ngaahi lāunga. 'Oku 'i ai e ngaahi sino ke siviivi'i kinautolu, 'oku 'i ai e sino ke fai ki ai e lāunga, 'oku 'i ai e sino ke fakahoko hono tautea pea a'u pē Sea 'a e tautea ki hono to'o 'ete lesisitá mo 'ete laiseni pea 'ikai ke toe lava ia ke te fakahoko fatongia 'i he potungāué.

Ko e fokotu'u pe ia Sea e fakatonutonu ki he 'uhinga'i lea 'i he Lao ko eni ki he kau Toketā pea mo e kau Toketā Nifó pea mo e fokotu'u pe eni ia ki he 'Eiki Minisitā 'a e kau mēmipa poate 'i he fo'i Lao ko eni ki he kau Neesi pea mo e Mā'uli Fakapolofesinalé.

Ko ia pē Sea e ki'i fakahoha'a pea ko u tukuange pē ki he 'Eiki Minisitā mo e fokotu'u atu 'a e lao ko eni ke laumālie lelei 'a e Falé kae tali kae lava 'o ngāue lelei 'a e laó ki he fakahoko fatongia 'a e kau ngāué, malu'i e kau ngāue pea toe malu'i e kakai 'o e fonua. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito. 'Eiki Minisitā 'oku ke tali lelei e fokotu'u 'a e Fakafongga Vava'u.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na.

Sea Komiti Kakato: Fekau'aki mo e kau poaté. ...

<002>

Taimi: 2135-2140

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’una kae ‘uma’ā e Hou’eiki fakataha. Fakamālō lahi ‘i he pou pou kae ‘uma’ā e ngaahi fokotu’u fakakaukau ko eni. Pea ‘i he kongā d, Sister Ma’olunga ki he Mo’ui ‘a e Kakaí mei he Va’a ko ia Kittu’á, ‘a ia ko e tafa’aki ia e *Public Health*. Na’a ku vakai’i pē heni fakatatau pē pea mo e Lao ko ia ki he kau Toketā kae ‘uma’ā e kau ngāue ki he nifō mo e kau ngāue ki he mo’uí. Mā’uli fakapolofesinale ma’olungá mei he ngaahi ngāue fakafaito’ó ‘a ia ko e tafa’aki ia e *clinical* ‘i loto falemahaki ia pea ‘Ofisa Neesi Ma’olunga ki he Mo’ui mei he ngaahi ngāue fakafaito’o ‘a ia ‘oku *clinical* mo ia. Pea ko e g leva Neesi Ma’olunga mei he ngāue fakaneesi ki he ngaahi mahaki ‘ikai pipihí mei he Va’a Kitu’a ‘a ia ko e *Public Health* ia. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Kalake tau pālōti. Hou’eiki malō homou kei laumālie. Ko u lave’i pē ‘oku lōloa e ‘aho ni.

Mateni Tapueluelu: ‘Eiki Sea fakamolemole pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Mateni Tapueluelu: Kātaki pē ka ko e ‘uhinga pē pe ‘oku laumālie lelei pē ‘Eiki Minisitā ki he fokotu’u na’e fokotu’u mai ko ē ‘e Vava’u 14. He ko e ‘uhingá kapau te tau pālōti pea kau mo ia ai.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ko ia na’a ku pou pou atu ki ai pea na’e fokotu’u atu leva ‘a e fakaikiiki ‘a ē ko ē na’a ku fakahoko atu ko ē mei he ngaahi Va’a Kitu’a mo e Va’a ko ia e *Clinical*. ‘A ia ko ‘ene kakatō ia ‘a e tafa’aki ko iá.

Pālōti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 26 & 27/2021 & ngaahi fakatonutonu

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou’eiki tau pālōti ē. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Kau Toketā, Kau Neesi ki he Nifo mo e Kau Ngāue ki he Mo’ui 2021 fakataha mo iá mo e Lao Fakaangaanga ki he Kau Neesi, Kau Neesi Faito’o mo e Kau Ma’uli Fakapolofesinale mo hono ngaahi fakatonutonu pea ke hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosā Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Ngoue. Loto ki ai e toko 19.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Hou’eiki, tali e Lao Fakaangaanga ko eni.

Lipooti Fakata'u e 'Ofisi Palēmia 2020/2021

Tau hoko mai ki he'etau 'asenita faka'osí 7.1 Lipooti Fakata'u e 'Ofisi Palēmia 2020/2021.

Fokotu'u ē, 'oku 'i ai ha pou pou? 'I ai e pou pou.

'Eiki Palēmia: Sea ko u fokotu'u atu 20/21 mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē, fakamolemole pē Hou'eiki 'oku 'ikai ko ha 'uhinga eni ke fakalōloa te u nounou 'aupito pe au Sea. Ko e tautapa pe eni ia Sea ko hono 'uhinga ko e, ko e peesi 180 'oku hā ai Sea 'a e pa'anga na'e *vire* ko e l kilu ki he kumi me'alele fo'ou. Pea ko u nofo pē Sea ko hono 'uhinga ko e tautapa ko eni na'e kole mai he Potungāue Ngoué, 'oku ongo ki he motu'á ni 'a e kole ko ē e me'alele.

Ka 'oku toe hā 'i he peesi 181 na'e toe e pa'angá pea 'i ai e ngaahi pa'anga na'e te'eki ke ngāue'aki. Na'e fe'unga mo e pa'anga 'e l kilu 6 mano ko hono 'uhingá ko e anga pē ia e fakakaukau Sea na'a si'i mei lava 'o fakalato atu ai e si'i kole ko ē 'oku fakahoko mai mei he mātu'a ko ē ko e 'uhinga ko e manatu'i hake na'a nau kole 'enau me'alele. Ka ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmia 'i he fakahoko fatongia mo e pou pou ki he ngaahi fiema'u vivili 'oku 'asi he lipooti ke fiema'u ke pukepuke taukei 'a e kau ngāue ki 'olunga. 'Oku ou pou pou atu ki ai mahalo 'oku meime pehē kotoa pē ngaahi potungāue ko hono 'uhingá ko e māliuliu 'a e tekinolosiá pea ko u fakamālō atu Sea mo e fokotu'u atu. Mālō. ...

<002>

Taimi: 2140-2145

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki, kalake tau pālōti.

Pālōti 'i 'o tali Lipooti Fakata'u e 'Ofisi Palēmia 2020/2021

Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia 2020/2021 laumālie lelei fakahā 'aki 'a e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosā Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki, toko hongofulu mā valu (18).

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Hou'eiki, tali 'a e Lipooti 'o e 'Ofisi 'o e Palēmia, pea 'oku ou fakamālō atu ho'omou kei laumālie lelei ka tau liliu 'o Fale Alea. (Liliu 'o Fale Alea)

'Eiki Sea: Kole atu ki he Sea 'o e Komiti Kakato ke lipooti mai ki he Fale.

Lipooti Sea Komiti ki he ngāue ne lava

Lord Tu'i'afitu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, kae 'atā ke fakahoko atu 'a e ngāue na'e tu'utu'uni 'e he Feitu'u na.

Commented [HL1]:

‘Uluaki kuo tali ‘e he Komiti Kakato ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Kau Toketā, Kau Ngāue ki he Nifo, mo e Kau Ngāue ki he Mo’ui 2021. Tali foki pea mo e Lao Fakaangaanga ki he Kau Neesi, Kau Neesi Faito’o, Fakafaito’o mo e Kau Mā’uli Fakapolofesinale 2021 mo hono Ngaahi Fakatonutonu. Tatau mo ia ‘Eiki Sea, kuo tali pea mo e Lipooti Fakata’u ‘a e ‘Ofisi Palēmia 2020/2021 fokotu’u atu. Mālō.

‘Eiki Sea: Mālō kole atu ki he kalake ke tau pālōti ‘a e Lao Fakaangaanga fika 26/2021 ‘a ia na’e ‘osi lau tu’o 2, pea ko eni kuo fakafoki mai mei he Komiti Kakato. Kole atu ki he Sea ‘o e Komiti Kakato, na’e ‘i ai ha fakatonutonu na’e tali ‘e he Komiti Kakato ki he Lao Fakaangaanga ko ‘eni.

Ngaahi fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga fika 26 & 27/2021

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Sea ko e ngaahi fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga ki he Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito’o mo e Kau Mā’uli 2021 ‘i he kupu 15 (2), ‘oku ‘ikai ke hā ai ‘a e fakamo’oni ‘i he kupu &(1)mo e (a) ‘i hono fakatonutonu ‘oku ‘ikai ke hā ha ngaahi fakaikiiki ‘i he kupu 7 ‘o e lao ko eni. Fakataha mo ia pea mo e Lao tatau pē fika 27 ki he kupu ‘o e Faka’uhinga Lea ke toe fakatonutonu ‘a e ‘uhinga ‘o e tu’u ‘a e lea ko e **‘ikai fakapolofesinale**, fakataha mo ia ‘i he lao tatau pē, fika 27 ‘a hono toe fakatonutonu ‘a e ‘ikai ke tukuange ‘a e faingamālie ‘o e kau Poate ke fili ‘e he kau mēmipa ‘o ‘ikai ke fou mei he ‘Eiki Minisitā hangē ko e angamaheni.

Ko ia Sea ‘a e fakatonutonu fokotu’u atu.

Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga fika 26/2021

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e, ‘a hono lau tu’o 2 ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Kau Toketā, Kau Ngāue ki he Nifo mo e Kau Ngāue ki he Mo’ui fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako. ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosā Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’afitu, loto kotoa ki ai ‘a e Hou’eiki, toko uofulu (20).

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, lau tu’o 3.

Kalake Tēpile: (Lau tu’o 3)

LAO FAKAANGAANGA KI HE KAU TOKETĀ KAU NGĀUE KI HE NIFO MO E KAU NGĀUE
KI HE MO’UI 2021

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FOKOTU’U ‘A E POATE ‘A E KAU TOKETĀ,
KAU NGĀUE KI HE NIFO MO E KAU NGĀUE KI HE MO’UI KE TU’UTU’UNI
‘A E LĒSITA MO HONO FOAKI ‘O E NGAahi TOHI FAKAMO’ONI
KI HE KAU TOKETĀ, KAU NGĀUE KI HE NIFO MO E KAU NGĀUE
KI HE MO’UI KE TU’UTU’UNI KI HE...

<005>

Taimi: 2145-2150

Kalake Tēpile: ...Ngaahi tu'unga fakangāue ma'a e kau toketā kau ngāue ki he nifo mo e mo'ui ko hono fakahoko 'o e ngaahi lāunga mo hono fakahoko 'o e ngaahi fakatonutonu fakatautea mo e ngaahi kaveinga fekau'aki mo e ngaahi me'a ko ia.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē.

Konga 1: Talateu. Kupu 1: Hingoa Nounou mo e Kamata ngāue'aki.

(1) 'E ui 'a e Lao eni ko e Lao ki he Kau Toketā kau Ngāue ki he Nifo mo e Kau Ngāue ki he Mo'ui 2021.

Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 26/2021

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o tolu 'a e Lao Fakaangaanga Fika 26/2021 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 20.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki me'a mai e 'Eiki Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki 'oku ou fie fakahoko atu pē fakamālō lahi ki he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Fale 'i he tali e Lao Fakaangaanga ki he Kau Toketā, Kau Ngāue ki he Nifo, Kau Ngāue ki he Mo'ui 2021 ke kei hokohoko atu pē fakahoko e lelei taha ma'a e Hou'eiki mo e Kakai 'o e fonua mālō Sea.

Lao Fakaangaanga fika 27/2021

'Eiki Sea: Mālō tau hoko atu ki he Lao Fika 27/2021. Na'e 'osi lau tu'o ua pea toe fakafoki mai mei he Komiti Kakato mo 'e ne ngaahi fakatonutonu kole atu ki he Kalake tau pāloti.

Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 2 e Lao Fakaangaanga Fika 27/2021 ko e Lao Fakaangaang ki he Kau Neesi Fakafaito'o mo e Kau Mā'uli Fakapolofesinale 'i hono lau tu'o ua mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu 'oku loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni ko e toko 20.

Eiki Sea: Lau tu'oto.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga ki he Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o mo e Kau Mā'uli Fakapolofesinale 2021. Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fokotu'u ha Poate 'a e Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o mo e Kau Mā'uli Fakapolofesinale ke ne Tu'utu'uni 'a e Ngaahi Tu'unga Tokanga'i mo Lesisita 'a e Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o mo e Kau Mā'uli Fakapolofesinale 'i Tonga ni pea ke fa'u ha Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Fakahoko 'a e Ngaahi Lāunga mo e Founa 'o e Ngaahi Fakatonutonu Fakatautea.

'Oku Tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē.

Konga 1: Talateu

Kupu 1: Hingoa Nounou mo e Kamata Ngāue'aki.

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakaangaanga ki he Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o mo e Kau Mā'uli Fakapolofesinale 2021.

Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 27/2021

Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'oto 'a e Lao Fika 27/2021 fakataha pea mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu 'oku loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni ko e toko 20.

Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Fakamālō'ia Pule'anga hono tali Lao Fakaangaanga fika 27/2021

Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki. Ko e fakahoko atu pē fakamālō lahi ki he Feitu'u na Sea kae 'uma'ā 'a e Fale ni 'a e *CEO* 'o e *Health* kae 'uma'ā'a e kau ngāue fakapolofesinale 'a e Potungāue Mo'ui hono toe tali 'o e Lao Fakaangaanga ki he Kau Neesi Kau Neesi Fakafaito'o Kau Mā'uli Fakapolofesinale 2021 ki he malu 'a e kaha'u 'o Tonga mālō Sea.

Eiki Sea: Hou'eiki 'oku tau a'u mai ki he Lipooti Fakata'u ki he ta'u fakapa'anga 20 ki he 21 'Ofisi 'o e Palēmia na'e tukuhiho ki he Komiti Kakato pea ko eni kuo fakafoki mai. Kole atu ki he Kalake tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'o e Palēmia. Fakaha mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā

Mo'ui, 'Eiki Minisitā e *MEI DECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfītu 'oku ...

<007>

Taimi: 2150-2155

Kalake Tēpile : loto kotoa e Hou'eiki ko e toko 20.

'Eiki Sea : Me'a mai e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'ú na Sea pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea, 'a e hounga mo'oni ki he motu'a ni Sea kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele pehē ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai pea mo e Hou'eiki Minisitā hono tali 'a e lipooti 'a e Potungāue 'a e Palēmia ki he 2021. Fakamālō atu 'aupito mālō.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko u fie fakamālō atu 'i he lava fakakato 'etau 'asenita na'e tuku mai ki he 'aho ni. Toe pē 'etau 'aho 'e 2, kole atu ke hoko atu pē 'etau ngāue ki he 'asenita ko eni, 'e tēpile 'apongipongi. Kai te u toe fie fakalōloa toloi e Fale ki he 10:00 'apongipongi mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pē 'e he 'Eiki Sea)

<008>